

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»**

Фахове видання

Випуск №3 (67)

Київ – 2022

ISSN (Print) 2307-6968
ISSN (Online) 2663-2209
DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67

ББК 65я5
В-90

Відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України №886 від 02.07.2020 р. та № 894 від 10 жовтня 2022 р. збірник наукових праць "Вчені записки Університету "КРОК" включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія "Б" з економіки (економічні спеціальності - 051, 071, 072, 073, 075, 076, 241, 281, 292) та психології (спеціальності – 053)

Збірник наукових праць зареєстрований, реферується та індексується у наступних наукометричних базах даних, репозитаріях та пошукових системах:

- [Міжнародний центр періодичних видань \(ISSN International Centre, м. Париж\);](#)
- [CrossRef \(DOI: 10.31732/2663-2209\);](#)
- [Index Copernicus;](#)
- [Google Scholar;](#)
- [SIS \(Scientific Indexing Services \);](#)
- [Academic Resource Index ResearchBib;](#)
- [Ulrichsweb Global Serials Directory;](#)
- [PKP Index;](#)
- [Eurasian Scientific Journal Index;](#)
- [OUCI \(Open Ukrainian Citation Index\);](#)
- [Dimensions;](#)
- [OpenAire;](#)
- [Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;](#)
- [Інституційний репозитарій Вищого навчального закладу «Університету економіки та права «КРОК».](#)

Вчені записки Університету «КРОК» : зб. наук. праць. Київ : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2022. Вип. №3 (67). 177 с.

У шістдесят сьомому випуску зібрані статті науковців ВНЗ «Університету економіки та права «КРОК», інших закладів вищої освіти, науково-дослідних установ України, підготовлені за результатами їх наукової роботи. Розраховано на викладачів закладів вищої освіти, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у сфері економічної теорії, міжнародних економічних відносин, фінансів, банківської справи та страхування, обліку, аудиту та оподаткування, публічного управління та адміністрування, менеджменту та маркетингу, підприємництва, торгівлі та біржової діяльності, економічної безпеки держави та суб'єктів господарської діяльності, інноваційної діяльності та психології.

*Рекомендовано до друку Вченою радою ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
(протокол №2 від 27 жовтня 2022 року)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17174-5944ПР від 18.11.2010 р.*

Головний редактор:

Мігус Ірина Петрівна

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри управління фінансово-економічної безпеки,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Редакційна колегія:

Лаптев Сергій Михайлович

кандидат економічних наук, професор, президент,
ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК»,
Україна

Алькема Віктор Григорович

доктор економічних наук, професор, завідувач
кафедри управлінських технологій, ВНЗ
"Університет економіки та права «КРОК», Україна

Акімов Олександр Олексійович

доктор наук з державного управління, доцент,
Заслужений економіст України, професор кафедри
управління охороною здоров'я та публічного
адміністрування, Національний університет
охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика,
Україна

Акімова Людмила Миколаївна

доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри фінансів та економічної безпеки,
Заслужений працівник освіти України,
Національний університету водного господарства
та природокористування, Україна

Андрієнко Василь Миколайович

доктор економічних наук, професор, директор
Державного підприємства зовнішньоекономічної
діяльності "УКРІНТЕРЕНЕРГО", Україна

Брадул Олександр Михайлович

доктор економічних наук, професор, декан
факультету економіки та управління
бізнесом, професор кафедри обліку,
оподаткування, публічного управління та
адміністрування «Криворізький національний
університет», Україна

Бурлакова Ірина Анатоліївна

доктор психологічних наук, професор, професор
кафедри психології та педагогіки,
Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, Україна

Брюховецька Олександра Вікторівна

доктор психологічних наук, доцент, професор
кафедри психології та особистісного
розвитку, ДВНЗ «Університет менеджменту
освіти», Україна

Грушко Віктор Іванович

доктор економічних наук, професор, завідувач
кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ
"Університет економіки та права «КРОК», Україна

Денисенко Микола Павлович

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри бізнес-економіки та туризму, Київський
національний університет технологій та дизайну,
Україна

Гураль-Полрола Джоланта

доктор габілітований, професор надзвичайний,
ректор, Старопольська Вища Школа, Польща

Едгар Сіка

доктор економічних наук, професор кафедри
економіки, декан економічного факультету,
Університет Фоджа, Італія

Захаров Олександр Іванович

кандидат економічних наук, професор, завідувач
кафедри управління фінансово-економічної
безпекою, ВНЗ "Університет економіки та права
«КРОК», Україна

Кавун Сергій Віталійович

доктор економічних наук, професор, ПрАТ
"Міжрегіональна академія управління персоналом",
Україна

Коваль Яна Сергіївна

кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри міжнародного
менеджменту, Державний торговельно-
економічний університет, Україна

Копитко Марта Іванівна

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри менеджменту, Львівський державний
університет внутрішніх справ, Україна

Літвін Наталія Миколаївна

кандидат економічних наук, професор, професор
кафедри управлінських технологій, ВНЗ
"Університет економіки та права «КРОК», Україна

Ляшенко Олександра Миколаївна

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри управління та організаційного
розвитку, Український католицький університет,
Україна

Мельничук Дмитро Петрович

доктор економічних наук, професор кафедри економічної безпеки, публічного управління та адміністрування, Державний університет «Житомирська політехніка», Україна

Малкова Тетяна Миколаївна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Україна

Наконечна Наталія Василівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Україна

Паращенко Людмила Іванівна

доктор наук з державного управління, кандидат педагогічних наук, професор, Відмінник освіти України, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Петрова Ірина Леонідівна

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу та поведінкової економіки, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Петрунько Ольга Володимирівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Радіонова Ірина Федорівна

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та прикладної економіки, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Радчук Галина Кіндратівна

доктор психологічних наук, завідувач кафедри психології розвитку та консультування, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Рокоча Віра Володимирівна

доктор економічних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Румик Ігор Іванович

доктор економічних наук, професор, заступник завідувача кафедри національної економіки та фінансів, Університет «КРОК», Україна

Сингаївська Ірина Валентинівна

кандидат психологічних наук, професор, директор інституту психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Україна

Терехов Віктор Іванович

доктор економічних наук, професор, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Токар Володимир Володимирович

доктор економічних наук, професор, професор кафедри інженерії програмного забезпечення та кібербезпеки, Державний торговельно-економічний університет, Україна

Чирва Ольга Григорівна

доктор економічних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна

Шевяков Олексій Володимирович

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Україна

Шепелюк Віра Анатоліївна

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування, державного управління та адміністрування Криворізького національного університету, м. Кривий Ріг, Україна

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА

Забезпечення продовольчої безпеки України в умовах мінливого безпекового середовища <i>Василь Франчук, Марта Копитко, Степан Мельник</i>	9
Особливості розвитку бізнес–середовища малого підприємництва в Україні в період пандемії COVID-2019 Ірина Каліна, Наталія Шуляр	18
Концептуалізація актуальних напрямів економічного відновлення та розвитку промислових підприємств <i>Оксана Кириченко</i>	26
Про сутність поняття система економічної безпеки держави <i>Олександр Правдивець</i>	34
Роль відновлюваних джерел енергії у електроенергетичному балансі України <i>Ольга Чумаченко</i>	39
Модернізація соціального діалогу в нових соціально-економічних реаліях: аналіз альтернатив Богдан Ільченко	48
Роль та місце фінансової безпеки в системі зміцнення економічної безпеки держави <i>Анжела Рижкова</i>	56

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

Конкурентоспроможність підприємств в умовах глобального інноваційного розвитку економіки <i>Марта Копитко, Марія Вінічук</i>	62
Оцінка практичного використання пошукових алгоритмів для вирішення завдань логістики, в основі яких лежить задача комівояжера <i>Володимир Троцько, Ігор Чернозубкін, Юрій Добришин</i>	69
Порівняльний аналіз традиційного та логістичного управління сучасними організаціями <i>Вікторія Генчевська</i>	74
Підходи до позиціонування туристичних дестинацій в умовах викликів війни: аналіз досвіду країн балканського півострову <i>Марія Растворова</i>	83
Принципи TQM у діяльності випробувальної лабораторії легкої промисловості <i>Ольга Сингаївська, Леонід Віткін</i>	92

Development of the educational process in war-time through dual education	
<i>Nelia Momot</i>	103
Інституційний дизайн як категорія публічного управління: теорія та практика застосування	
<i>Юлія Мальковська</i>	114

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ

Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни: основні ви та ресурси	
<i>Людмила Карамушка</i>	124
Психологічні особливості споживчої поведінки особистості в умовах обмежених фінансових витрат	
<i>Ольга Петрунько, Олексій Біленко</i>	134
Образ я і уявлення про майбутнє у молоді	
<i>Ольга Васильченко, Євген Бацман</i>	147
Самооцінка студентів, що поєднують навчання та роботу	
<i>Лариса Березовська</i>	153
Використання кодів історичної пам'яті українців у терапевтичних метафорах	
<i>Разіда Ткач, Ольга Сербова</i>	161
Стратегії формування професійної ідентичності в переході до дорослості	
<i>Ольга Заверуха</i>	167

CONTENT

CHAPTER 1. ECONOMICS

Ensuring food security in Ukraine in the conditions of a changing security environment	
<i>Vasyl Franchuk, Marta Kopytko, Stepan Melnyk</i>	9
Features of the development of the business-environment of small entrepreneurship in Ukraine during the pandemic of COVID-2019	
<i>Iryna Kalina, Natalia Shulyar</i>	18
Conceptualization of current directions of economic recovery and development of industrial enterprises	
<i>Oksana Kyrychenko</i>	26
The essence of the concept of the system of economic security of the state on	
<i>Oleksandr Pravdyvets</i>	34
The role of renewable energy sources in the electrical energy balance of Ukraine	
<i>Olga Chumachenko</i>	39
Modernization of social dialogue in new socio-economic realities: analysis of alternatives	
<i>Bogdan Ilchenko</i>	48
The role and place of financial security in the system of strengthening economic security of the state	
<i>Anzhela Ryzhkova</i>	56

CHAPTER 2. MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

Competitiveness of enterprises in the conditions of global innovative development of the economy	
<i>Marta Kopytko, Mariia Vinichuk</i>	62
Evaluation of the practical use of search algorithms for solving logistics tasks based on the traveling salesman's task	
<i>Volodymyr Trotsko, Igor Chernozubkin, Yuriy Doryshyn</i>	69
Comparative analysis of traditional and logistics management in modern organizations	
<i>Viktoriia Henchevska</i>	74
Approaches to the positioning of tourist destinations under the challenges of war: an analysis of the experience of the countries of the balkan peninsula	
<i>Maria Rastvorova</i>	83

TQM principles in the activities of the light industry testing laboratory <i>Olha Sinhaivska, Leonid Vitkin</i>	92
Розбудова навчального процесу в умовах воєнного часу через дуальну освіту <i>Неля Момот</i>	103
Institutional design as a category of public administration: theory and practice of application <i>Yulia Malkovska</i>	114

CHAPTER 3. PSYCHOLOGY

Mental health of organization personnel at war: main manifestations and resources <i>Liudmyla Karamushka</i>	124
Psychological features of personal consumer behavior in conditions of limited financial expenditures <i>Olga Petrynko, Oleksii Bilenko</i>	134
Self image and ideas about the future in young people <i>Olha Vasilchenko, Yeugen Batsman</i>	147
Self-esteem of students who combine study and work <i>Larysa Berezovska</i>	153
Use of historical memory codes of ukrainians in therapeutic metaphors <i>Razida Tkach, Olha Serbova</i>	161
Professional identity formation strategies in the transition to adulthood <i>Olha Zaverukha</i>	167

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА

УДК 338.246

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-9-17

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ МІНЛИВОГО БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА

Василь Франчук¹, Марта Копитко², Степан Мельник³

¹Проректор, доктор економічних наук, професор, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна, e-mail.: franchukvasil@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5305-3286>

²Доктор економічних наук, професор, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail.: marta_kernytska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3798>

³Завідувач кафедри фінансів та обліку Інституту управління, психології та безпеки, доктор економічних наук, доцент, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна, e-mail.: melnyk_stepan@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3782-5973>

ENSURING FOOD SECURITY IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF A CHANGING SECURITY ENVIRONMENT

Vasyl Franchuk¹, Marta Kopytko², Stepan Melnyk³

¹Vice-rector, doctor of economic sciences, professor, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, e-mail.: franchukvasil@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5305-3286>

²Doctor of science (Economics), professor, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, professor of management technologies department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail.: marta_kernytska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3798>

³Head of the Finance and Accounting Department of the Institute of Management, Psychology and Security, Doctor of Economic Sciences, Docent, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, e-mail.: melnyk_stepan@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3782-5973>

Анотація. Доведено, що право на гідне харчування, що відноситься саме до соціально-економічних прав людини, гарантується та забезпечується у рамках здійснення продовольчої політики держави. Соціальну функцію держави можна структурно уявити як комплекс елементів, кожен із яких знаходить вираз у конкретному напрямі соціальної діяльності держави. Забезпечення продовольчої безпеки є одним з цих елементів і в сьогоденні умовах набуває неабияку актуальність для України. Основною метою дослідження є характеристика особливостей забезпечення продовольчої безпеки України в умовах мінливого безпекового середовища. За результатами проведеного дослідження було визначено ключові особливості стану продовольчої безпеки України. Визначено, що продовольчу безпеку України загалом, та її суб'єктів зокрема, можна визначити, як невід'ємний фактор збереження національного суверенітету, основну складову державної демографічної політики, з метою забезпечення гарантованості якості високих стандартів життєзабезпечення населення не лише у середньостроковій, а й у довгостроковій перспективі. Встановлено, що забезпечення належного рівня продовольчої безпеки стимулює економіку держави – як за допомогою науково-технічного прогресу, так і через підтримку виробників продовольства, стимулюючи їх до вдосконалення технологій. Отже, дуже важливу роль відіграє зростання реальних доходів населення, їхня купівельна спроможність, стабільна економічна ситуація в державі. Визначено, що продовольча безпека складається із здатності держави, її окремих інститутів, агропромислового комплексу та фермерських господарств забезпечити виробництво доступної продукції для всіх категорій громадян. Продовольча безпека являє собою гарантований обсяг продовольства, необхідний і забезпечуваний внутрішніми джерелами споживання державою та її регіонами. Проведено дослідження ключових елементів забезпечення продовольчої безпеки України в умовах мінливого безпекового середовища.

Ключові слова: безпекове середовище, безпека, продовольча безпека, національна безпека, споживання
Формули: 0; **рис.:** 6; **табл.:** 0, **бібл.:** 10

Abstract. *It has been proved that the right to decent food, which refers specifically to socio-economic human rights, is guaranteed and ensured within the framework of the implementation of the state food policy. The social function of the country can be structurally represented as a complex of parts, each of which finds expression in a specific direction of the country's social activity. Ensuring food security is one of these elements, and in today's conditions, it is of great relevance for Ukraine. The main purpose of the study is to characterize the features of ensuring food security in Ukraine in the conditions of a changing security environment. Based on the results of the study, the key features of the state of food security in Ukraine were identified. It has been determined that the food security of Ukraine in general and its constituent entities, in particular, can be defined as an integral factor in maintaining national sovereignty, the main component of the state demographic policy in order to ensure the quality of high living standards of the population, not only in the medium term, but also in the long term. It has been established that ensuring an adequate level of food security stimulates the state's economy both through scientific and technological progress and through the support of food producers, stimulating them to improve technology. Consequently, the growth of real incomes of the population, purchasing power, and a stable economic situation in the state play a very important role. It is determined that food security consists of the ability of the state, individual institutions, the agro-industrial complex, farms to ensure the production of products available to all categories of citizens. Food security is a guaranteed volume of food required and supplied by internal sources of consumption by the state and its regions. The key elements of ensuring food security in Ukraine in the conditions of a changing security environment have been studied.*

Key words: *security environment, security, food security, national security, consumption.*

Formulas:0; **fig.:** 6; **tabl.:** 0; **bibl.:**10

Постановка проблеми. Враховуючи багатоаспектність, складність та велику значущість для держави продовольчої безпеки, її можна розглядати як у широкому (складова національної безпеки), так і у вузькому (складова економічної безпеки) значенні. Але чи варто обмежуватись визначенням місця, яке продовольча безпека займає у структурі безпеки держави. Ми вважаємо, що, окрім важливої складової національної безпеки, продовольча безпека є також елементом соціальної функції держави. Соціальна функція держави – напрямок її організаційно-правової та практичної діяльності, що регулює рівень життя та процеси реалізації соціально-економічних прав особистості в обсязі, адекватному конкретному етапу розвитку суспільства та держави. Право на гідне харчування, що відноситься саме до соціально-економічних прав людини, гарантується та забезпечується у рамках здійснення продовольчої політики держави. Соціальну функцію держави можна структурно уявити як комплекс елементів, кожен із яких знаходить вираз у конкретному напрямі соціальної діяльності держави. Забезпечення продовольчої безпеки є одним з цих елементів, і сьогодні набуває неабияку актуальність для України в умовах мінливого безпекового середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми дослідження ключових аспектів забезпечення продовольчої безпеки досліджувалось багатьма вченими, зокрема: О.І. Банах, О.М. Бородіна, П.В. Борщевський, В.І. Власов, О.І. Гойчук, М.В. Гребенюк, Л.В. Дейнеко, М.С. Кваша, М.І. Кисіль, Ю.Я. Лузан, Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, А.С. Музиченко, Н.В. Попрозман, М.І. Пугачов, П.Т. Саблук, О.В. Скидан, М.П. Талавиря, І.Л. Федун, М.Й. Хорунжий, О.В. Шубравська та іншими.

Попри це, питання визначення і дослідження нових поглядів щодо забезпечення продовольчої безпеки в умовах мінливого безпекового середовища досі залишається актуальним.

Формулювання цілей статті. Основною метою дослідження є характеристика особливостей забезпечення продовольчої безпеки України в умовах мінливого безпекового середовища.

Вклад основного матеріалу дослідження. Очевидно, що продовольча безпека має кілька взаємопов'язаних компонентів, включаючи наявність продовольства, доступність, культурну прийнятність та корисність. Будь-який компроміс між захистом та безпекою харчових продуктів знижує доступність здорової їжі. Це може статися внаслідок хвороби або хімічного зараження рослин і

тварин, що призводить до видалення їх з харчового ланцюга або стає причиною хвороби при вживанні в їжу. Як небезпечно, так і неадекватне постачання продуктів харчування, призводить до погіршення рівня харчування, зниження енергії та ослаблення імунної системи через відсутність необхідних живильних мікроелементів [1-5].

На нашу думку, продовольча безпека в умовах мінливого безпекового середовища є найважливішою складовою національної безпеки будь-якої держави, а також якісною характеристикою її соціально-економічного розвитку. Водночас, в умовах розширення сучасних ризиків та загроз довкілля, проблема продовольчої безпеки набуває все більш глобального характеру, через посилення процесів глобалізації, що охоплюють не лише економічні, а й політичні, соціальні,

демографічні, екологічні та інші аспекти суспільного життя.

Одним з ключових індикаторів забезпечення продовольчої безпеки у світі, являється глобальний індекс, який сумарно може бути від 1 до 100. Станом на 01.10.2022 р., проблеми забезпечення продовольчої безпеки досі вкрай критичними залишаються в країнах Африки (рис.1).

Наприкінці 2021 року більшість експертів прогнозували поступове відновлення світової економіки, що могло поступово покращити ситуацію в сфері глобальної продовольчої безпеки. Попри це, війна, яку розпочала російська федерація 24 лютого змінила усі прогнози. Глобальний індекс продовольчої безпеки України та його компонентів представлено на рис.2.

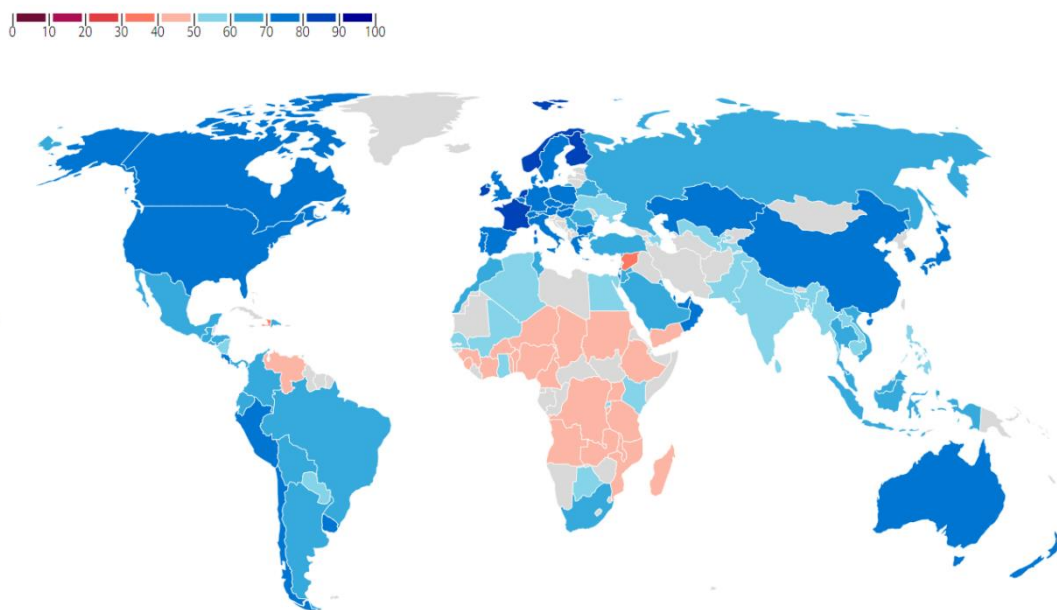

Рис.1. Глобальний індекс продовольчої безпеки України та його компонентів

Джерело: сформовано авторами на основні даних джерела [6]

Слід зазначити, що ще до 24 лютого 2022 р. в населення України існували

суттєві проблеми із економічним доступом до збалансованого харчування.

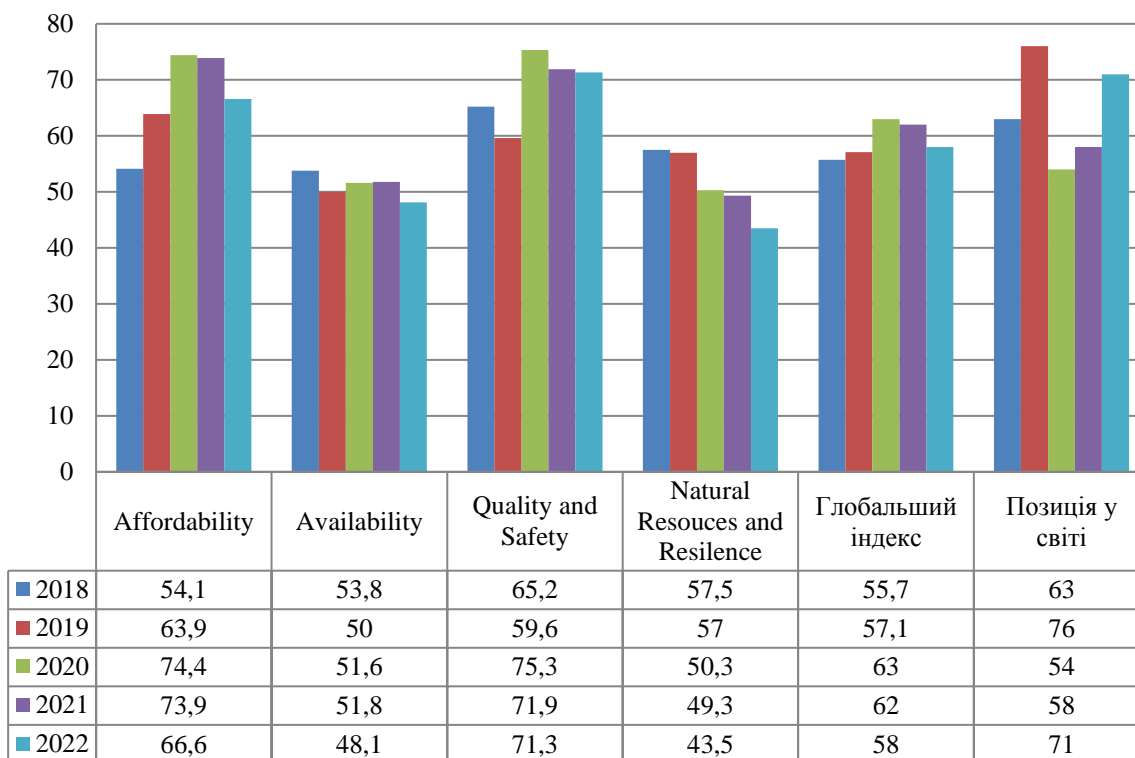

Рис.2. Глобальний індекс продовольчої безпеки України та його компонентів

Джерело: сформовано авторами на основні даних джерела [6]

Забезпечення продовольчої безпеки, як найважливішої складової усієї системи економічної та національної безпеки, є однією з умов стійкості системи економічних, соціальних та екологічних параметрів, що визначають якість життя населення та є за своєю суттю показниками ефективності державного управління. Забезпечення продовольчої безпеки є виключно складною та багаторівневою проблемою, комплексне вирішення якої потребує зосередження зусиль фахівців різних галузей науки, техніки, державних та місцевих органів управління, а також підприємств та правоохоронних структур. В цілому, ми вважаємо, що базові елементи моделі забезпечення продовольчої безпеки, повинні виглядати наступним чином (рис.3).

Слід зазначити, що продовольча безпека є комплексною складною

системою, яка встановлюється і регулюється різними галузевими нормами – адміністративними, цивільно-правовими, екологічними, природоресурсними, податковими, тощо. Вона спрямована на забезпечення захищеності особистості, суспільства та держави у сфері продовольчої незалежності України, внаслідок використання правових, економічних, інформаційних заходів, засобів захисту – як за допомогою державного регулювання суспільних відносин, так і юридичної відповідальності, шляхом створення державних резервів та інших заходів. Ця безпека складається із здатності держави, її окремих інститутів, агропромислового комплексу, фермерських господарств забезпечити виробництво доступної для всіх категорій громадян продукції [7-10].

Рис. 3. Модель забезпечення продовольчої безпеки в умовах мінливого безпекового середовища

Джерело: сформовано авторами

Отже, важливо пам'ятати, що продовольча безпека – це певний гарантований обсяг продовольства, необхідний і забезпечуваний внутрішніми джерелами споживання державою та її регіонів. В умовах війни, це не аби як актуально. Якщо залишати питання забезпечення належного асортименту та кількості продовольства виключно у віданні регіону, його може бути недостатньо або в надлишку. І тут важливу роль відіграє система продовольчої безпеки. Можна стверджувати, що забезпечення належного рівня продовольчої безпеки в умовах мінливого

безпекового середовища, зрештою, стимулює економіку держави – як за допомогою науково-технічного прогресу, так і через підтримку виробників продовольства, стимулюючи їх до вдосконалення технологій. Отже, дуже важливу роль відіграє зростання реальних доходів населення, їхня купівельна спроможність, стабільна економічна ситуація в державі, що в умовах війни є вкрай важко досягнути.

Сьогодні можна виділити декілька ключових викликів, які стоять перед забезпеченням продовольчої безпеки у світі (рис.4).

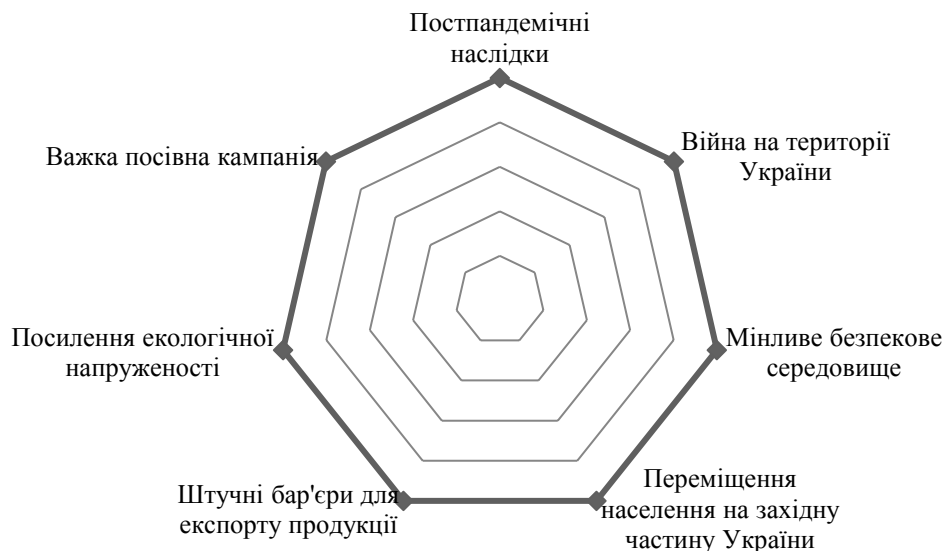

Рис. 4. Основні виклики, які стоять перед забезпеченням продовольчої безпеки у світі в умовах мінливого безпекового середовища

Джерело: сформовано авторами

До 24 лютого 2022 р. на продовольчу безпеку України впливали ряд загроз, серед яких основною є економічна й фізична обмеженість в доступі до калорійного й збалансованого харчування, попри те, що сільськогосподарський потенціал країни дозволяє виробляти значно більше сільськогосподарської продукції, потреба в якій реально існує в інших країнах.

Після 24 лютого 2022 р. проблеми лише посилилися. Безпекове середовище в Україні піддалося серйозним випробуванням. Суттєвими проблемами для продовольчої безпеки стала фізична та економічна недоступність їжі для значної кількості населення попри зростаючий потенціал сільськогосподарського виробництва, зокрема зернових культур. Низький рівень доходів не дозволяє населенню в повній мірі задовольнити потреби у висококалорійних продуктах.

В цілому, можна виділити ряд заходів, які вкрай важливо здійснити з метою забезпечення продовольчої безпеки України сьогодні:

- відновити цілісність ланцюгів виробництва й постачання продуктів сільського господарства;
- продовжувати посівну компанію з додатковим умовами безпеки;
- пошук і збільшення робочої сили для функціонування сільськогосподарських підприємств у східних та південних областях України.

Важливу роль для забезпечення продовольчої безпеки України в умовах війни, відіграли зернові угоди між Україною, Турцією та російською федерацією. Після цього, динаміка експорту зернових культур з України зросла (рис.5).

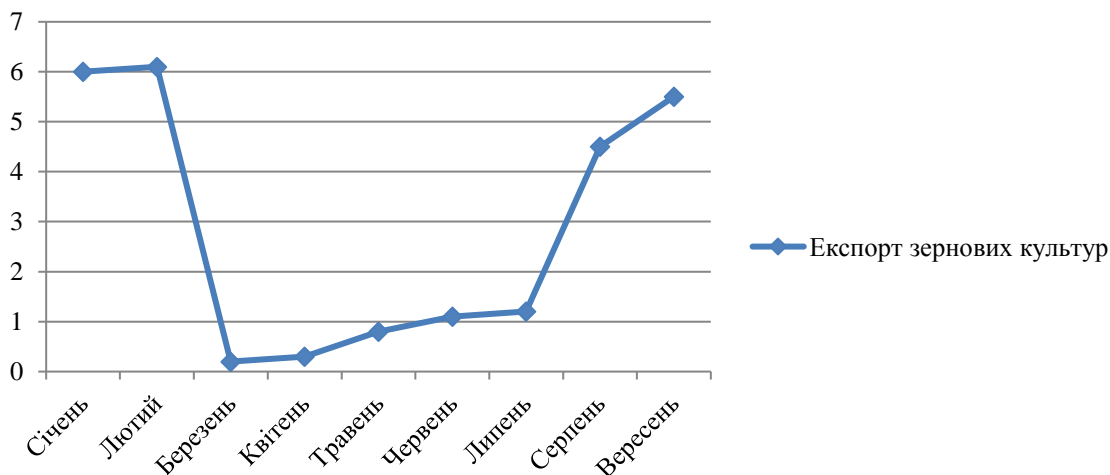

Рис. 5. Динаміка експорту зернових культур з України у 2022 рр., млн т.

Джерело: сформовано авторами на основні даних джерела [6]

Окрема питання в умовах війни є проблема розмінування територій. Сьогодні, можна прогнозувати, що у випадку розмінування звільнених територій, можливо досягнути 70-80%

площі для майбутніх посівів. Протягом 8 місяців війни площа посіву з кожним місяцем зростала внаслідок успішних дій ВСУ (рис.6).

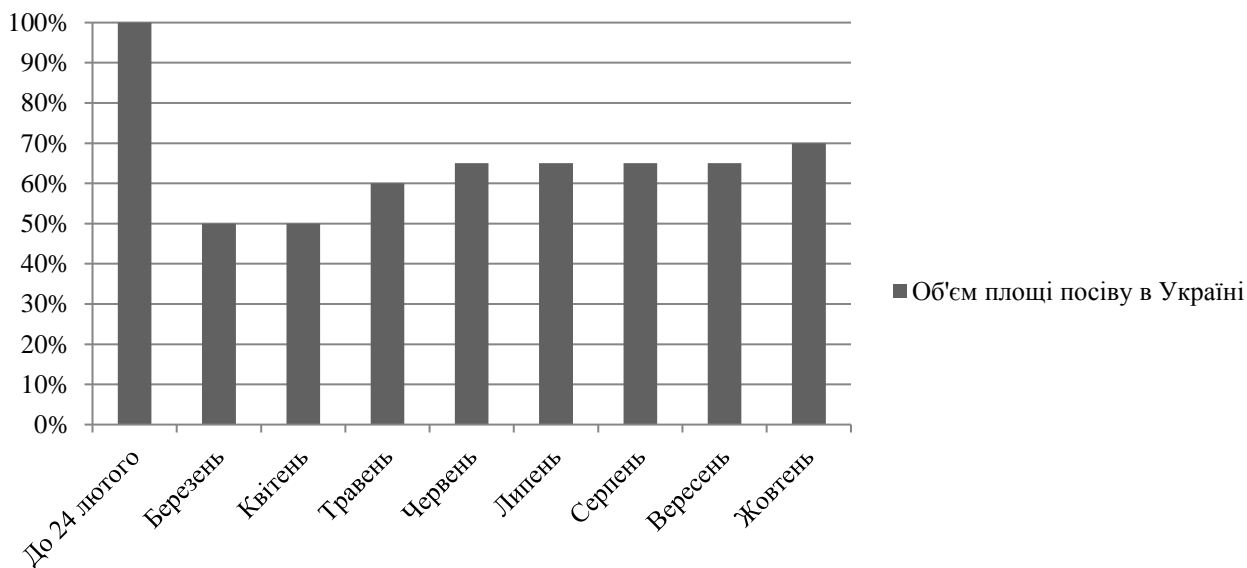

Рис. 6. Динаміка зростання площі посіву за період війни на території України внаслідок успішних дій ВСУ, %

Джерело: сформовано авторами

Продовольча безпека є багатоаспектною темою. Вона стосується не тільки наявності продовольства, але і його вартості, культурної прийнятності, збалансованого складу білків, жирів, вуглеводів та поживних мікроелементів, його джерела та виробничих методів, що використовуються для вирощування та

збирання продуктів харчування, продукції, а також відсутності забруднення після збирання врожаю. Це стосується як продуктів тваринного, так і рослинного походження та є проблемою у всьому світі. Їжа має не тільки задовольняти наші потреби в макро- та мікроелементах, а й не викликати захворювань у тих, хто її

споживає. Зусилля щодо вирішення цих тем повинні враховувати підходи на рівні спільноти та всебічності втручання.

Висновки. Підсумовуючи, слід ще раз наголосити, що актуальність дослідження продовольчої безпеки, як невід'ємної (особливо у період міжнародної кризи та воєнних дій) складової соціальної функції держави й національної безпеки, визначається насамперед тим значенням, яке набуває забезпечення даного виду безпеки на нинішньому етапі розвитку нашої держави. Продовольча безпека виступає однією з найважливіших сфер державних та громадських інтересів, при цьому право кожної людини на охорону від голоду є базовим та невід'ємним та закріплене у численних міжнародних джерелах та опосередковано знаходить закріплення в чинному законодавстві України.

Продовольчу безпеку України загалом та її суб'єктів, зокрема, можна визначити як невід'ємний фактор збереження національного суверенітету, основну складову державної демографічної політики, з метою забезпечення гарантованості якості високих стандартів життєзабезпечення населення не лише у середньостроковій, а й у довгостроковій перспективі.

Сьогодні, в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації, питання забезпечення продовольчої безпеки України стоїть в перших рядах для виконавчої влади. Нові виклики й загрози, які несе за собою зимній період, можуть бути катастрофічними для України в сьогоdnішніх умовах. Це питання потребує додаткового, окремого дослідження в майбутньому.

Література:

1. Ali AA, Usman AM, Badebo FB, Tilahun SH. Exploring the patterns of multisectoral approach in fighting COVID-19 Pandemic in SNNPR, Ethiopia: A qualitative case study approach. PLoS ONE. 2022; 17(2): e0263667. pmid:35213548
2. Mondal B. K., Sahoo S., Paria P., Chakraborty S., & Alamri A. M. Multi-sectoral impact assessment during the 1st wave of COVID-19 pandemic in West Bengal (India) for sustainable planning and management.

Arabian Journal of Geosciences. 2021; 14(23), 2448. <https://doi.org/10.1007/s12517-021-08836-z>

3. Syafiq A., Fikawati S. & Gemily S.C. Household food security during the COVID-19 pandemic in urban and semi-urban areas in Indonesia. J Health Popul Nutr. 2022; 41, 4. pmid:35189982
4. Aaron A., Baidya A., Wang J., Chan C., Wetzler E., & Kang Y. The Early Impacts of COVID-19 on Food Security and Livelihood in Vietnam. Frontiers in Sustainable Food Systems. 2021; 5.
5. Devereux S, Béné C, Hoddinott J. Conceptualising COVID-19's impacts on household food security. Food Secur. 2020;12(4):769–772.
6. Global Food Security Index. The Economist Group. URL : <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/Index> (дата звернення 17.02.2022)
7. Niles MT, Beavers AW, Clay LA, Dougan MM, Pignotti GA, Rogus S et al. Multi-Site Analysis of the Prevalence of Food Insecurity in the United States, before and during the COVID-19 Pandemic. Curr Dev Nutr. 2021 Nov 1;5(12):nzab135. pmid:34934898; PMID: PMC8677520.
8. Kent K, Alston L, Murray S, Honeychurch B, Visentin D. The Impact of the COVID-19 Pandemic on Rural Food Security in High Income Countries: A Systematic Literature Review. Int J Environ Res Public Health. 2022 Mar 9;19(6).
9. Aborisade b., and Bach C. Assessing the Pillars of Sustainable Food Security European International Journal of Science and Technology. 2014; Vol. 3; ISSN: 2304-9693
10. Guiné, Raquel d.P.F., Maria L.d.J. Pato, Cristina A.d. Costa, Daniela d.V.T.A.d. et al. "Food Security and Sustainability: Discussing the Four Pillars to Encompass Other Dimensions" Foods. 2021; 10, no. 11: 2732. pmid:34829013

References:

1. Ali AA, Usman AM, Badebo FB, Tilahun SH. (2022) Exploring the patterns of multisectoral approach in fighting COVID-19 Pandemic in SNNPR, Ethiopia: A qualitative case study approach. PLoS ONE. (In English).
2. Mondal B. K., Sahoo S., Paria P., Chakraborty S., & Alamri A. M. (2021) Multi-sectoral impact assessment during the 1st wave of COVID-19 pandemic in West Bengal (India) for sustainable planning and management. Arabian Journal of Geosciences. (In English).
3. Syafiq A., Fikawati S. & Gemily S.C. (2022) Household food security during the COVID-19 pandemic in urban and semi-urban areas in Indonesia. J Health Popul Nutr. (In English).
4. Aaron A., Baidya A., Wang J., Chan C., Wetzler E., & Kang Y. (2021) The Early Impacts of COVID-19 on Food Security and Livelihood in Vietnam. Frontiers in Sustainable Food Systems. (In English).
5. Devereux S, Béné C, (2020) Hoddinott J. Conceptualising COVID-19's impacts on household food security. Food Secur. (In English).

6. Global Food Security Index. The Economist Group. URL : <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/Index> (In English).
7. Niles MT, Beavers AW, Clay LA, Dougan MM, Pignotti GA, Rogus S et al. (2021) Multi-Site Analysis of the Prevalence of Food Insecurity in the United States, before and during the COVID-19 Pandemic. *Curr Dev Nutr.* Nov 1;5(12):nzab135. pmid:34934898; PMID: PMC8677520. (In English).
8. Kent K, Alston L, Murray S, Honeychurch B, Visentin D. (2022) The Impact of the COVID-19 Pandemic on Rural Food Security in High Income Countries: A Systematic Literature Review. *Int J Environ Res Public Health.* (In English).
9. Aborisade b., and Bach C. (2014) Assessing the Pillars of Sustainable Food Security European International Journal of Science and Technology. Vol. 3; ISSN: 2304-9693 (In English)
10. Guiné, Raquel d.P.F., Maria L.d.J. Pato, Cristina A.d. Costa, Daniela d.V.T.A.d. et al. (2021) "Food Security and Sustainability: Discussing the Four Pillars to Encompass Other Dimensions" *Foods.* (In English).

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ БІЗНЕС–СЕРЕДОВИЩА МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-2019

Ірина Каліна¹, Наталія Шуляр²

¹Д.е.н., доцент, професор кафедри маркетингу, Навчально-науковий Інститут управління, економіки та бізнесу, ПрАТ «ВНЗ Міжрегіональна Академія управління персоналом», м. Київ, Україна, e-mail: kalinargz@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5662-6967>

²К.е.н., старший викладач, старший викладач кафедри економіки та бізнес-технологій, Національний авіаційний університет, Київ, Україна, e-mail: shulyarnm@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4109-5961>

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE BUSINESS-ENVIRONMENT OF SMALL ENTREPRENEURSHIP IN UKRAINE DURING THE PANDEMIC OF COVID-2019

Iryna Kalina¹, Natalia Shulyar²

¹Dr.Sc. (Economics), Ph.D., Associate Professor of Marketing, Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv, Ukraine, e-mail: kalinargz@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5662-6967>

²Ph.D. in Economics, Senior Lecturer of the Department of Economics and Entrepreneurship, National Aviation University, Kyiv, Ukraine, e-mail: shulyarnm@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4109-5961>

Анотація. У світі склалася нестандартна ситуаційна криза, за якої підприємства, в тому числі і малі підприємства зазнали значних збитків. Ця ситуаційна криза - пандемія COVID-19, яка потужно вразила не тільки українську економіку, а й світову. За короткий час вона змінила світові стандарти розвитку економіки, порушила макроекономічну стабільність, спричинила небезпеку для життя і здоров'я населенню планети. Значна кількість малих підприємств потерпіли найбільше, так як вони менш пристосовані до зовнішніх змін та мають незначні ресурсні забезпечення, тобто більш уразливі, а їх резервний капітал, який можна було б спрямувати на зменшення негативних наслідків, спричинених пандемією, здебільшого відсутній узагалі. Малі підприємства є фундаментом економіки будь-якої країни, і з впливом COVID-19 на економіку в усьому світі їх захист став більш важливим, ніж будь-коли. З моменту виявлення першого випадку пандемії в Україні уряд вживає різноманітних масштабних медичних та економічних заходів, щоб пом'якшити їх вплив. Щоб підтримати малі підприємства, влада має використовувати різні механізми, співпрацюючи із різними неурядовими організаціями. Крім того, власники малого бізнесу повинні підтримувати персонал, а також спілкуватися з персоналом, постачальниками, банками та клієнтами протягом цього страшного коронавірусного періоду. В статті розкриті принципи завдяки яким можна буде впоратися із ситуаційною кризою та використати майбутні потенціальні можливості малих підприємств: принцип уміння існувати у ситуації невизначеності; призупинення трансформації; фокус у майбутньому; здатність йти на компроміси; поширення інформації; забезпечення зовнішньої підтримки; використання цілеспрямованого підходу. Дані принципи успішної трансформації малих підприємств допоможуть швидко активізуватися на ринку. Також було розглянуто стимулювання та підтримка малого та середнього бізнесу при коронавірусі на 2020—2022 роки, яке було запропоновано державою, у формі програми. Тобто вплив пандемії COVID-19 змусив згрупуватися увесь світ, з'явилися нові професії, трансформувалися ринки до нових умов реалізації товарів.

Ключові слова: мале підприємництво, COVID-19, ситуаційна криза, бізнес середовище.

Формули: 0; **рис.:** 1; **табл.:** 0; **бібл.:** 11

Abstract. A non-standard situational crisis has developed in the world, during which enterprises, including small enterprises, have suffered significant losses. This situational crisis is the COVID-19 pandemic, which powerfully affected not only the Ukrainian economy, but also the world economy. In a short time, it changed the global standards of economic development, disrupted macroeconomic stability, and caused danger to life and health of the planet's population. A significant number of small businesses have suffered the most, as they are less adapted to external changes and have little resource support, that is, more vulnerable, and their reserve capital, which could be directed to reduce the negative consequences caused by the pandemic, is mostly absent at all. Small businesses are the backbone of any country's economy, and with the impact of COVID-19 on economies around the world, protecting them has become more important than ever. Since the first case of the pandemic was detected in Ukraine, the government has taken

various large-scale medical and economic measures to mitigate its impact. In order to support small businesses, the government should use various mechanisms, cooperating with various non-governmental organizations. In addition, small business owners must support staff and communicate with staff, suppliers, banks and customers during this dire coronavirus period. The article reveals the principles by which it will be possible to cope with the situational crisis and use the future potential opportunities of small enterprises: the principle of the ability to exist in a situation of uncertainty; suspension of transformation; focus in the future; the ability to make compromises; distribution of information; provision of external support; using a targeted approach. These principles of successful transformation of small enterprises will help to quickly become more active in the market. Stimulation and support of small and medium-sized businesses during the coronavirus for 2020-2022, which was proposed by the state in the form of a program, was also considered. That is, the impact of the COVID-19 pandemic forced the whole world to group together, new professions appeared, markets were transformed to new conditions for the sale of goods.

Key words: *small business, COVID-19, situational crisis, business environment.*

Formulas:0; fig.: 1; tabl.: 0; bibl.: 11

Постановка проблеми. Аналізуючи історію економічного розвитку малого підприємництва, можна стверджувати, що не було ситуаційної кризи схожої на COVID-19. Викликана пандемією криза COVID-19 стала потрясінням для способу життя суспільства, світосприйняття, економічного розвитку підприємства та прийняття нестандартних рішень при управлінні бізнесом.

Під впливом пандемії, держава змушена впроваджувати з початку жорсткі методи регулювання малого, середнього та великого бізнесу, що призвело до вимушеного закриття фірм або гнучкого прогинання під умови, які диктувала держава або генерувати онлайн бізнес. І за рахунок впливу цих умов більшість підприємств опинилися на життєвому циклі – вихід з ринку. З часом підприємці малого бізнесу, які змінили свою стратегію розвитку, змогли вижити та креативно, універсально, активно розвиваються, примножуючи свої статки розробляючи нові шляхи для виходу на нові ринки збуту. У часи пандемії потрібні антикризові заходи, які відіграють основну роль у забезпеченні правильності вибору актуальних методів та їх своєчасного та результативного виконання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню особливостей розвитку малого підприємництва в умовах ситуаційної кризи COVID-19 в період 2019-2022 роки приділено чимало уваги, як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. До числа західних дослідників умов формування та функціонування малого підприємництва в

період карантинних обмежень можемо віднести У. Стефан [11], П. Зберовський [11], П.-Ж. Ханар [11], Ч. Бай [12], М. Куейсон [12], Д. Саркіс [12]. Вітчизняними вченими які досліджували розвиток малого підприємництва у період пандемії COVID-19 можемо вважати Васюта, В. [1], Житник, О. [1], Гейко Т. [2], Красота О. [3], Кір'єв І. [3], Лук'янова Н. [4], Зайцева О. [4], Тверська, Я. [6], Літвиненко, М. [6] та інші.

Не беручи до уваги зростаючу кількість публікацій, які присвячені різноманітним аспектам функціонування малого підприємництва не достатньо дослідженими залишаються особливості розвитку бізнес-середовища малого підприємництва в Україні в період пандемії COVID-19.

Формулювання цілі статті.

Проаналізувано тенденції розвитку малого підприємництва в Україні в період ситуаційної кризи COVID-2019. У ході дослідження було використано такі методи: загальнонаукові: аналіз і синтез використовується синтез так як досліджуються малі підприємств та їх реакційна властивість на ситуаційну кризу - COVID-2019 та їх активізація після пандемічного періоду. Абстрагування і конкретизація.

Абстрагування використовується при формуванні принципів завдяки яким можна буде впоратися із ситуаційною кризою та використати майбутні потенціальні можливості малих підприємств, а конкретизація використовується при формуванні державної програми для стимулювання та підтримка малого та середнього бізнесу при коронавірусі на

2020—2022 роки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна і весь світ, зіткнулася з новим викликом — пандемією COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, яка скоригувала пріоритети як державної політики так і бізнес структур різних форм власності. Підприємцям усього світу довелося мати справу із питаннями, з якими вони раніше ніколи не стикалися; їм потрібно було розвернутися і швидко перебудуватись.

Навесні 2020 року Міністерство соціальної політики запровадило допомогу по частковому безробіттю, виплати на дітей фізичним особам-підприємцям, які обрали спрощену систему оподаткування і належать до першої та другої групи платників єдиного податку. Більше 355 тисяч людей отримали допомогу у 8 000 гривень, більше 90 тисяч підприємців (ФОП), у яких 110 тисяч дітей до 10 років, отримали допомогу на дітей [8].

Також Пенсійний фонд України забезпечив виплати одноразової матеріальної допомоги у розмірі 8 000 гривень застрахованим особам: фізичним особам - підприємцям та працівникам підприємств, діяльність яких тимчасово зупинена внаслідок обмежувальних протиепідемічних заходів. Уже 355 тисяч людей отримали одноразову виплату, це 2,8 млрд грн. Загалом для виплат передбачені видатки у розмірі 8,3 млрд грн. Було подано 429 704 заяви на отримання одноразової матеріальної допомоги ФОП та найманим працівникам [8].

Для працівників і мікропідприємців, які через запровадження карантинних обмежень втрачають доходи і не можуть сплачувати за себе єдиний соціальний внесок, щоб це не знизило рівень їх пенсійного забезпечення в майбутньому:

1. надали право на зарахування до страхового стажу періоди отримання допомог в період карантину;

2. надали можливість людям за власним бажанням не враховувати для обчислення пенсії невігідні періоди отримання невисоких заробітних плат і

доходів в період карантину;

3. тим підприємцям, які в період «локдауну» втратять доходи, діяльність яких обмежується, дозволили сплачувати єдиний соціальний внесок від фактично отриманих доходів, і такі внески будуть пропорційно зараховані до страхового стажу. При цьому, в майбутньому людина зможе доплатити за ці періоди до мінімального страхового внеску, щоб їй зарахували їх до стажу повністю [1,2].

У всіх цих нюансах більшість підприємців продемонстрували гнучкість, потенціал протидії та здатність до інновацій. На підставі зворотного зв'язку, який надають компанії, представники влади та інші зацікавлені сторони, можна зробити висновок, що на наступній стадії кризи та постпандемічної ери у малому підприємстві буде унікальна можливість перевизначити свою роль та внесок у наступних сферах:

1. Лідерство у справі відновлення економіки та ринку праці. У міру перетворення кризи в галузі охорони здоров'я на широкомасштабну кризу в економіці та сфері зайнятості підприємство відіграватиме ключову роль у процесі відновлення. Це включає створення сприятливого середовища для його розвитку та сприяння економічному зростанню, а також для надання допомоги у сфері зайнятості, яка знаходиться під загрозою.

2. Лідерство у реагуванні на нові політичні виклики. Уряди різних країн та міжнародні інститути виявили низку зростаючих викликів, у тому числі у сфері зайнятості молоді, рівності та інклюзії, неформальної економіки, нових способів роботи та довгострокових підходів до охорони здоров'я та безпеки працівників та турботі про їхній добробут.

3. Лідерство стосовно майбутнього сфери праці. Використання нових моделей ведення бізнесу та вміння передбачати, які нові навички будуть затребувані, набудуть ще більшої важливості для процвітання бізнесу та економіки в умовах «нової норми».

4. Лідерство щодо репутації та управління ризиками. Як ніколи важливим стає проєктивний підхід до репутації та управління в умовах кризи. Швидкі зміни у сфері державної політики, підводне каміння та пильний інтерес соцмереж, цілодобова увага з боку ЗМІ – все це підвищує ймовірність появи негативних новин та публікацій, з якими деякі малі підприємництва можуть у майбутньому мати справу.

5. Лідерство в галузі нових послуг. З урахуванням завданих збитків малому підприємству та нестабільної економіки, суспільної сфери та бізнесу зараз саме час для нових ідей, інновацій та використання нових можливостей

Виявивши ряд пріоритетних питань, з яких мале підприємство може бути в авангарді під час переходу на наступну стадію коронавірусної кризи, виникає купа питань. Які конкретні дії можна зробити для надання позитивного імпульсу змін? Де внесок держави, міжнародних інститутів та соціальних партнерів буде найбільш значущим? Які з існуючих ініціатив можна розвивати та масштабувати для сприяння відновленню економіки та ринків?

Зворотний зв'язок від малого підприємства та окремих компаній (які підтримують життєздатність представницьких органів як своїм вкладом у їхню роботу, так і своїми членськими внесками) вказує на наявність низки напрямків діяльності, які можуть стати пріоритетними. Їх можна згрупувати у чотири «блоки дій»:

1. Підтримка та оновлення заходів підтримки бізнесу.

2. Новий підхід до захисту інтересів, проведення кампаній та політичної діяльності.

3. Сприяння проактивному підходу у справі покращення репутації бізнесу.

4. Застосування практичних інструментів та моделей підтримки для посилення впливу та результативності.

Так звана нова норма має різний сенс для різних аудиторій і дає розмите зображення того, що може чекати нас у майбутньому. Цілком зрозуміло, що лише підприємство продовжить відігравати ключову роль у справі допомоги бізнесу та органам, відповідальним за розробку політики, в екстреному реагуванні на кризу, що розвивається, а також у формулюванні бачення та створенні платформи для інклюзивної постпандемічної економіки та ринків праці [3,4].

Державною програмою стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020—2022 роки, яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27 травня 2020 р. № 534 розглянуто стимулювання та підтримку малого та середнього бізнесу при коронавірусі на 2020—2022 роки (рис. 1.)

Серед різних пов'язаних з пандемією обговорень та питань є одне твердження, що не викликає розбіжностей це те, що малий бізнес не прийде до так званої «нової норми» за допомогою простого перезавантаження та повернення до того, як усе було до коронавірусної кризи. Існує загальне прагнення використати ситуацію для позитивних змін у малому бізнесі. Зараз час для розробки нових послуг та товарів, і для нових підходів до їх провадження.

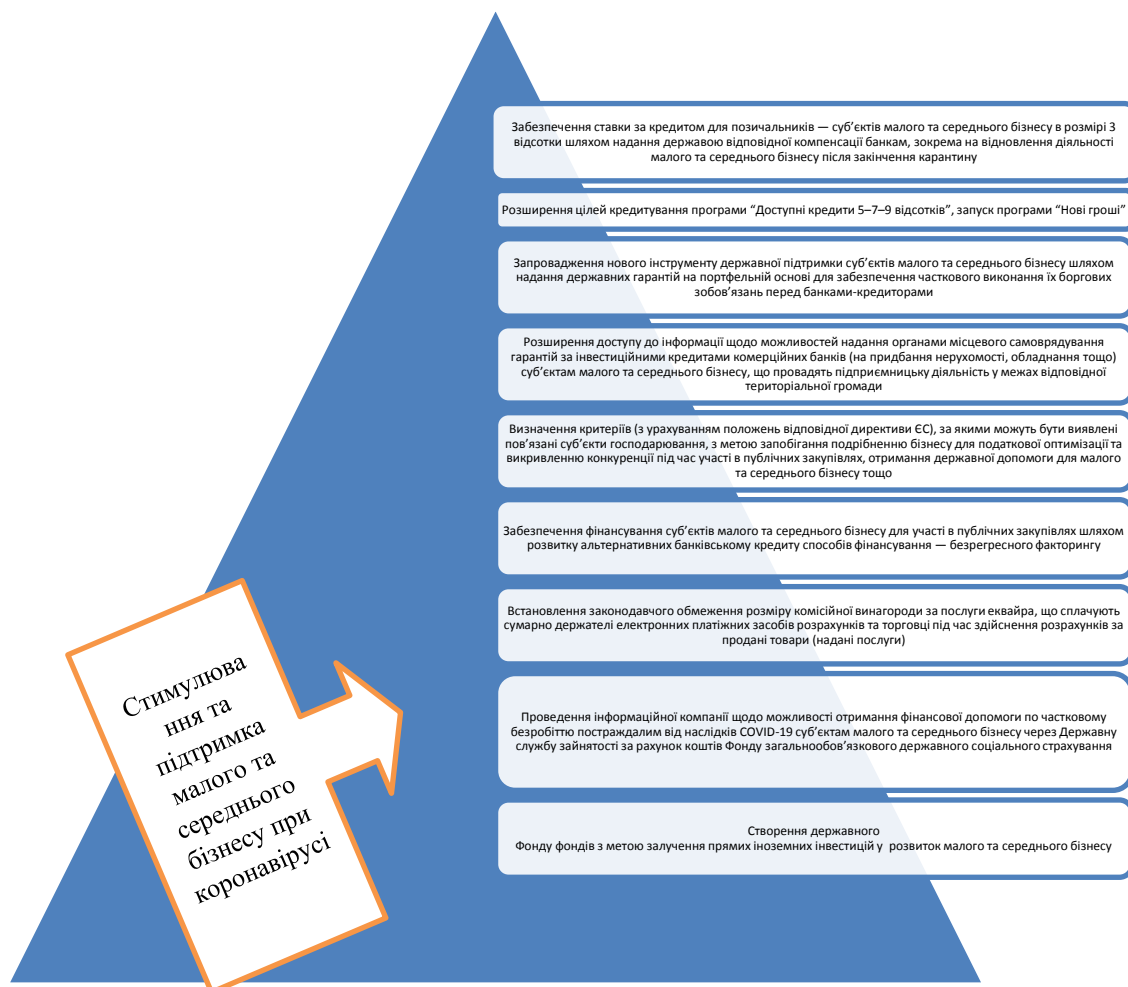

Рис. 1. Стимулювання та підтримка малого та середнього бізнесу при коронавірусі на 2020—2022 роки [5]

За рахунок вище вказаного можна виділили сім принципів успішної трансформації, завдяки яким можна буде впоратися з актуальними проблемами та використати майбутні можливості [9]:

1. Принцип уміння існувати у ситуації невизначеності. Пандемія поки що залишається нашою реальністю, а тому розвиток малого підприємництва в бізнес-середовищі і надалі буде відігравати ключову роль, допомагаючи бізнес-структурам та особам, які відповідають за розробку політики, виробляти заходи екстреного реагування на пандемію, що триває, і на те, як вона впливає на національну економіку та зайнятість. У найближчій перспективі відіграватимуть важливу роль, допомагаючи бізнесу, працівникам та суспільству загалом жити в умовах коронавірусу.

2. Призупинення трансформації. В даній ситуації потрібно діяти, не знижуючи темпу, але дуже важливо іноді переводити дихання, давати собі перепочинок, щоб подумати та оцінити вплив та наслідки кризи.

3. Фокус у майбутньому. Метою підприємців є не повернутися до докризової діяльності, а зробити ще краще. Для підприємництва це означає готовність ставити під питання моделі, перебудову і диверсифікацію послуг, що надаються суспільству, і прискорення цифровізації. Це також означає перебувати у перших рядах тих, хто формує бачення та створює платформу для інклюзивної постпандемічної економіки та ринку праці.

4. Здатність йти на компроміси. Підприємці можуть концентруватися на тому, що вони здатні контролювати: на пошуку прогресивних рішень відповідно

до пріоритетів державної політики та надання послуг, що відповідають потребам суспільства. Для того щоб робити це за обмежених ресурсів, вони повинні вміти йти на компроміси та правильно розставляти пріоритети. Зворотний зв'язок, отриманий останнім часом, говорить про те, що високоефективні віртуальні комунікації та цифрові послуги знаходяться на першому місці.

5. Поширення інформації. У період зміни пріоритетів та крайньої невизначеності це надійна платформа для розвитку. Пріоритет – вчитися на тому, що довело свою ефективність, демонструвати конкретні приклади та використовувати все це для підтвердження позитивної ролі, яку підприємство грає не лише у взаємодії з бізнесом та на арені публічної політики, а й у суспільстві загалом.

6. Забезпечення зовнішньої підтримки. Необхідно робити більше із меншими ресурсами, а для цього потрібні залізна витривалість та далекоглядні стратегії мобілізації ресурсів. Як ніколи важливо використовувати зовнішні рекомендації та підтримку. Парадигма змінюється, зростає потреба у суто практичній підтримці з негайним ефектом – наприклад, у глобальних керівництвах та інструментах.

7. Використання цілеспрямованого підходу. Криза нагадала про те, чому важливо виступати єдиним фронтом, а також про ключову роль підприємців як захисників інтересів приватного сектору, принципово важливих соратників держави та об'єднувачів та провідників горизонтального навчання. Враховуючи суттєвий фокус на нові соціальні контакти, етику та репутацію, аналіз пріоритетів та перегляд підходів до вимірювання та визначення успішності економіки, підприємство має можливість трансформуватися з «голосу бізнесу» на «душу бізнесу».

Мале підприємство не є невразливим до руйнівних сил; адаптація до швидких та неблаганних змін була пріоритетом і за «старої норми». Коронавірусна криза зробила ще більш актуальною потребою в нових рішеннях

для старих викликів, та у забезпеченні ефективного захисту інтересів та створенні комунікації, що досягає адресата, у «столітті шуму». Радикальний перегляд традиційних бізнес-моделей малого підприємництва матиме важливе значення для майбутньої стійкості і зовнішня підтримка у цьому відношенні важлива як ніколи. Для того, щоб рухатися вперед, потрібно не тільки переглядати існуючі моделі роботи, але й диверсифікувати послуги і репозиціонувати бізнес у всьому світі [6].

Ставки високі, а у розвитку і процвітанні малого підприємництва зацікавлені всі. За оцінкою МОП, у другому кварталі 2020 року 400 мільйонів людей, які мали повну зайнятість, втратили роботу; для створення нових можливостей працевлаштування потрібний сильний та енергійний приватний сектор. Сильні та енергійні підприємства будуть перебувати у центрі перезавантаження економіки та ринку праці. Згідно з доповіддю Всесвітнього економічного форуму «Майбутнє зайнятості», до 2025 року світ позбавиться 85 мільйонів робочих місць, але отримає 97 мільйонів нових. Гнучкий та орієнтований на майбутнє бізнес процвітатиме, передбачаючи потребу в нових навичках. Гнучкі та орієнтовані на майбутнє малі підприємства сприятимуть цій потребі та очолять виконання порядку денного сфери праці.

Сім характеристик успішного транзиту показують розмір труднощів, які стоять перед нами і потребу збалансувати паралельні пріоритети малого підприємництва [7]:

- працювати над актуальними пріоритетними завданнями, одночасно створюючи платформу довгостроковій стійкості;
- дивитись углиб, щоб отримувати уроки та створювати простір для саморефлексії, і одночасно дивитись зовні у пошуку нових ідей та зовнішньої підтримки;
- йти на компроміси, але залишатися вірними основній меті.

Здатність адаптуватися до змін є ключем. Інстинкти виживання та гнучкість, які малі підприємництва відточують під час кризи – це будівельний матеріал, який дозволить їм повернутися у ще кращій формі, ще більш активними та здатними просувати соціальні інновації та інклюзивне зростання та допомагати створенню конкурентного та сталого середовища для приватних підприємств.

Висновок. Поки ще рано робити остаточні висновки, так як зовнішня ситуація постійно змінюється. Але уже зараз можна поміркувати про те, як мале підприємство в Україні відреагувало на пандемічну кризу. Виявлена ними гнучкість і адаптивність дуже знадобляться і надалі, коли нам потрібно буде працювати за двома пріоритетними напрямками, одночасно справляючись із кризою, що продовжується, і закладаючи основи майбутнього розвитку.

Такі кризи, як COVID-19, нерідко приносять із собою довготривалі зміни та стимулюють інноваційний розвиток малого підприємства. Тобто для малого підприємства це означає готовність переглянути існуючі моделі та знати, де шукати зовнішню підтримку та нові підходи. На найближчий період актуальним є: відкритість, готовність приймати нове, а також використання зовнішніх ресурсів для забезпечення стійкості та успіху малого підприємства в майбутньому.

Література:

1. Васюта В., Житник О. (2021). Особливості діяльності середнього та малого бізнесу в умовах пандемії COVID-19. Економіка та суспільство, (33). URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-33-40> (дата звернення: 17.02.2022)
2. Гейко Т. Ю. Пріоритети розвитку підприємства в Україні в умовах пандемії COVID-19 та в посткарантинний період. Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць. Одеса: Одеський національний економічний університет. 2020. № 2 (73). С. 62–71. URL: http://journals.urau.ua/vsed_oneu/article/view/219796/219516 (дата звернення: 03.06.2022)
3. Красота О.В., Кір'єв І.С. Особливості розвитку малого підприємства в умовах порушення макроекономічної стабільності. Ефективна економіка. Київ, 2021. №2. URL:

<http://www.economy.nayka.com.ua> (дата звернення: 05.06.2022).

4. Лук'янова Н., Зайцева О. Пандемія коронавірусу: правові механізми захисту трудових та соціальних прав працівників. 2021. URL: http://rv.dsp.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/lhsi_pandemya_koronavrusu.pdf (дата звернення: 21.03.2021) (In Ukrainian)
 5. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 травня 2020 р. № 534 «Про затвердження Державної програми стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020-2022 роки». URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/prozatverdzhennya-derzhavnoyi-programi-stimulyuvannya-ekonomiki-534-270520> (дата звернення: 15.02.2021).
 6. Тверська Я., Літвиненко М. (2022). Зміни в стратегії розвитку малого підприємства у зв'язку зі світовою пандемією COVID-19. Вісник Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут" (економічні науки), (2), 43–47. URL: <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2021.2.43> (дата звернення: 15.06.2022).
 7. Чуприна Л.В., Юзовицька С.А. Світовий досвід розвитку малого підприємства та його використання в Україні. Інфраструктура ринку. Вип. 32. 2019. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2019/32_2019_ukr/41.pdf (дата звернення: 11.04.2021).
 8. Урядовий портал URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pidsumki-minsocpolitiki-2020-pidtrimka-pracivnikiv-ta-pidpriyemciv-pid-chas-pandemiyi-covid-19>
 9. H.Kryshtal, I. Kalina, N.Shuliar, T.Kapeliushna, M.Martynenko, Ingram Trends of development of financial and economic activity of entrepreneurial structures during the period of quarantine restrictions. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu, 2022, № 1, pp. 139-144 (Scopus)
 10. Stephan Ute, Zbierowski Przemyslaw, Hanard Pierre-Jean. Entrepreneurship and Covid-19: Challenges and Opportunities. London : King's College London, 2020. 30 p.
 11. Chunguang Bai, Matthew Quayson, Joseph Sarkis. COVID-19 pandemic digitization lessons for sustainable development of micro-and small-enterprises. Sustainable Production and Consumption. Volume 27, July 2021, Pages 1989-2001.
- References:**
- 1.Vasyuta V., Zhytnyk O. (2021) Features of the activity of medium and small businesses in the conditions of the COVID-19 pandemic. [Osoblyvosti diialnosti serednoho ta maloho biznesu v umovakh pandemii COVID-19] Economy and society, No 33. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-33-40> (In Ukrainian)

2. Geiko T. Yu. (2020). Priorities of entrepreneurship development in Ukraine in the conditions of the COVID-19 pandemic and in the post-quarantine period. [Prioritety rozvytku pidpryyemnytstva v Ukraini v umovakh pandemii COVID-19 ta v postkarantynnyi period]. Bulletin of socio-economic research: coll. of science works Odesa: Odesa National University of Economics. No. 2 (73). pp. 62–71. URL: http://journals.urau.ua/vsed_oueu/article/view/219796/219516 (In Ukrainian)
3. Krasota O.V., Kiryev I.S. (2021) Peculiarities of small business development in the conditions of disruption of macroeconomic stability. [Osoblyvosti rozvytku maloho pidpryyemnytstva v umovakh porushennya makroekonomichnoyi stabil'nosti] Efficient economy. Kyiv. No. 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua> (In Ukrainian)
4. Lukyanova N., Zaitseva O. (2021) The coronavirus pandemic: legal mechanisms for the protection of labor and social rights of employees. [Pandemiya koronavirusu: pravovi mekhanizmy zakhystu trudovykh ta sotsial'nykh prav pratsivnykiv]. URL: http://rv.dsp.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/lhsi_pandemya_koronavrusu.pdf (In Ukrainian)
5. Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of May 27, 2020 No. 534 "On the approval of the State program for stimulating the economy to overcome the negative consequences caused by restrictive measures to prevent the emergence and spread of acute respiratory disease COVID19, caused by the SARS-CoV-2 coronavirus, for 2020- 2022 years" [Pro zatverdzhennya Derzhavnoyi prohramy stymulyuvannya ekonomiky dlya podolannya nehatyvnykh naslidkiv, sprychynenykh obmezhuval'nymy zakhodamy shchodo zapobihannya vynyknennya i poshyrennya hostroyi respiratornoyi khvoroby COVID19, sprychynenoyi koronavirusom SARS-CoV-2, na 2020-2022 roky]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/prozatverdzhennya-derzhavnoyi-prohrami-stimulyuvannya-ekonomiki-534-270520> (In Ukrainian)
6. Tverska, Ya., & Litvynenko, M. (2022). Changes in the strategy of small business development in connection with the global pandemic of COVID-19. [Zminy v stratehiyi rozvytku maloho pidpryyemnytstva u zv'yazku zi svitovoyu pandemiyeu COVID-19]. Bulletin of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" (economic sciences), No2, pp. 43–47. URL: <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2021.2.43> (In Ukrainian)
7. Chupryna L.V., Yuzovyt'ska S.A. World experience of small business development and its use in Ukraine. [Svitovyi dosvid rozvytku maloho pidpryyemnytstva ta yoho vykorystannia v Ukraini]. Market infrastructure. Vol. 32. 2019. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2019/32_2019_ukr/41.pdf (In Ukrainian)
8. Government portal [Uryadovyy portal] URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pidsumki-minsocpolitiki-2020-pidtrimka-pracivnikiv-ta-pidpryyemciv-pid-chas-pandemiyi-covid-19>
9. H. Kryshtal, I. Kalina, N. Shuliar, T. Kapeliushna, M. Martynenko. (2022) Ingram Trends of development of financial and economic activity of entrepreneurial structures during the period of quarantine restrictions. [Ingram Trends of development of financial and economic activity of entrepreneurial structures during the period of quarantine restrictions] Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu, 2022, no 1, pp. 139-144 (Scopus). (In Ukrainian)
10. Stefan Te, Zbierowski Przemyslaw, Hanard Pierre-Ian. (2020) Entrepreneurship and Covid-19: Challenges and Opportunities. London: King's College London, 30 p. (In Great Britain)
11. Chunguang Bai, Matthew Quayson, Joseph Sarkis. (2021) COVID-19 pandemic digitization lessons for sustainable development of micro-and small-enterprises. Sustainable Production and Consumption. Vol.27, pp 1989-2001.

УДК 330.341.1:338.2:338.45:330.3
DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-26-33

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АКТУАЛЬНИХ НАПРЯМІВ ЕКОНОМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

Оксана Кириченко

¹Д.е.н., доцент кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OksanaKS@krok.edu.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5244-8323>

CONCEPTUALIZATION OF CURRENT DIRECTIONS OF ECONOMIC RECOVERY AND DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

Oksana Kyrychenko¹

¹Doctor of Science (Economics), Associate Professor of the Department of Management Technology, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OksanaKS@krok.edu.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5244-8323>

Анотація. У статті досліджено питання концептуалізації актуальних напрямів економічного відновлення та розвитку промислових підприємств. Сформоване та запропоноване концептуальне бачення відновлення промисловості України на засадах впровадження нових технологій обґрунтовує основні концептуальні аспекти та засади формування і впровадження процесів розвитку вітчизняної промисловості, визначає мету, основні цілі, принципи формування та забезпечення розвитку вітчизняної промисловості, враховує особливості та характеристики її сучасного стану. Виявлено, що цілями економічного відновлення та розвитку промисловості є: техніко-технологічне оновлення виробничих потужностей національної промисловості на основі інноваційних цифрових технологій; інноваційний розвиток розробка та створення нових технологій необхідних для забезпечення розвитку промисловості; інвестиційне забезпечення, залучення інвестицій в процеси модернізації; створення та розвиток нових високотехнологічних виробництв та галузей; зростання конкурентоспроможності та ефективності вітчизняної промисловості; розвиток малого та середнього бізнесу із активним залученням до процесів розробки та впровадження інформаційних технологій проведення НДДКР, розвитку сучасного виробництва; реалізація людського інтелектуального потенціалу, ефективне використання кадрових ресурсів зі зростанням їх якості та соціально-економічного рівня. Визначено основні напрями розвитку промисловості: удосконалення інституційного базису розвитку промисловості України; формування нормативно-правових основ базису розвитку промисловості; активування інноваційного розвитку та розробки нових технологій в Україні; стимулювання інвестиційного забезпечення впровадження інновацій в промисловості України; розвиток цифрової економіки та впровадження цифрових технологій в промисловості; зростання інтелектуального потенціалу та якості кадрового забезпечення промисловості країни; розбудови інноваційної, інвестиційної інфраструктури забезпечення процесів розвитку промисловості України в умовах переходу до технологій Четвертої промислової революції. Важливою складовою концепції є визнання необхідності гармонізації процесів техніко-технологічного розвитку промисловості України та інтеграція із технологіями Четвертої промислової революції та «Індустрії 4.0» у світі.

Ключові слова: економічне відновлення, інновації, техніко-технологічний розвиток, підприємства, промисловість, Індустрія 4.0, цифровізація

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0, бібл.: 15

Abstract. The article explores the issue of conceptualization of current directions of economic recovery and development of industrial enterprises. The formed and proposed conceptual vision of the restoration of Ukrainian industry on the basis of the introduction of new technologies substantiates the main conceptual aspects and principles of the formation and implementation of the processes of development of domestic industry, determines the purpose, main goals, principles of formation and development of domestic industry, takes into account the features and characteristics of its current state. It was revealed that the goals of economic recovery and development of industry are: technical and technological renewal of production capacities of the national industry based on innovative digital technologies; innovative development of development and creation of new technologies necessary to ensure the development of industry; investment support, attracting investments in modernization processes; creation and development of new high-tech industries and industries; growth of competitiveness and efficiency of domestic industry;

development of small businesses with active involvement in the processes of development and implementation of information technologies for research, development of modern production; realization of human intellectual potential, effective use of human resources with an increase in their quality and socio-economic level. The main directions of industrial development are determined: improvement of the institutional basis for the development of Ukrainian industry; formation of the regulatory and legal basis for the development of industry; activation of innovative development and development of new technologies in Ukraine; stimulating investment support for the introduction of innovations in the industry of Ukraine; development of the digital economy and the introduction of digital technologies in industry; growth of intellectual potential and quality of staffing of the country's industry; development of innovative, investment infrastructure for ensuring the processes of development of Ukrainian industry in the context of the transition to technologies of the Fourth Industrial Revolution. An important component of the concept is the recognition of the need to harmonize the processes of technical and technological development of Ukrainian industry and integration with the technologies of the Fourth Industrial Revolution and "Industry 4.0" in the world.

Keywords: economic recovery, innovation, technical and technological development, enterprises, industry, Industry 4.0. digitalization

Formulas:0; fig.: 0; tabl.: 0;bibl.:15

Постановка проблеми. Значні економічні та технологічні зміни, що відбуваються в світі, цифровізація, інформатизація процесів, формування та поглиблення взаємозв'язків між підприємствами галузями промисловості та країнами, зміна внутрішніх і зовнішніх умов функціонування соціально-економічних систем зумовлюють необхідність оновлення концептуальних засад розбудови промисловості країни та положень її державної промислової політики. Не менш важливим чинником актуалізації концептуальних засад та стратегії промислового розвитку країни, є необхідність відновлення промислових потужностей, забезпечення ефективного використання природного, інтелектуального, технологічного і ресурсного потенціалу, конкурентоспроможності виробництва із впровадженням комплексного розвитку промисловості, що стає необхідною умовою функціонування та розвитку виробництва країни в умовах Четвертої промислової революції.

Враховуючи актуальність впровадження відповідних змін та формування базованих концептуальних засад їх здійснення, необхідним та своєчасним є обґрунтування та розробка концептуальних засад розвитку промисловості України на засадах «Індустрії 4.0» в умовах Четвертої промислової революції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні проблеми та актуальні аспекти економічного відновлення та

розвитку промислових підприємств глибоко досліджувалися у працях науковців та практиків. Їм присвятили свої праці: В. Геєць [1, с. 5], Л. Дейнека [2, с. 116], П. Друкер [3], Л. Гітман [4, с. 15], Ю. Капітанець [6, с.141], М. Кизим [7, с. 11], М. Кисіль [8, с. 226], М. Коденська [11, с. 65], Н. Кравченко [12, с. 24], М. Крупка [13, с. 24], А. Череп [13, с.154] та інші науковці. Проте значне старіння технічної, технологічної бази та технологічне відставання вітчизняних підприємств від темпів технологічного розвитку промисловості розвитених країн світу потребує концептуалізації актуальних напрямів економічного відновлення та розвитку промислових підприємств. Саме ці аспекти є недостатньо дослідженими і потребують подальшого поглиблення і обґрунтування.

В сучасних економічних умовах розвиток промисловості країни полягає у відновленні техніко-технологічного, виробничого потенціалу вітчизняної промисловості та забезпечення її подальшого ефективного зростання на основі провадження сучасних технологій інтелектуалізації, індивідуалізації, цифровізації виробництва, засад «розумного виробництва» та технологій «Індустрії 4.0» в Україні. Проте впровадження таких значних техніко-технологічних інновацій актуалізує як зміни структури політики та державного регулювання так і розуміння концептуалізації, системного бачення необхідних дій тому, що тільки комплексне впровадження таких змін

здатне забезпечити економічне відновлення кожного підприємства та зростання економічного потенціалу країни в цілому. Саме тому обґрунтування, концептуалізація актуальних напрямів економічного відновлення та розвитку промислових підприємств обумовлює та визначає особливу актуальність та своєчасність проведеного дослідження та обраної теми.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є концептуалізація актуальних напрямів економічного відновлення та розвитку промислових підприємств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концептуалізація напрямів відновлення та розвитку промисловості України передбачає здійснення заходів, щодо впровадження відповідних стимулів для розробки та масового впровадження сучасних технологій в промисловості, інформатизації, цифровізації, автоматизації виробничих процесів, зростання якості, технологічності та конкурентоспроможності продукції вітчизняної промисловості, усвідомлення нових викликів світового технологічного розвитку та його революційних змін, визначає основні напрями розвитку промисловості, визначає аспекти гармонізації, взаємодії процесів технологізації, модернізації вітчизняної промисловості із світовими процесами впровадження «Індустрії 4.0» та нових революційних технологій промислового розвитку.

Головною метою розвитку промисловості є технологічне та цифрове оновлення техніко-технологічних потужностей, процесів та організації праці традиційних галузей вітчизняного виробництва, розбудова нових високотехнологічних галузей із розробкою і впровадженням нових інноваційних технологій. Проте, комплексний розвиток промисловості можливий лише тоді, коли прогресивні ідеї, ініціативи та дії окремих промислових підприємств, науково-технічних організацій та їх об'єднань будуть забезпечені підтримкою та

інтегровані в цільові, регіональні, загальнонаціональні стратегічні програми, проекти модернізації, розвитку промисловості.

Основою розвитку промисловості є впровадження революційних технологій «Індустрії 4.0» технологій «розумного виробництва» із масовим використанням цифрових технологій в автоматизації процесів виробництва та реалізації продукції, створення кіберфізичного простору, розбудови та використання промислового Інтернету. Застосування цифрових технологій, використання інтелектуального ресурсу є основою розбудови розвитку високотехнологічних виробництв, що дозволить вітчизняній економіці інтегруватися і взаємодіяти в світовому економічному просторі в умовах впровадження технологій Четвертої промислової революції.

Модернізація і подальший розвиток промисловості є основою її техніко-технологічного відновлення, подолання наслідків деіндустріалізації та зростання її конкурентоспроможності і забезпечення ефективного майбутнього розвитку.

Економічне відновлення передбачає виконання задач спрямованих на позитивні, прогресивні зміни у промисловості та забезпеченні зростання ефективності її функціонування, а також матимуть значний прогресивний вплив на наукову, фінансову, освітню, соціальну сферу та загалом у суспільно-економічне життя країни.

Основними цілями економічного відновлення та розвитку промисловості є: техніко-технологічне оновлення виробничих потужностей національної промисловості на основі інноваційних цифрових технологій; інноваційний розвиток розробка та створення нових технологій необхідних для забезпечення розвитку промисловості; інвестиційне забезпечення, залучення інвестицій в процеси модернізації; створення та розвиток нових високотехнологічних виробництв та галузей; зростання конкурентоспроможності та ефективності вітчизняної промисловості; розвиток

малого та середнього бізнесу із активним залученням до процесів розробки та впровадження ІТ технологій проведення НДДКР, розвитку адитивного виробництва; реалізація людського інтелектуального потенціалу, ефективне використання кадрових ресурсів зі зростанням їх якості та соціально-економічного рівня.

Зазначимо, що метою стимулювання впровадження процесів розвитку промисловості є в першу чергу створення умов за яких науково-технічне середовище, науковці та компанії новатори будуть зацікавлені у створенні чи адаптації-інтеграції інновацій, бізнес-середовище, промисловці будуть зацікавлені у комерційному впровадженні інновацій, техніко-технологічному оновлення виробничих потужностей підприємств, а суспільство, внутрішній ринок зацікавлений в придбанні нових технологічних продуктів вітчизняного виробництва, зростанні їх інноваційності, конкурентоспроможності та якості.

Відтак, мова йде про необхідність формування оновленої промислової політики держави, що забезпечуватиме реалізацію визначених цілей та досягнення окресленої мети забезпечення ефективного економічного розвитку промисловості та загалом економіки країни.

Невід'ємними визначальними складовими формування концептуального відновлення та розвитку промисловості України є визначення напрямів розвитку.

Першим напрямом визначено удосконалення інституційного базису розвитку промисловості України в умовах переходу до технологій «Індустрії 4.0», Четвертої промислової революції. Сьогодні, процеси формування та створення базису «Індустрії 4.0» за напрямом інформаційних цифрових платформ та технологій є результатом діяльності неформальних інститутів – суспільної організацій та Руху «Індустрія 4.0», що формує та відображає внутрішньоринкову активність наукової сфери, бізнес-середовища та промисловості, їх готовність до

впровадження технологій Четвертої промислової революції, нових технологій в промисловості концентрованих в «Індустрії 4.0». Ці ініціативи цінні та важливі, оскільки показують готовність провідних галузей ІТ та бізнесу до таких змін та наявність внутрішніх стимулів для їх здійснення. Проте масштабне оновлення промисловості з застосуванням революційних технологій «Індустрії 4.0», спрямоване на якісні та кількісні зміни функціонування та перехід національної промисловості на новий рівень економічного розвитку, можливо лише зі створенням та впровадженням державної концепції, державних цільових програм і відповідних державних інститутів, що здійснюватимуть функції планування, стимулювання, регулювання, координації, моніторингу ефективності впровадження процесів розвитку, реалізації відповідних цільових програм розвитку промисловості, їх інвестиційно-інноваційного забезпечення. Враховуючи досвід провідних країн світу такими державними інститутами мають стати державний Комітет з питань розвитку промисловості чи державна Агенція промислового розвитку.

Другим напрямом є формування нормативно-правових основ базису розвитку промисловості України в умовах переходу до технологій «Індустрії 4.0» Четвертої промислової революції. Діючі в країні правові акти лише частково регулюють процеси впровадження техніко-технологічних змін пов'язаних із явищами та процесами Четвертої промислової революції та цифровізації, інформаційної інтеграції і не можуть повною мірою забезпечувати державне регулювання та стимулювання їх впровадження. Необхідним аспектом є забезпечення гармонізації вітчизняного законодавства та державної політики із відповідними цифровими ініціативами ЄС в першу чергу із «Цифровим порядком денним для Європи» та «Єдиним цифровим простором» з узгодження норм вітчизняного та європейського законодавства в питаннях функціонування

та регулювання економічної системи країни, в умовах нових революційних техніко-технологічних змін та європейської інтеграції країни.

Наступним концептуальним напрямом є активування інноваційного розвитку та розробка технологій «Індустрії 4.0» в Україні. Для його реалізації необхідним є забезпечення активування і стимулювання інноваційної діяльності в країні за стратегічними для розвитку промисловості країни напрямами, зростання підвищення ролі науки і освіти в розвитку економіки. Основою, ключовим фактором розвитку промисловості з впровадженням технологій «Індустрії 4.0» та Четвертої промислової революції є самі інноваційні технології «Індустрії 4.0». Розвиток промисловості як складова розбудови майбутньої цифрової економіки країни та забезпечення старого економічного розвитку залежить від наявності створених чи залучених технологій, інновацій та достатності фінансових інвестиційних ресурсів для їх промислового впровадження, здійснення змін. За сучасного стану розвитку науки і технологій в Україні оновлення та розвитку потребує не лише промисловість, але й науко-технічна сфера країни, оскільки вона формує науково-технологічний потенціал. Здійснення такого оновлення можливе за створення умов для інноваційного науково-технологічної діяльності та дієвого механізму підтримки стимулювання фундаментальних прикладних досліджень, науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт в стратегічних для країни напрямах. Передусім, необхідним є визначення стратегічних пріоритетних для країни напрямів науково-технологічної діяльності за якими в подальшому здійснюватиметься розробка та впровадження державних цільових програм.

Четвертим концептуальним напрямом є стимулювання інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку промисловості України. Однією із головних визначальних умов

промислового розвитку є залучення інвестицій та активування інвестиційної діяльності. В цьому напрямі необхідним є створення умов для залучення інвестицій та формування сприятливого інвестиційного клімату необхідного як для активізації внутрішнього інвестування так і зовнішніх інвестицій. Основними причинами слабкої інвестиційної активності є висока ризикованість інвестицій, відсутність прозорої судової системи та захисту прав власника; відсутність необхідних коштів у внутрішніх інвесторів та відсутність необхідної мотивації для інвестування, нестабільність політичного, економічного та правового середовища в країні; низькі індекси країни за міжнародними рейтингами конкурентоспроможності та безпеки ведення бізнесу та інші.

П'ятим концептуальним напрямом є державна підтримка та стимулювання впровадження технологій «Індустрії 4.0» в промисловості України. Розвиток промисловості із впровадженням технологій «Індустрії 4.0» та технологій Четвертої промислової революції потребує підтримки, стимулювання існуючих ініціатив та процесів в промисловості і науково-технічному середовищі, розробки і впровадженням цільових програм розвитку промисловості, застосування нових інноваційних технологій «Індустрії 4.0». В умовах світового техніко-технологічного та економічного розвитку, впровадження радикально нових цифрових технологій «Індустрії 4.0» здатне забезпечити необхідну для розвитку країни, її промисловості конкурентоспроможність продукції та технологій виробництва, як на внутрішньому так і на зовнішніх ринках, яку не зможе забезпечити заміна обладнання на традиційних існуючих технологіях. Відтак, впровадження нових революційних технологій є ключовим фактором ефективного розвитку.

Шостим напрямом є розвиток цифрової економіки та впровадження цифрових технологій в промисловості. Цифровізація промисловості включає

системне впровадження інформаційних цифрових технологій, з метою зростання ефективності процесі виробництва, постачання та реалізації продукції, а з впровадженням технологій та розбудовою «розумного виробництва» й безпосередньо процесу виробництва продукції.

Сьомим напрямом є зростання якості кадрового забезпечення промисловості країни. Впровадження змін із застосуванням нових революційних технологій потребує зростання якості кадрових ресурсів, від фаховості та достатності яких залежить ефективність впровадження процесів оновлення. Компанії розробники, інтегратори та користувачі нових технологій промисловості потребують значних обсягів висококваліфікованого персоналу, із необхідними навичками знаннями та компетенціями.

Запропоноване концептуальне бачення передбачає розробку та реалізацію державних програм навчання та підвищення кваліфікації кадрів технічних-технологічних спеціальностей в хімічній промисловості, машинобудуванні та інших сферах, IT спеціальностей, що будуть першочергово необхідними країні для впровадження процесів розвитку промисловості. Також необхідна реалізація програм загальної цифрової грамотності населення – користувачів нових цифрових технологій у всіх галузях та сферах функціонування країни. Відтак, забезпечення підготовки професійних кадрів та підвищення їх кваліфікації відповідно до потреб розвитку промисловості потребує дій державного регулювання та стимулювання цих процесів.

В рамках запропонованої концепції визначено необхідність поширення по популяризації дуальної освіти та практик професійного навчання без відриву від виробництва, створення навчальних центрів та центрів підвищення кваліфікації на виробництвах; коригування державного замовлення на підготовку, перепідготовку фахівців відповідно до потреб розвитку цифрової економіки та промисловості

нового рівня технологій, стимулювання створення робочих місць за новими напрямками та спеціальностями.

Восьмим напрямком концепції є створення інфраструктури та її розвиток з метою забезпечення процесів розвитку промисловості України в умовах Четвертої промислової революції.

В першу чергу мова йде про розбудову та розвиток інфраструктури інноваційної діяльності в Україні: бізнес-центрів, технопарків, бізнес-інкубаторів, промислових парків та інших інноваційних структур, діяльність яких необхідна для забезпечення руху новостворених інноваційних ідей та інновацій для їх промислового впровадження (центрів стандартизації і сертифікації, центрів тестування, експертизи). Важливим є створення інноваційних просторів, інноваційних центрів, центрів трансферу та прискорення розвитку технологій та інших структур інфраструктури інноваційної діяльності і цифрової, IT-технологій.

Невід'ємною складовою концепції економічного відновлення та розвитку промисловості є гармонізація процесів техніко-технологічного розвитку промисловості України та її інтеграція із технологіями Четвертої промислової революції та «Індустрії 4.0» у світі. В цьому контексті, необхідним є офіційне визнання та імплементація міжнародних стандартів та здійснення державної підтримки роботи комітетів, що здійснюють роботу над стандартами «Індустрії 4.0» в Україні; розвиток механізму патентування вітчизняних розробок, об'єктів інтелектуальної власності за міжнародними стандартами та розробка програм державного сприяння патентуванню інтелектуальної власності, захисту інновацій і новостворених технологій; створення механізмів заохочення подання заявок на винаходи та інноваційні розробки в Україні. Необхідним є створення механізмів державної підтримки трансферу технологій. Важливим аспектом є забезпечення високого рівня системної

інтеграції технологічних продуктів та послуг, від проектування та розробки до комплексного впровадження технологій програм та нових систем «Індустрії 4.0».

Важливим аспектом промислового впровадження нових технологій є стимулювання поширення та якості Інтернет систем та розвиток промислового Інтернету, що забезпечить підтримку належного рівня комунікаційної активності впровадження і поширення нових революційних технологій, що забезпечуватиме якість та розширюватиме техніко-технологічні можливості для впровадження нових технологій «Індустрії 4.0» в розвитку промисловості, надасть можливість для здійснення технологічного стрибка та переходу виробничих систем на новий значно вищий сучасний рівень розвитку.

Висновки. Узагальнюючи зазначимо, що розроблене та запропоноване концептуальне бачення економічного відновлення та розвитку промисловості України на засадах технологій «Індустрії 4.0» обґрунтовує основні концептуальні аспекти та засади формування і впровадження процесів розвитку вітчизняної промисловості, визначає мету, основні цілі, принципи формування та забезпечення розвитку вітчизняної промисловості, враховує особливості та характеристики її сучасного стану.

В рамках розробленої концепції визначено основні напрями розвитку промисловості: удосконалення інституційного базису розвитку промисловості України на засадах «Індустрії 4.0»; формування нормативно-правових основ базису розвитку промисловості; активування інноваційного розвитку та розробки технологій; стимулювання інвестиційного забезпечення впровадження інновацій в промисловості України; розвиток цифрової економіки та впровадження цифрових технологій в промисловості; зростання інтелектуального потенціалу та якості кадрового забезпечення промисловості країни; розбудови інноваційної,

інвестиційної інфраструктури забезпечення процесів розвитку промисловості України в умовах переходу до технологій Четвертої промислової революції. Важливою складовою концепції є визнання необхідності гармонізації процесів техніко-технологічного розвитку промисловості України та інтеграція із технологіями Четвертої промислової революції та «Індустрії 4.0» у світі.

Література:

1. Геєць В. Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України. *Економіка України*. 2010. № 3. С. 4-20
2. Дейнеко Л. В. *Розвиток промисловості для забезпечення зростання та оновлення української економіки: науково-аналітична доповідь*. К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2018. 158 с.
3. Drucker Peter. *Innovation and Entrepreneurship: Practict and Principles*. Nev York: Harper and Row Publishes, 1985. 445 p.
4. Гитман Л. Дж. *Основи інвестування*. К: Освіта, 1999. 208 с.
5. Індустрія 4.0. в Україні. Аналітичний огляд інноваторів та стану інновацій України в сфері Індустрії 4.0. К.: АППАУ, 2019. 76 с.
6. Капітанець Ю. Інвестиційне забезпечення фермерських господарств. *Інноваційна економіка*. 2010. №5. С. 141-144
7. Кизим М. О., Феденко Г. М. Теорія та практика оцінки пріоритетності та результативності державних цільових програм в Україні. *Бізнес Інформ*. 2012. № 12. С. 6-13.
8. Кисіль М. Інвестиційне забезпечення розвитку аграрного виробництва та сільських територій. *Менеджмент*. 2009. №11. С. 225-230
9. Кириченко О.С. Інвестиційно-інноваційне забезпечення промисловості України в умовах Четвертої промислової революції: монографія. К.: Університет економіки та права «КРОК», 2021. 368 с.
10. Кириченко О. С. Концептуальні засади інвестиційно-інноваційного забезпечення процесів розвитку промисловості. *Науковий погляд: економіка та управління*. Дніпро, 2019. № 2 (64). С. 28-34
11. Коденська М. Мотиваційні чинники інвестиційного забезпечення розвитку аграрно-промислового виробництва. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2013. №2. С. 62-66
12. Кравченко Н. Інвестиційна складова інноваційного розвитку. *Теоретичні та практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2011. № 12. С. 23-27
13. Крупка М. *Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України*. Львів: Вид. ЛНУ імені Івана Франка, 2001. 608 с.

14. Череп А. Теоретичні аспекти формування інноваційно-інвестиційної діяльності. *Інноваційна економіка*. 2010. № 17. С. 154-158.
15. Мігус, І., & Коваль, Я. (2021). Інноваційний розвиток підприємств в умовах діджиталізації економіки. *Вчені записки Університету «КРОК»*, (2 (62)), 159–165. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-62-159-165>

References:

1. Heiets' V. (2010) Liberal'no-demokratychni zasady: kurs na modernizatsiiu Ukrainy. [Liberal-democratic principles: the course on modernization of Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy*. No. 3. pp. 4-20
2. Dejneko L. V. (2008) *Rozvytok promyslovosti dlia zabezpechennia zrostannia ta onovlennia ukraïns'koi ekonomiky: naukovo-analitychna dopovid'* [The development of the industry to ensure the growth and renewal of the Ukrainian economy: scientific-analytical report]. Kyiv: Instytut ekonomky ta prohnozuvannia NAN Ukrainy, (in Ukrainian)
3. Drucker Peter. (1985) *Innovation and Entrepreneurship: Practict and Principles* [Innovation and Entrepreneurship: Practict and Principles]. Nev York: Harper and Row Publishes, 445 p.
4. Hytman L. (1999) *Osnovy ynvestyrovanyia* [Basics of investing]. Kyiv: Osvita. [in Ukrainian]
5. Industriia 4.0. v Ukraini (2019) *Analitychnyi ohliad innovatoriv ta stanu innovatsii Ukraini v sferi Industrii 4.0.* [Analytical review of innovators and innovations in Ukraine in the field of Industry 4.0]. Kyiv: APPAU, (in Ukrainian)
6. Kapitanets' Y.(2010) Investytsijne zabezpechennia fermers'kykh hospodarstv [Ensure farms]. *Innovatsijna ekonomika*. no 5, pp. 141-144
7. Kyzym, M. O., & Fedenko, H. M. (2012) *Teoriya ta praktyka otsinky priorytetnosti ta rezul'tatyvnosti derzhavnykh tsil'ovykh proham v Ukrayini* [Theory and practice of estimation of priority and effectiveness of the government having a special purpose programs in Ukraine]. *Business Inform*, no. 12, pp. 6-13.
8. Kisil' M. (2009) Investytsijne zabezpechennia rozvytku ahrarnoho vyrobnytstva ta sil's'kykh terytorij

[Ensuring the development of agricultural production and of rural areas]. *Menedzhment*. no 11, pp. 225-230
9. Kyrychenko O. (2021) *Investytsiino-innovatsiine zabezpechennia promyslovosti Ukrainy v umovakh Chetvertoi promyslovoi revoliutsii: monohrafiia*. [Investment and innovation support of Ukrainian industry in the conditions of the Fourth Industrial Revolution: monograph.] Kyiv: Universytet ekonomiky ta prava «KROK», [in Ukrainian]
10. Kyrychenko O. (2019) *Kontseptualni zasady investytsiino-innovatsiinoho zabezpechennia protsesiv rozvytku promyslovosti*. [Conceptual investigation of investment and innovation process development]. *Naukovyi pohliad: ekonomika ta upravlinnia*. no 2 (64), pp. 28-34
11. Kodens'ka M. (2013) *Motyvatsijni chynnyky investytsijnoho zabezpechennia rozvytku ahrarno-promysloвого vyrobnytstva* [Motivational factors of investment ensure development of agro-industrial production]. *Visnyk Akademii pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*. no 2, pp. 62-66
12. Kravchenko N. (2011) *Investytsijna skladova innovatsijnoho rozvytku*. [The investment component of the innovation development]. *Teoretychni ta praktychni aspekty ekonomiky ta intelektual'noi vlasnosti*. no 12, pp. 23-27
13. Krupka M. (2001) *Finansovo-kredytnyj mekhanizm innovatsijnoho rozvytku ekonomiky Ukrainy* [Financial-credit mechanism of innovation development of economy of Ukraine]. L'viv: Vyd. tsentr LNU imeni Ivana Franka, (in Ukrainian)
14. Cherep A. (2010) *Teoretychni aspekty formuvannia innovatsijno-investytsijnoi diial'nosti* [Theoretical aspects of formation of innovative-investment activity]. *Innovatsijna ekonomika*. no. 17, pp. 154-158.
15. Mihus, I., & Koval, Ya. (2021). Innovative development of enterprises in the conditions of digitalization of the economy. *Science Notes of KROK University*, (2 (62)), 159–165. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-62-159-165>

УДК 658

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-34-38

ПРО СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ СИСТЕМА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Олександр Правдивець¹

¹К.військ.н, доцент кафедри управління фінансово-економічною безпекою, Навчально-науковий інститут менеджменту безпеки, ВНЗ “ Університет економіки та права “КРОК”, м. Київ, Україна, e-mail: pravd72@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-5242-9683>

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF THE SYSTEM OF ECONOMIC SECURITY OF THE STATE ON

Oleksandr Pravdyvets¹

¹PhD (Military), Associate Professor of financial and economic security management department, Research and Training Institute of Security Management, “KROK” University, Kyiv, Ukraine, e-mail: pravd72@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5242-9683>

Анотація. У статті проведено аналіз останніх досліджень і публікацій присвячених вирішенню проблеми теоретичних основ економічної безпеки держави, зокрема дослідження загальної проблеми теорії економічної безпеки з уточнення визначення поняття “система економічної безпеки держави”. Глибоке розуміння сутності категорії “система економічної безпеки держави” має велике значення для правильного розуміння процесів та явищ, визначення її складу та структури, завдань і функцій органів, що забезпечують функціонування системи економічної безпеки, наукового, методологічного та методичного супроводження процесів пов'язаних з її функціонуванням. Метою статті є уточнення визначення поняття “система економічної безпеки держави”, з урахуванням вимог статті 17 Конституції України. Вирішення зазначеного науково завдання, дозволило: розробити понятійний апарат, для подальшого наукового, методологічного та методичного забезпечення функціонування системи економічної безпеки держави; надати науково-обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази з питань обґрунтування структури та складу системи економічної безпеки держави та її елементів; провести дослідження властивостей системи економічної безпеки тощо. За результатами дослідження запропоновано розглядати категорію “система економічної безпеки держави” з урахуванням сутності економічної безпеки, як найвищої функції держави, що визначається Конституцією України. Разом з тим, у статті запропоновано нормативно закріпити зазначену категорію для чого розробити Закон України “Про основи економічної безпеки України”. Проведене дослідження надало можливість уточнити визначення поняття “система економічна безпека держави” та визначити подальші напрями дослідження загальної проблеми, якими можуть бути питання пов'язані з: подальшим удосконаленням понятійно-категоріально апарату, необхідного для розвитку теорії економічної безпеки; обґрунтуванням рекомендацій щодо структури (моделі) системи економічної безпеки держави та вдосконалення нормативно-правової бази з питань її функціонування.

Ключові слова: національна безпека, економічна безпека держави, система економічної безпеки держави.

Формули: 0; рис. 0; табл.: 0, бібл. 13

Abstract. The article analyzes the latest researches and publications dedicated to solving the problem of the theoretical foundations of the economic security of the state, in particular, the study of the general problem of the theory of economic security to clarify the definition of the concept of "system of economic security of the state". A deep understanding of the essence of the category "system of economic security of the state" is of great importance for the correct understanding of processes and phenomena, determination of its composition and structure, tasks and functions of bodies that ensure the functioning of the system of economic security, scientific, methodological and methodical support of processes related to it functioning. The purpose of the article is to clarify the definition of the concept of "system of economic security of the state", taking into account the requirements of Article 17 of the Constitution of Ukraine. Solving the specified scientific task allowed: to develop a conceptual apparatus for further scientific, methodological and methodical support of the functioning of the system of economic security of the state; to provide scientifically based recommendations on the improvement of the normative legal framework on issues of substantiation of the structure and composition of the system of economic security of the state and its elements; conduct a study of the properties of the economic security system, etc. Based on the results of the study, it is proposed to consider the category

"system of economic security of the state" taking into account the essence of economic security, as the highest function of the state, defined by the Constitution of Ukraine. At the same time, the article proposes to standardize the specified category, for which the Law of Ukraine "On the Basics of Economic Security of Ukraine" should be developed. The conducted research provided an opportunity to clarify the definition of the concept of "system of economic security of the state" and to determine further directions of research of the general problem, which may be questions related to: further improvement of the conceptual and categorical apparatus necessary for the development of the theory of economic security; substantiation of recommendations regarding the structure (model) of the system of economic security of the state and improvement of the legal framework for its functioning.

Keywords: national security, economic security of the state, system of economic security of the state.

Formulas:0; fig.: 0; tabl.: 0;bibl.:13

Постановка проблеми. Відповідно до статті 1 Конституції України [1] Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Однією із найвищих функцій держави, що визначені у статті 17 [1], разом із захистом суверенітету і територіальної цілісності України, інформаційної безпеки є забезпечення її економічної безпеки [2]. Відповідно до [2] економічна безпека держави це цілеспрямована діяльність центральних органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування спрямована на забезпечення сталого функціонування національної економіки держави її соціально-економічного розвитку та економічного добробуту громадян. Тобто, з цих органів має бути утворена система економічної безпеки держави.

Разом з тим, поняття "система економічної безпеки держави" у законодавстві України нормативно не закріплене, що не надає можливості належним чином оперувати цією дефініцією, як науковою категорією у ході проведення наукових досліджень в сфері економічної безпеки. Отже, визначення (уточнення) поняття "система економічної безпеки держави" є актуальним науковим завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми теоретичних основ економічної безпеки держави, регіонів, окремих галузей економіки, а також дослідження питань, пов'язаних з цією проблемою, відображені в наукових працях багатьох вітчизняних вчених. Дослідження системи економічної безпеки загалом і за елементами проводили В.С. Пономаренко, О.М. Ляшенко, І.П. Мігус,

О.І. Захаров, П.Я. Пригунов, Г.В. Козаченко, та інші.

Наукові праці зазначених вчених [3] – [7] мають велику наукову і практичну значимість, вони сформуливали методологічну основу даної проблеми і у своїй сукупності створили надійну теоретичну базу для подальших досліджень.

Разом з цим, аналіз наукових праць показав, що категорія "система економічної системи держави" займає майже центральне місце у зазначеній галузі, при цьому численні результати наукових досліджень відображають різні погляди вчених щодо сутності поняття "система економічна безпека" але підходи щодо розгляду поняття як систему державних органів, які забезпечують її функціонування потребує подальшого дослідження.

Не вирішеною частиною загальної проблеми теорії економічної безпеки є визначення поняття "система економічної безпеки держави", з урахуванням вимог статті 17 Конституції України.

Формулювання цілей статті. Глибоке розуміння сутності категорії "система економічної безпеки держави" має велике значення для правильного розуміння процесів та явищ, визначення її складу та структури, завдань і функцій органів, що забезпечують функціонування системи економічної безпеки, наукового, методологічного та методичного супроводження процесів пов'язаних з її функціонуванням.

Метою статті є уточнення визначення поняття "система економічної безпеки держави", з урахуванням вимог статті 17 Конституції України.

Вирішення зазначеного науково завдання, дозволить:

розробити понятійний апарат, для подальшого наукового, методологічного та методичного забезпечення функціонування системи економічної безпеки держави;

надати науково-обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази з питань обґрунтування структури та складу системи економічної безпеки держави та її елементів;

провести дослідження властивостей системи економічної безпеки тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття “система” належить до числа найбільш загальних і універсальних дефініцій, яке використовується по відношенню до самих різноманітних предметів, явищ і процесів. Транскрипції цього поняття в сучасній науці поки, що залишаються дуже різноманітними. Тому не випадково термін вживається у множині різних смислових варіацій, застосовується в різноманітній науковій та спеціальній літературі, що присвячується практично усім відомим галузям науки і суспільного життя та має чисельні варіанти визначення його понять [8].

Система (грецького *sistema* – ціле, що складається із частин). Порядок зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв’язком частин чого не будь. Класифікація. Форма організації, упорядкування чого не будь. Будова структура, що становить єдність закономірно розташованих взаємозв’язаних частин. Сукупність принципів, які є основою певного вчення. Сукупність елементів, одиниць частин, об’єднаних за спільною ознакою, призначенням [9]-[12].

Система — теорія (філософська система Платона), класифікація (періодична система елементів Д. І. Менделєєва), завершений метод практичної діяльності (система реформатора театру К. С. Станіславського), спосіб розумової

діяльності (система обчислення), сукупність об’єктів природи (Сонячна система), деякі явища суспільства (економічна, правова система), сукупність встановлених норм життя, правил поведінки (законодавча і моральна) [13].

Таким чином, аналіз множини застосування поняття “система” з урахуванням його генезису дає можливість стверджувати, що воно має деревне коріння та відіграє дуже важливу роль в суспільному житті, є інтегралом сучасних знань, засобом оволодіння всього суцього, але головною його рисою залишається те, що ціле складається із частин.

Разом з тим, поняття “системи” не однозначне та гнучке, що робить його виключно креативним та надає можливість до подальших досліджень в тому числі в економічній теорії.

Виходячи з того, що відповідно до [2] економічна безпека держави це цілеспрямована діяльність центральних органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, яка спрямована на забезпечення сталого функціонування національної економіки держави, соціально-економічний розвиток суспільства та економічного добробуту громадян можливо дійти до висновку, що саме ці органи і є елементами системи економічної безпеки держави на які законодавством мають покладатися завдання щодо забезпечення економічної безпеки, як найвищої функції держави.

Таким чином, зважаючи на вимоги [1] можливо запропонувати варіант визначення поняття “системи економічної безпеки держави”, як окремої категорії.

Отже “системи економічної безпеки держави” – це визначена законодавством сукупність узгоджених за метою та завданнями державних органів, які забезпечують економічну безпеку держави.

Разом з тим, відповідно до статті 19 [1] органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що

передбачені Конституцією та законами України.

Водночас базовий Закон України, який би мав нормативно закріпити поняття “система економічної безпеки держави” – відсутній.

Отже, для реалізації вищезазначеної функції держави необхідно розробити Закон України “Про основи економічної безпеки” в якому на законодавчому рівні поряд з іншими завданнями необхідно закріпити поняття “система економічної безпеки держави”.

Висновки. Нормативне закріплення поняття категорії “система економічної безпеки держави” визначеної в статті надасть можливість впорядкувати понятійний апарат, для правильного розуміння процесів та явищ, визначення ролі і функцій органів, які забезпечують її функціонування, обґрунтування їх складу та структури, наукового, методологічного та методичного супроводження процесів пов’язаних з корегуванням завдань та функцій, розвитком та вдосконаленням структури, управління та автоматизації, забезпечення їх нормативно-правового врегулювання, а також розпочати роботу по формуванню методики та методології функціонування системи економічної безпеки в державі.

Література:

1. Конституція України. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Правдивець О.М. (2022). Економічна безпека, як найвища функція держави. *Вчені записки університету «КРОК»*. № 2 (66). С. 54-58.
3. Пономаренко, В.С. & Кавун, С.В. (2008). Концептуальні основи економічної безпеки: монографія. Х.: Вид. ХНЕУ. 255 с.
4. Мігус І.П. & Лаптев С.М. (2011). Роль служби економічної безпеки акціонерного товариства у забезпеченні його економічної безпеки. *Економіка і держава*. №12. С. 15-17.
5. Захаров О.І. (2012). Теоретичні основи забезпечення економічної безпеки підприємств. *Вчені записки університету «КРОК»*. № 32. С. 80 - 86.
6. Пригунов П.Я. (2013). Особливості використання сучасних концепцій управління в системі забезпечення економічної безпеки підприємств. *Європейські перспективи*. № 11. С. 103-108.

7. Козаченко, Г.В. & Погорелов, Ю.С. (2015). Про деякі проблеми у сучасній економічній безпекології. *Управління проектами та розвиток виробництва*. № 3(55). С. 618.
8. Правдивець О. М., Челобітченко О. О. (2015). Про сутність поняття “система військового обліку громадян”. *Труди університету*. № 4(131). С. 208.
9. Сучасний тлумачний словник Української мови 100000 слів/ За аг. Ред. Д-ра філол. наук, проф.. В.В. Дубчинського. Х.: «ШКОЛА», 2008. 108.
10. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua>.
11. Словник української мови: в 11 томах. Том 5, 1974. 526 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001608>.
12. Словник Української мови 1 том. Вікіпедія. – URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
13. Охріменко В.М. & Воронкова Т.Б. (2012). Методичні вказівки до практичних занять з дисципліни „Теорія систем та системний аналіз” (для студентів 3 курсу ФПО та ЗН галузі знань 0306 “Менеджмент і адміністрування” напряму підготовки 6.030601 “Менеджмент”) / Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Х.: ХНАМГ. 24 с. URL: <http://eprints.kname.edu.ua>.

References:

1. Constitution of Ukraine. Access mode: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Pravdyvets O.M. (2022). Economic security as the highest function of the state. *Scientific notes of "KROK" University*. No. 2 (66). P. 54-58.
3. Ponomarenko, V.S. & Watermelon, S.V. (2008). *Conceptual foundations of economic security: monograph*. H.: Ed. HNEU. 255 p.
4. Migus I.P. & Laptev S.M. (2011). The role of the economic security service of a joint-stock company in ensuring its economic security. *Economy and the state*. No. 12. P. 15-17.
5. Zakharov O.I. (2012). *Theoretical foundations of ensuring the economic security of enterprises*. *Scientific notes of "KROK" University*. No. 32. P. 80 - 86.
6. Prygunov P.Ya. (2013). Peculiarities of the use of modern management concepts in the system of ensuring the economic security of enterprises. *European perspectives*. No. 11. P. 103-108.
7. Kozachenko, G.V. & Pogorelov, Yu.S. (2015). About some problems in modern economic security. *Project management and production development*. No. 3(55). P. 618.
8. O. M. Pravdyvets, O. O. Chelobitchenko (2015). About the essence of the concept "system of military registration of citizens". *Works of the university*. No. 4(131). P. 208.
9. *Modern explanatory dictionary of the Ukrainian language, 100,000 words/ By ag. Ed. Dr. philol. science, prof.. V.V. Dubchinsky. Kh.: "SCHOOL", 2008. 108.*

10. Academic explanatory dictionary of the Ukrainian language. URL: <http://sum.in.ua>.
11. Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes. Volume 5, 1974. 526 p. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001608>.
12. Dictionary of the Ukrainian language 1 volume. Wikipedia. – URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
13. Okhrimenko V.M. & Voronkova T.B. (2012). Methodical instructions for practical classes in the discipline "Systems theory and system analysis" (for students of the 3rd year of vocational education and training in the field of knowledge 0306 "Management and administration" in the field of training 6.030601 "Management") / Hark. national Acad. urban farm H.: KhNAMG. 24 p. URL: <http://eprints.kname.edu.ua>.

РОЛЬ ВІДНОВЛЮВАНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ У ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИЧНОМУ БАЛАНСІ УКРАЇНИ

Ольга Чумаченко¹

¹к. е. н., доцент кафедри національної та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OlgaCh@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6874-3201>

THE ROLE OF RENEWABLE ENERGY SOURCES IN THE ELECTRICAL ENERGY BALANCE OF UKRAINE

Olga Chumachenko¹

¹Ph.D. (Economics), Associate Professor of the Department of National and Finance, KROC University of Economics and Law, Kyiv, Ukraine, e-mail: OlgaCh@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6874-3201>

Анотація. У статті аналізується роль відновлюваних джерел енергії у електроенергетичному балансі України. Метою дослідження є аналіз розвитку в Україні відновлювальних джерел енергії як важливого фактору підвищення енергоефективності української економіки, базою її енергетичної незалежності. Проаналізовано законодавчі принципи щодо реалізації державної політики у сфері альтернативних джерел енергії, а саме прийнятий Верховною Радою України у грудні 2021 року закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії на ринкових засадах», який затверджено на виконання Директиви RED II. Підтверджено, що за роки незалежності в Україні зроблено досить багато для впровадження «зеленої» енергетики. Україна у 2021 році увійшла у десятку держав світу за темпами розвитку зеленої енергетики, а у 2020 – була п'ятою серед європейських країн за темпами розвитку сонячної енергетики. Відзначається, що у сіні 2022 року "Держенергоефективності винесло на громадське обговорення розроблений проєкт Національного плану дій з розвитку відновлюваної енергетики на період до 2030 року (НПД ВЕ 2030). У проєкті НПД ВЕ 2030 визначено індикативну ціль споживання енергії з відновлюваних джерел у 2030 році на рівні 27%". На основі досліджених даних були зроблені висновки про те, що компанії, які генерують «зелену» електроенергію відчувають серйозні труднощі те, що їм не сплачують за поставлену продукцію, причина цього у тім, що Міненерго України створило таку нормативно – правову базу, яка напряду веде до їх краху, а це може привести до що ліквідації всієї галузі. Доведено, що війна Росії проти України, яка загострилася 24 лютого цього року, внесла суттєві зміни у реалізацію наміченого, причинила величезні збитки генеруючим потужностям ВДЕ. Обґрунтована теза про те, що подальший розвиток відновлювальних джерел енергії є надзвичайно важливим фактором підвищення енергоефективності української економіки, базою її енергетичної незалежності, що створює умови для політичної незалежності держави.

Ключові слова: ОЕС України, 4-й Енергопакет ЄС, Директива 2018/2001 (RED II), прос'юмеризм, відновлювальні джерела енергії, НПД ВЕ 2030.

Формули: 0; рис. 1; табл.: 1, бібл. 16

Abstract. The article analyzes the role of renewable energy sources in the electricity balance of Ukraine. The purpose of the article is to analyze the development of renewable energy sources in Ukraine as an important factor in increasing the energy efficiency of the Ukrainian economy, the basis of its energy independence. Legislative principles regarding the implementation of state policy in the field of alternative energy sources have been analyzed, namely the law "On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Stimulation of Electricity Production from Alternative Energy Sources on a Market Basis", adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine in December 2021, which was approved for implementation Directives RED II. It has been confirmed that during the years of independence in Ukraine, quite a lot has been done for the introduction of "green" energy. In 2021, Ukraine entered the top ten countries in the world in terms of the pace of development of green energy, and in 2020 it was the fifth among European countries in terms of the pace of development of solar energy. It is noted that in the spring of 2022, the Ministry of Energy Efficiency submitted for public discussion the developed project of the National Plan of Action for the Development of Renewable Energy for the Period Until 2030 (NAP VE 2030). equal to 27%". On the basis of the

researched data, it was concluded that companies that generate "green" electricity experience serious difficulties because they are not paid for the products supplied, the reason for this is that the Ministry of Energy of Ukraine has created such a regulatory and legal framework that directly leads to their collapse, and this can lead to the liquidation of the entire industry. It has been proven that Russia's war against Ukraine, which escalated on February 24 of this year, made significant changes in the implementation of the plan and caused huge losses to renewable energy generating facilities. A substantiated thesis that the further development of renewable energy sources is an extremely important factor in increasing the energy efficiency of the Ukrainian economy, the basis of its energy independence, which creates conditions for the political independence of the state.

Keywords: UES of Ukraine, 4th EU Energy Package, Directive 2018/2001 (RED II), prosumerism, renewable energy sources, NE 2030 NAP.

Formulas:0; fig.: 1; tabl.: 1; bibl.: 16

Постановка проблеми. Інтеграція ОЕС України до ENTSO-E запровадження нової моделі ринку електроенергії вимагає від країни беззаперечно виконання вимоги 3го та 4го Енергетичних Пакетів ЄС. Однак електроенергетика України, на сьогоднішній день, сформована таким чином, що більшість її генерацій належать монополістам, а участь у ній пересічних громадян та дрібних підприємців є мізерною. Тому поступове введення в законодавче поле України принципів четвертого Енергопакету ЄС, дозволить значно розширити коло гравців, які зможуть забезпечити більшу конкурентну боротьбу на ринку електроенергії. Таким чином, Україна зможе забезпечити децентралізацію виробництва електроенергії та широко відкрити її ринки для нових гравців. На сьогоднішній день це має важливе політичне, економічне і соціальне значення. Цим і визначається актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з окресленої проблематики свідчить про те що українські вчені, експерти приділяють достатньо уваги аналізу ролі відновлюваних джерел енергії у електроенергетичному балансі України. Серед цих досліджень варто назвати наступні. Зінченко А. у своєму дослідженні: «Стимулювання розподіленої генерації в 4му Енергетичному Пакеті ЄС» аналізує як нове енергетичне законодавство ЄС створює кращі умови та нові ринки розподіленої генерації, та які з його підходів може використати Україна [1]. Білоус А. аналізує Четвертий енергопакет і до чого варто готуватися ЄС та Україні [2]. Богушенко А. досліджує що

дасть Україні впровадження 4го Енергетичного Пакету ЄС [3]. Бобро Д. кандидат фізико-математичних наук в аналітичній доповіді проаналізував заходи з декарбонізації енергетики України, передбачені низкою програмних документів стратегічного рівня [4]. Демченков Я. з'ясовує як війна в Україні пришвидшує перехід ЄС на відновлювані джерела енергії[5].

Разом із тим, в сучасних складних вітчизняних економічних реаліях необхідною є суттєва трансформація теоретико-методичних підходів до визначення ролі відновлюваних джерел енергії у електроенергетичному балансі України.

Формулювання цілей статті.

Метою дослідження є аналіз розвитку в Україні відновлювальних джерел енергії як важливого фактору підвищення енергоефективності української економіки, базою її енергетичної незалежності.

Викладення основного матеріалу дослідження. 16 березня 2022 р. ОЕС України інтегрувалася до ENTSO-E (European association for the cooperation of transmission system operators for electricity) [6].

Членство України в ENTSO-E позитивно вплине на подальший розвиток відновлюваних джерел енергії, оскільки в ЄС є спеціальна програма підтримки саме цієї галузі електроенергетики.

2021 року ЄС затвердив четвертий Енергопакет «Чиста енергія для усіх європейців» («Clean energy for all Europeans package»). Це набір з восьми документів, що містять обов'язкові для втілення державами ЄС вимоги до

організації внутрішніх та загальноєвропейських ринків енергії. Їх виконання допоможе полегшити перехід Євросоюзу на відновлювану енергетику [7].

Четвертий Енергопакет містить дорожню карту для країн - членів ЄС у якій чітко визначені завдання по зменшенню кількості парникових газів, зважає на потужне збільшення генерацій ВДЕ та подальше просування на електроенергетичні ринки СНЕ (систем накопичення енергії). У цьому документі з'явилися і нові гравці на ринку електроенергії: проз'юмери, це ті, які виробляють електроенергію для власних потреб, а залишок реалізує на ринку; електроенергетичних об'єднань мешканців багатоповерхових будинків, які мають у спільній власності електроенергетичні генерації, агрегаторів, це компанії, які купляють електроенергію у різних виробників і далі реалізують її покупцям. Згідно вимоги 4го Енергопакету країни-члени ЄС вже в 2021 році мусили імплементувати положення цього документу в своє законодавство.

Україні, як повноправний учасник Європейсько енергетичної системи повинна створити такі умови щоб пересічні громадяни та дрібні підприємці були залучені до ринку електричної енергії. Висновки звіту «Малі учасники ВДЕ-ринку в Україні. Дослідження сегменту генерації встановленою потужністю до 1 МВт», проведеного Спілкою Активних Споживачів і Проз'юмерів та Коаліцією “Енергетичний перехід” показали, що мала генерація (потужністю до 1 МВт) з відновлювальних джерел зростає повільніше порівняно з іншими сегментами ринку і складає лише 2,5% від всіх встановлених потужностей ВДЕ в країні[8].

ЄС затвердило Директиву 2018/2001 (RED II), якою встановлює заходи щодо заохочення подальшого збільшення генерації електричної енергії з відновлювальних джерел. У цьому документі приведені механізми сприяння виробництва «зеленої» електричної

енергії. RED II зобов'язує, відповідні державні інституції надавати виробникам альтернативної електроенергії надбавку до ринкової ціни електричної енергії(фіксовану чи змінну).

Виконуючи цю вимогу Верховна Рада України у грудні 2021 року прийняла закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії на ринкових засадах». У цьому документі зафіксовано, що державне регулювання у сфері альтернативних джерел енергії здійснюється шляхом встановлення тарифів на електричну енергію, вироблену на об'єктах альтернативної енергетики, а також на теплову енергію, видобуту з альтернативних джерел[9].

Директива RED II також зобов'язує, відповідні державні інституції здійснювати сприяння генеруючим підприємствам ВДЕ на базі конкурентоспроможності із безумовним забезпеченням відсутності сегрегації чи неконкурентних переваг. Разом з тим, сприяння може бути представлено і без конкурентних формальностей, якщо це вимагає технологічний процес впровадження певної виробничої потужності, або якщо надання такого сприяння залежить від мережевих обмежень чи необхідністю нейтралізувати несприятливому впливу на сировині ринку (наприклад - біомаса).

Подальшому розвитку прос'юмеризму RED II надає велике значення. Під прос'юмеризм, мається на увазі, що електрична енергія генерується домогосподарствами з метою особистого використання, щодо зайвих об'ємів, то вони продаються через у мережу (renewables self-consumers). Відрізняють два види прос'юмеризму, перший індивідуальний, коли електрична енергія генерується устаткуванням, яке розміщується на приватних садибах, другий - колективний (jointly acting renewables self-consumers), коли це обладнання встановлюється на багатповерхових будинках. RED II зобов'язує, країни – ЄС створити таке

законодавство, яке створює прос'юмерам перспективу для генерації, використання, зберігання та продажу електричної енергії без будь-яких перепон з боку контролюючих державних органів.

Кожна країна – член ЄС на свій розсуд формулює механізми сприяння прос'юмерів, RED II тільки контролює, щоб діяльність суб'єктів електроенергетичного ринку здійснювалася без жодної форми утистки.

Країни - члени ЄС зобов'язані кожен рік до 2030 року збільшувати частину «зеленої» електроенергії для опалення та охолодження на 1.1 – 1.3%.

В реалізації IV Енергопакету важлива роль відводиться механізму надання гарантій підтвердження джерела надходження електричної енергії. Цим самим гарантується, що об'єм використаної електроенергії справді генерований із джерел ВДЕ.

Створення системи гарантій походження є надзвичайно актуальним для наступних кроків у зростанні обсягів «зеленої» електроенергетики в Україні. У січні 2022 року, Держенергоефективності підготувала дорожню карту розробки та імплементації механізму видачі гарантій походження енергії, яка, зокрема, передбачає розробку первинного і вторинного законодавства не лише щодо реєстру гарантій походження, але і стосовно їх продажу. При цьому Держенергоефективності веде переговори з відповідними структурами Європейського Союзу та Енергетичним Співтовариством про визнання ними українських гарантій походження, що, в свою чергу, сприятиме експорту українських товарів на європейський ринок [10].

За роки незалежності в Україні зроблено досить багато для впровадження «зеленої» енергетики. Україна у 2021 році увійшла у десятку держав світу за темпами розвитку зеленої енергетики, а у 2020 – була п'ятою серед європейських країн за темпами розвитку сонячної енергетики. На початок 2022 року у цю

галузь було інвестовано \$12 млрд, що дало можливість виробляти 9,656 ГВт електроенергії.

Найбільші потужності мають сонячні електростанції – станом на I півріччя 2021 року вони становлять 6 351 МВт (411 було у 2014 році). За ними йдуть вітроелектростанції, потужність яких становить 1 593 МВт (426 станом на 2014 рік). Сонячні електростанції домогосподарств мають майже вповнину менші потужності – 933 МВт (і лише 2 у 2015 році). Електростанції на біомасі, малі гідроелектростанції та біогазові електростанції у 2021 році мають потужність трохи більше 100 МВт. Таким чином, найбільше зросли потужності сонячних електростанцій, а найменше – малих гідроелектростанцій (з 80 до 118 МВт) [9]. За фактом, у 2021 році частка ВДЕ у виробництві електроенергії становила 8%.

Подальший розвиток «зеленої» енергетики накреслений у Енергетичній стратегії України на період до 2035 року, цим документом передбачається, що частка відновлюваних джерел у українському енергоміксі становитиме 12% у 2025 році, 17% - у 2030 та 25% - у 2035 [10].

У січні 2022 року "Держенергоефективності" винесло на громадське обговорення розроблений проєкт Національного плану дій з розвитку відновлюваної енергетики на період до 2030 року (НПД ВЕ 2030). У проєкті НПД ВЕ 2030 визначено індикативну ціль споживання енергії з відновлюваних джерел у 2030 році на рівні 27%".

Зокрема, у секторі енергетики рівень споживання енергії з відновлюваних джерел (ВДЕ) до 2030 року має сягнути 25%, у секторі опалення та охолодження – 35%, на транспорті – 14%. План дій також передбачає заходи, які забезпечать збалансований розвиток відновлюваної електроенергетики, теплоенергетики та споживання ВДЕ на транспорті [11].

Рис. 1. Потужності об'єктів відновлювальної енергетики в Україні у 2014-2021 рр.

Джерело: <https://www.slovoidilo.ua/2021/08/10/infografika/suspilstvo/vidnovlyuvana-enerhiya-ukrayini-yak-zmynylsya-potuzhnosti>

Компанії, які генерують «зелену» електроенергію відчувають серйозні труднощі те, що їм не сплачують за поставлену продукцію, причина цього у тім, що Міненерго України створило таку нормативно – правову базу, яка напряду веде до їх краху, а це може привести до що ліквідації всієї галузі.

04.03.2022 р. Міністерство енергетики України прийняло наказ №103 "Щодо проведення розрахунків на ринку електричної енергії", цим документом наказало ДП "Гарантований покупець" всі кошти, отримані від продажу електричної енергії з ВДЕ, передати на погашення заборгованості перед ДП "НАЕК "Енергоатом". Цим наказом міністерство, порушуючи правові основи організації діяльності електроенергетичного ринку, анексувало всі гроші, отримані ДП "Гарантований покупець" від продажу відновлюваної електроенергії, отримані приватними

фірмами та незаконно віддало їх державному підприємству.

У цьому зв'язку 2 червня 2022 року асоціації з ВДЕ звернулися до Президента України, Прем'єр-міністра України та Міністра енергетики України із спільним зверненням щодо скасування обмежень на розрахунки з виробниками е/е з ВДЕ.

У якому сказано наступне: «Оскільки, стійкість та надійність енергосистеми та ринку електричної енергії залежить від стабільної роботи всіх підприємств електроенергетичного комплексу, ми наполягаємо на перегляді тимчасових заходів з боку Міністерства енергетики України, зокрема, до Наказу №103 від 04.03.2022 «Щодо проведення розрахунків на ринку електричної енергії», який повністю зупинив виплати виробникам з ВДЕ, та Наказу №140 від 28.03.2022 «Про розрахунки на ринку електричної енергії», який значно скоротив виплати виробникам

з ВДЕ, за поставлену в мережу електроенергію.

Якщо даний Наказ продовжуватиме діяти, а виробники з ВДЕ і далі отримуватимуть виплати недостатні для забезпечення їх фінансової спроможності, сектор ВДЕ в Україні та відповідно ринок електричної енергії чекає дефолт, що негативно відобразиться на міжнародному іміджі нашої держави[12].

4-5 липня у швейцарському місті Лугано розпочалася масштабна Міжнародна конференція з відновлення України. Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль у своєму виступі наголосив, що план відновлення країни оцінюється на сьогодні в 750 млрд доларів і основним джерелом відбудови нашої держави повинні стати конфісковані активи росії [13].

Чільне місце серед запропонованих урядом національних програм, займає розвиток електроенергетичної галузі, зокрема ВДЕ. У цілому на ці цілі планується направити 130 млрд доларів.

6 листопада 2021 року у м. Глазго відбувся 26-й Кліматичний саміт ООН (COP26), виступаючи на якому Президент України В.О.Зеленський заявив про наміри країни і далі розвивати безвуглецеву енергетику та стати карбононейтральною країною до 2060 року[14].

Таку амбітну мету можливо досягти тільки відмовою від теплових електростанцій (вугільних та газових), створення потужних альтернативних генерацій. Український уряд взяв на себе зобов'язання до 2035 року відмовитися від використання вугілля на ТЕЦ та замінити її на АЕС та ВДЕ.

Війна Росії проти України, яка загострилася 24 лютого цього року, внесла суттєві зміни у реалізацію наміченого, причинила величезні збитки генеруючим потужностям ВДЕ.

Розпочнемо із сонячної енергетики. 60% індустриальних сонячних електричних станцій знаходяться саме у місцях запеклих боїв, це південних та південно-східних областях України. Це спричинило

величезні втрати від російських окупантів. По попереднім даним знищено 30-40% сонячних електростанцій у цих регіонах, а це 1120-1500 МВт їх потужності.

Найбільшої шкоди завдано цим об'єктам у Миколаївській області. Так, сонячний парк компанії Solar Generation (22 МВт) був наполовину знищений артилерією, гелікоптерами ворога. А ту генерація, що залишилася неможливо використати бо зруйновано 5,5 км лінії електропередач 150 кВ, що постачалися у м. Миколаїв. Майже 100% потужностей сонячних електростанцій зруйновано у Харківській області.

На січень 2022 року в країні було встановлено 1,2 ГВт сонячних електростанцій у приватних будинках, на сьогоднішній день знищено близько 280 МВт (24%). Вітрова енергетика також отримала розвиток в Україні. На 1 січня 2022 року валова генерація діючих вітрових електростанцій складає 1673 МВт. Вони головним чином знаходяться у Запорізькій, Миколаївській, Львівській, Одеській областях. Через війну з Росією не працює 2/3 вітрових генераторів, а це 1162,5 МВт потужностей, працюють лише 372,5 МВт, що знаходяться головним чином, у Одеській та Львівській областях.

У Запорізькій області не працюють всі ВЕС компанії ДТЕК (Ботієвська – 199,88 МВт, Приморська-2 – 99,58 МВт, Орловська – 98,8 МВт), за винятком Приморська-1 - 99,58 МВт. Не може подавати струм повітряна лінія електропередач 330 кВ у м. Мелітополь через руйнування ЛЕП. У області не діє Запорізька вітроелектростанцію ТОВ "Юрокейп Юкрейн" — 98,1 МВт. На Миколаївщині не працюють турбіни "Вітрового парку "Причорноморський" та чотирнадцять турбін ТОВ "Вітрові парки України". В Одеській області припинено роботу ВЕС "Південне Енерджи" (76,5 МВт), але дають електроенергію Дністровська ВЕС (не повністю) ТОВ "Елементум Енерджи" – 40 МВт та вітропарк турецької Guris "Овід Вінд" — 32,67 МВт. На початок липня 2022 року

знищено дві вітротурбіни, які належать різним власникам.

Що стосується біоенергетики, то тут ситуація виглядає наступним чином. Компанії, які виробляють електроенергію з біомаси в Україні можуть генерувати 224,5 МВт (119,1 МВт із біомаса, 105,4 МВт біогаз). Усі ці підприємства розташовані на території потужних сільськогосподарських підприємств. На початок липня 2022 року від російської агресії зруйновано 10-15% встановлених потужностей. Це у першу чергу стосується півночі та сходу Харківської області, Сумська та Чернігівська області, Миколаївський район, місто Житомир [15].

Окрім цього Україна через війну лишилася без великої кількості шахт та теплових електростанцій, більшість із яких збудовані у 60 – 70 роки ХХ сторіччя. Тому їх відродження потребує великих фінансових витрат на модернізацію з урахуванням результатів конференції у

Лугано електроенергетична галузь України може отримати якнайкращі технології, які є сьогодні у світі в сфері енергетики. Серед них спорудження 5-10 ГВт сонячних та вітрових електростанцій до 2026 року, а також будівництва водосховищ для гідроакмулюючих електростанцій, що дасть можливість генерувати 200 МВт. Останні роки значно зросли ціни на енергоносії, що у свою чергу призвело до різкого подорожчання електроенергії згенерованої на традиційних електростанціях. Все це створює умови для досягнення найдешевшої ціни електроенергії отриманної з ВДЕ.

Цю тенденцію досліджує швейцарська компанія Lazard, яка стверджує, що ціна «зеленої» електроенергії постійно зменшується, а від традиційної генерації — зростає. У першу чергу це стосується сонячних та вітрових електростанцій промислового масштабу.

Таблиця 1. Приведена вартість електроенергії від генерації різного типу

Тип генерації	Приведена вартість електроенергії (LCOE), \$/МВт*годину (жовтень 2021)
Стационарні сонячні	30 — 41
Вітроелектростанції	26 — 50
АЕС	131 — 204
Вугільні	65 – 152
Газові (комбінований цикл)	45 — 74

Джерело: LAZARD <https://www.lazard.com/locations/geneva-am/>

Таким чином подальший розвиток відновлювальних джерел енергії ВДЕ є надзвичайно важливим фактором підвищення енергоефективності української економіки, базою її енергетичної незалежності, що створює умови для політичної незалежності держави.

Для досягнення цієї мети голова правління громадської спілки Global 100 RE Ukraine, народний депутат сьомого і восьмого скликань О. Домбровський пропонує здійснити наступні кроки:

- Політично визнати розвиток ВДЕ в Україні основою майбутнього розвитку і декарбонізації енергетики і економіки.
- Розробити комплексну програму зеленого переходу України, аналогічну Європейській "зеленій угоді" Green Deal.
- Прийняти нову енергетичну стратегію України до 2050 року з амбітною ціллю для розвитку ВДЕ (мінімум 70% ВДЕ в загальному постачанні первинної енергії)[16].

Висновки. За останні роки роль відновлювальних джерел енергії у електроенергетичному балансі України значно зросла. Особливо після того, як 16

березня 2022 р. ОЕС України інтегрувалася до ENTSO-E. Членство України в ENTSO-E, беззаперечно позитивно вплине на подальший розвиток відновлюваних джерел енергії, оскільки в ЄС є спеціальна програма підтримки саме цієї галузі електроенергетики. Україна має розробити і реалізувати програму 4-й Енергопакету «Чиста енергія для усіх європейців» затверджену Європейським Союзом у 2021 році. Уже сьогодні українській владі потрібно думати про те як відновити електроенергетичні потужності після перемоги у українсько – російській війні з тим щоб зайняти провідне місце у цій галузі в Європі.

Література:

1. Зінченко А. Стимулювання розподіленої генерації в 4му Енергетичному Пакеті ЄС. URL: <https://ua.boell.org/sites/default/files/2020-10/%D0%A1%>
2. Четвертий енергопакет: до чого варто готуватися ЄС та Україні. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/01/23/7060444/>
3. Що дасть Україні впровадження 4го Енергетичного Пакету ЄС? URL: <https://ecoaction.org.ua/shcho-dast-ua-4enerhopaket.html>
4. Низьковуглецева енергетика: стан та стратегічні пріоритети розвитку в Україні. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analit-bobro-1.pdf>
5. Як війна в Україні пришвидшує перехід ЄС на відновлювані джерела енергії. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/05/12/686934/>
6. Україна приєдналась до енергосистеми континентальної Європи через членство в ENTSO-E. URL: <https://everlegal.ua/ukrayina-pryednalas-do-energosityemy-kontynentalnoyi-evropy-cherez-chlenstvo-v-entso-e>
7. Що дасть Україні впровадження 4го Енергетичного Пакету ЄС? URL: <https://ecoaction.org.ua/shcho-dast-ua-4enerhopaket.html>
8. Мала ВДЕ-генерація проти великих проблем енергоринку – результати дослідження. URL: <https://ecoaction.org.ua/mala-vde-heneratsia-vs-enerhorynok.html>
9. Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії на ринкових засадах» № 1928-IX від 02.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text>.
10. Гарантії походження електроенергії: Чи потрібні вони в Україні? URL:

<https://expro.com.ua/statti/garant-pohodjennya-elektroenergi-chi-potrbn-voni-v-ukran>

11. В Україні розробили план дій з розвитку «зеленої» енергетики. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3389236-v-ukraini-rozrobili-plan-dij-z-rozvitku-zelenoi-energetiki.html>
12. Спільне звернення Асоціацій з ВДЕ щодо скасування обмежень на розрахунки з виробниками e/e з ВДЕ. URL: <https://euea-energyagency.org/uk/novyny-ta-podiyi/novyny-rynku/spilne-zvernennya-asotsiatsij-z-vde-shhodo-skasuvannya-obmezhen-na-rozrahunky-z-vyrobnykamy-e-e-z-vde/>
13. У Швейцарії презентували план відновлення України. URL: https://biz.ligazakon.net/news/212321_u-shveytsar-prezentovali-plan-vdnovlennya-ukrani
14. Президент на конференції COP26: необхідно змінити глобальне мислення й пріоритети світової політики – не лише фінансове зростання, а й екологічне. URL: <https://oda.od.gov.ua/prezydent-na-konferencziyi-cop26-neobhidno-zminyty-globalne-myslennya-j-priorytety-svitovoyi-polityky-ne-lyshe-finansove-zrostannya-a-j-ekologichne>.
15. Ткач, Д., & Грушко, В. (2022). Електроенергетика України під час українсько – російської війни. *Вчені записки Університету «КРОК»*, (2(66)), 63–72. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-66-63-72>.
16. Відновлювана енергетика: завдання на 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/01/11/681321>.

References:

1. Zinchenko A., "Stimulation of distributed generation in the 4th EU Energy Package". URL: <https://ua.boell.org/sites/default/files/2020-10/%D0%A1%>
2. The fourth energy package: what should the EU and Ukraine prepare for. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/01/23/7060444/>
3. What will the implementation of the 4th EU Energy Package bring to Ukraine? URL: <https://ecoaction.org.ua/shcho-dast-ua-4enerhopaket.html>
4. Low-carbon energy: state and strategic development priorities in Ukraine. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analit-bobro-1.pdf>
5. How the war in Ukraine accelerates the transition of the EU to renewable energy sources. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/05/12/686934/>
6. What will the implementation of the 4th EU Energy Package bring to Ukraine? URL: <https://ecoaction.org.ua/shcho-dast-ua-4enerhopaket.html>
7. Small renewable energy generation against major energy market problems - research results. URL:

<https://ecoaction.org.ua/mala-vde-heneratsia-vs-enerhorynok.html>

8. Law "On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Stimulation of Electricity Production from Alternative Energy Sources on a Market Basis" No. 1928-IX dated 12.02.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text>.

9. Guarantees of origin of electricity: Are they needed in Ukraine? URL: <https://expro.com.ua/statti/garant-pohodjennya-elektroenerg-chi-potrbn-voni-v-ukran>

10. State Energy Efficiency: 9.2% - the share of "clean" energy in the final energy consumption of Ukraine in 2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/derzhenergoefektivnost-i-92-chastka-chistoyi-energiyi-u-kincevomu-energospozhivanni-ukrayini-u-2020-roci>

11. Ukraine developed an action plan for the development of "green" energy. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3389236-v-ukraini-rozrobili-plan-dij-z-rozvitku-zelenoi-energetiki.html>

12. The share of electricity production from VDE in the UES of Ukraine increased to 13.4% in 2021.

URL: <https://expro.com.ua/novini/chastka-virobnictva-elektroenerg-z-vde-v-oes-ukrani-u-2021r-zroslo-do-134-galuschenko>.

13. A plan for the recovery of Ukraine was presented in Switzerland. URL:

https://biz.ligazakon.net/news/212321_u-shveysar-prezentovali-plan-vdnovlennya-ukrani

14. The President at the COP26 conference: it is necessary to change global thinking and priorities of world politics - not only financial growth, but also environmental growth. URL:

<https://oda.od.gov.ua/prezydent-na-konferenciziy-cop26-neobhidno-zminyty-globalne-myslennya-j-priorityty-svitovoyi-polityky-ne-lyshe-finansove-zrostannya-a-j-ekologichne>.

15 Tkach, D., & Hrushko, V. (2022). Electric power industry of Ukraine during the Ukrainian-Russian war. Scientific notes of the "KROK" University (2(66), 63–72. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-66-63-72>.

16. Renewable energy: tasks for 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/01/11/681321>.

МОДЕРНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ В НОВИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕАЛІЯХ: АНАЛІЗ АЛЬТЕРНАТИВ

Богдан Ільченко¹

¹Старший викладач, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, м. Київ, Україна, e-mail: bogdan_ilch@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9289-7270>

MODERNIZATION OF SOCIAL DIALOGUE IN NEW SOCIO-ECONOMIC REALITIES: ANALYSIS OF ALTERNATIVES

Bogdan Ilchenko¹

¹Senior lecturer, Vadym Hetman Kyiv National University of Economics, Kyiv, Ukraine, e-mail: bogdan_ilch@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9289-7270>

Анотація. Стаття присвячена аналізу стану та проблем функціонування інституту соціального діалогу в умовах трансформації соціально-трудових відносин. Проаналізовано актуальні дослідження з даної проблематики. В статті розглядається синергетичний підхід до визначення місця і ролі соціального діалогу. Досліджується інституційна спроможність соціального діалогу у формуванні політики, умови підвищення ефективності соціального діалогу в Україні в часині його здатності реагувати на традиційні та нові виклики в сфері соціально-трудових та соціально-економічних відносин. Розглядається провідна роль комунікацій між сторонами соціального діалогу в контексті його загальної ефективності, проблеми організаційної спроможності соціальних партнерів та відповідальних інституцій національного рівня забезпечити їх сталість. Запропоновано авторський підхід до аналізу ключових чинників ефективності соціального діалогу, а саме: сталі комунікації, позитивний соціальний капітал, відповідальне соціальне партнерство. Аналізуються альтернативні шляхи модернізації соціального діалогу в Україні. Зокрема зроблено висновок про те, що відсутність змін чинної моделі соціального діалогу ставить під питання його суспільну легітимність та дієздатність, особливо в кризових умовах. Піддано критиці альтернативу, що базується на збереженні традиційної трипартитивної моделі соціального діалогу із суттєвим зміцненням її інституційної спроможності. Визначено недоліки такого підходу. Обґрунтовано доцільність реалізації альтернативного варіанту, який базується на необхідності мультипартитивного підходу до соціального діалогу, коли до традиційних соціальних партнерів додаються інші організації громадянського суспільства. Обґрунтовано висновок, що така модель відповідає сучасним викликам в частині реалізації цілей Сталого розвитку, особливо на територіальному рівні та рівні громад, де є об'єктивна необхідність широкого залучення, окрім організацій роботодавців та найманих працівників, інших зацікавлених стейкхолдерів для спільного узгодження та реалізації стратегій їх розвитку.

Ключові слова: соціальний діалог, модернізація, соціально-трудові відносини.

Формули: 0; **рис.:** 0; **табл.:** 1, **бібл.:** 8

Abstract. The article is devoted to the analysis of the state and problems of the functioning of the institute of social dialogue in the conditions of the transformation of social and labor relations. The article considers a synergistic approach to determining the place and role of social dialogue. The leading role of communications between the parties of social dialogue in the context of its overall effectiveness, the problem of the organizational capacity of social partners and responsible institutions at the national level to ensure their sustainability is considered. The author's approach to the analysis of the key factors of the effectiveness of social dialogue is proposed, namely: stable communications, positive social capital, responsible social partnership. Alternative ways of modernization of social dialogue in Ukraine are analyzed. In particular, it was concluded that the lack of changes in the current model of social dialogue calls into question its social legitimacy and effectiveness, especially in crisis conditions. The alternative, which is based on the preservation of the traditional tripartite model of social dialogue with a significant strengthening of its institutional capacity, is criticized. Disadvantages of this approach are identified. The feasibility of implementing an alternative option, which is based on the need for a multiparty approach to social dialogue, when other civil society organizations are added to the traditional social partners, is substantiated. The conclusion is justified that this model meets modern challenges in terms of the implementation of the goals of Sustainable Development, especially at the territorial and community level, where there is an objective need for the broad involvement of, in addition to

organizations of employers and employees, other interested stakeholders for joint coordination and implementation of their strategies development.

Keywords: *social dialogue, modernization, social and labor relations.*

Formulas:0; fig.: 0; tabl.: 1; bibl.: 8

Постановка проблеми. Глибинні трансформації світової господарської системи, викликані подальшою глобалізацією, формуванням нової економіки, та, пов'язані з цим кардинальними змінами в соціально-трудових відносинах, вимагають нових підходів до модернізації інституту соціального діалогу як в ідеологічній площині, в контексті зміни системи цінностей в світі праці, в так і площині практичній, що актуалізує зміни правових, організаційно-управлінських та технологічних аспектів його функціонування.

Міжнародна організація праці наголошує на тому, що саме соціальне партнерство є одним із найбільш ефективних шляхів забезпечення сталого розвитку, а одним із інструментів його реалізації – соціальний діалог, який ґрунтується як на традиційних (трипартизм), так і нових формах співпраці між урядами, організаціями працівників і роботодавців, між державним і приватними секторами і організаціями громадянського суспільства для максимального підвищення якості життя [1].

Водночас соціальний діалог зіштовхнувся з суттєвими проблемами в умовах постіндустріального суспільства. Його було визнано недостатньо ефективним для запобігання зростаючій уразливості та нестабільності, а також таким, що призводив до збільшення нерівності доходів, дерегулювання виробничих відносин, зменшення охоплення колективними договорами, укладення менш амбітних соціальних пактів порівняно з минулим тощо.

У Резолюції про соціальний діалог та трипартизм була чітко зазначена необхідність співпраці МОП для «підвищення ефективності та всеохопності механізмів та інституцій для національного тристороннього соціального

діалогу між урядами та соціальними партнерами, зокрема стосовно майбутнього сфери праці та Цілей сталого розвитку» [2].

Складні виклики, які стоять перед українським суспільством, потребують суттєвого переосмислення принципів та підходів до модернізації соціального діалогу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дестабілізації та трансформації соціально-трудових відносин в умовах постіндустріального суспільства та нової економіки широко висвітлюється в працях А. Колота, О. Герасименко, І. Петрової, О. Терон та ін.

Як зазначає І. Петрова «актуальними напрямками розвитку відносин у сфері праці є забезпечення їх прозорості та гармонійності, відновлення взаємної довіри між сторонами діалогу (роботодавцями, державою, найманими працівниками) ... перехід від жорсткої ієрархії управління до його демократичних форм... Є підстави констатувати наявність глибокої управлінської кризи, що охопила всі вертикальні та горизонтальні зв'язки, інформаційні потоки та призвела до некерованості, непрозорості й неефективності соціально-трудової сфери» [3, ст.141].

Аналізуючи причини дестабілізації соціально-трудової сфери, А. Колот з поміж іншого відзначає «зниження ролі соціального діалогу в оптимізації відносин між провідними соціальними силами. Одним із наслідків цієї тенденції стало поширення монопольного диктату на ринку праці з боку роботодавців, масове нехтування ними принципів гідної праці» [4, ст. 26-27].

Надалі А. Колот та О. Герасименко наголошують на неадекватній потребам сьогодення ролі держави в забезпеченні стійкого розвитку соціально-трудової сфери та обмежені масштаби та формальний формат впровадження інституту соціальної відповідальності у

сфері праці та соціально-трудових відносин [5, ст. 24].

Ю. Маршавін, розглядаючи причини кризи національного соціального діалогу, акцентує увагу на проблемах порушення принципів незалежності та рівноправності його сторін, дискримінаційних умовах участі окремих суб'єктів сторін та надмірну домінацію урядової сторони насамперед на національному рівні, що призводить до звуження функцій соціальних партнерів до виключно «погодження» пропозицій Уряду. Це, зрештою призводить до формалізації соціального діалогу, спричиняє розчарування серед організацій та профспілок насамперед на національному рівні, та робить висновок про певну [4, ст.371-374].

Водночас недостатньо висвітленими в науковій літературі лишаються розгляд альтернатив щодо подолання кризи соціального діалогу та його модернізації.

Формулювання цілей статті. Мета статті – дослідження стану (інституційна спроможність соціального діалогу у формуванні політики) та напрямків модернізації чинної моделі соціального діалогу в Україні з урахуванням існуючих альтернатив.

Виклад основного матеріалу дослідження. І. Петрова, розглядаючи шляхи подолання кризи соціально-трудових відносин зазначає, що «... за сучасних умов влада не є головною силою, здатною здійснити необхідні перетворення. Будь-яке насильство, будь-які зовнішні впливи загрожують стану економічної та соціальної рівноваги ... Застосування засобів корпоративної культури (зокрема і культури соціального діалогу - авт.) зменшує потребу в зовнішніх впливах з боку влади, оскільки трудова поведінка починає змінюватися під впливом загально й добровільно прийнятих цінностей, установок, норм, правил і стандартів» [3, ст. 141-143].

В суспільстві, яке знаходиться на етапі становлення (а не сталості) базових інституцій постає проблема оптимізації балансу між «організацією», об'єктивною

потребою у регулюванні, обмеженнях та впорядкуванні державного управління, та «самоорганізацією» суспільного життя, зростання плюралізму поглядів, ідей, способів їх досягнення, характерних високому рівню розвитку громадянського суспільства.

Розглядаючи посилення взаємодії держави й громадянського суспільства з позицій синергетичної науки, варто підкреслити цінність інституту соціального діалогу як механізму, що продукує новоутворення-атрактори (ідеї, навколо яких об'єднується активна частина населення чи окремі соціальні групи) в системі (суспільстві), які «притягують» оптимальні для її подальшого розвитку траєкторії розвитку (консолідовані політичні рішення, соціальні пакти та колективні угоди), що зменшує рівень ентропії (конфліктності) системи, посилюючи її упорядкованість (сталість).

Як вже зазначалось вище, йдеться про пошук адекватності у балансі між державним управлінням та самоорганізацією (саморегулюванням, територіальним самоврядуванням) через з'ясування рівня ефективності тих організаційних механізмів, котрі таку адекватність мають (зокрема в налагодженні ефективного зворотного зв'язку, в якості якого і виступає національна система соціального діалогу у широкому сенсі), а також їх практичного втілення з урахуванням досвіду інших країн.

Не зважаючи на всі проблеми, соціальний діалог був і залишається інструментом та засобом розв'язання гострих соціальних проблем та реалізації сучасної соціальної політики. Саме за його допомогою можливо забезпечити ефективну взаємодію провідних стейкхолдерів з урахуванням їх інтересів, підвищити соціальну відповідальність бізнесу, досягти стійких, «здорових» відносин у соціально-трудовій сфері.

Традиційні форми соціального діалогу не можуть бути остаточно відхилені. Вони залишаються актуальними

щодо вирішення обмеженого кола питань, наприклад, такі як мінімальна зарплата, виплати по соціальному страхуванню, безпека та умови праці. Водночас є необхідність його пристосування до умов постіндустріальної економіки, як в контексті соціально-економічних перетворень (глобалізація, зміни в споживанні, освіті), так і технологічних (інформатизація), формування принципово нової філософії діалогу, що потребує перегляду довго та середньострокових цілей його функціонування, розширення предмету, підходів до організації, залучення нових учасників тощо.

В аспекті інституційному – це такий розвиток соціального діалогу (трипартизму), який має: 1) визначені довго-, середньо та короткострокові цілі функціонування, узгоджені із засадничими цілями розвитку країни (сталий розвиток, європейська інтеграція тощо); 2) якісне нормативно-правове забезпечення, усталений формат та процедури свого функціонування (законодавство, внутрішні процедури тощо); 3) організацію, що дозволяє зберігати рівноправність трьох сторін соціальних партнерів при формуванні та реалізації соціально-трудової політики; 4) відповідне інтелектуальне, інформаційне, матеріально-технічне забезпечення; 5) забезпечення механізмами контролю за дотриманням внутрішніх правил та норм [6, ст.14].

У синергетичній інтерпретації *соціальний діалог, його ефективність, на нашу думку, необхідно розглядати в трьох аспектах (див. таблиця 1).*

• **сталі комунікації** (сталий обмін актуальною інформацією, консультації, переговори, примирні процедури за умови якісної організації відповідними компетентними інституціями (Національна, територіальні тристоронні соціально-економічні ради), що забезпечуватиме вихід системи на найбільш виграшний атрактор із певної множини альтернатив).

• **позитивний соціальний капітал** як посилення згуртованості сторін,

засноване на високому рівні взаємної довіри, що, як результат, призводить до консенсусу у прийнятті атракторів-рішень (укладені колективні договори та угоди, узгоджені стратегічні документи в сфері соціально-економічного розвитку країни тощо).

• **відповідальне соціальне партнерство** – соціальна відповідальність усіх зацікавлених сторін за реалізацію атракторів-рішень на відповідних рівнях соціального діалогу із застосуванням чітко артикульованих санкцій (формальні та неформальні норми) до порушників. Наслідком цього стає зниження ентропії системи та, відповідно, посилення її упорядкованості, а отже, зростання рівня безпеки.

В рамках даної статті розглядаються альтернативні шляхи модернізації соціального діалогу, які, зокрема, пропонуються в [6,7,8], з точки зору досягнення запропонованих чинників ефективності СД. Усі автори сходяться на думці, що чинна модель соціального діалогу не здатна адекватно реагувати на виклики трансформації СТВ, кризи, зумовлені COVID19, війною тощо.

Чинний формат соціального діалогу ставить під питання його суспільну легітимність та без суттєвих його трансформацій може призвести до:

1) втрати авторитету та довіри громадян до соціального діалогу як такого, девальвації цінностей та принципів СД через його переважно формальний зміст;

2) зростання тенденції недотримання сторонами та органами СД домовленостей, що виникає через відсутність механізмів контролю та відповідальністю за прийняті рішення учасників СД як в середині кожної із сторін, так і в рамках СД на тристоронній основі, а, отже, зниження рівня взаємної довіри сторін;

3) подальше зростання домінування урядової сторони в СД, що в свою чергу визначатиме виключно погоджувальний характер рішень, прийнятих в рамках СД;

4) зменшення мотивації організацій (підприємств, організацій найманих працівників) насамперед нових галузей

економіки, до активної участі в СД через невідповідність його змісту та формату

вимогам сьогодення [6, ст.31].

Таблиця 1. Чинники ефективності інституту соціального діалогу

<i>Сталі комунікації</i>	<i>Позитивний соціальний капітал</i>	<i>Відповідальне соціальне партнерство</i>
<ul style="list-style-type: none"> повнота, достовірність та об'єктивність інформації, яка є предметом переговорного процесу; організаційна спроможність (наявність та функціонування три- та багатосторонніх органів на всіх його рівнях) забезпечити сталий процес обміну необхідною інформацією, консультації, переговори, примирні процедури тощо рівень обізнаності та компетентності сторін 	<ul style="list-style-type: none"> стійка політична воля всіх сторін-учасників, яка ґрунтується на їх обізнаності щодо потенціалу соціального діалогу для сприяння соціально-економічному розвитку країн; формальні та неформальні норми, які урегульовують взаємодію сторін; високий рівень згуртованості сторін та їх взаємної довіри; критерії репрезентативності сторін відповідають вимогам часу та є недискримінаційними; забезпечено інклюзивність (всеохопність) соціального діалогу на різних його рівнях 	<ul style="list-style-type: none"> укладання колективних угод на різних рівнях з відповідністю змісту угод потребам та інтересам сторін; дотримання партнерами взятих на себе зобов'язань, прояв соціальної відповідальності усіх сторін; державно-приватне партнерство, залучення соціальних партнерів до реалізації стратегій, програм соціально-економічного розвитку країни тощо.

Наразі розглядаються 2 альтернативи щодо модернізації соціального діалогу в Україні.

Альтернатива 1, яка переважно підтримується політичними силами та соціальними партнерами на національному рівні, полягає у збереженні традиційної *трипартивної моделі соціального діалогу* із суттєвим зміцненням її інституційної спроможності.

По-перше, пропонується посилення мандату Національної тристоронньої соціально-економічної ради (НТСЕР) щодо виконання нею ролі основної платформи ведення соціального діалогу, посилення ролі та повноважень щодо впливу на політику, зокрема шляхом:

1) посилення її статусу як національного органу соціального діалогу (Кабінет Міністрів України затверджує Положення, призначає Голову і Секретаря, впровадження рішень НТСЕР здійснюється постановами і розпорядженнями Уряду);

2) запровадження обов'язковості для відповідних державних органів (Верховної Ради, Кабінету Міністрів) отримання експертного висновку Національної ради (перед їх схваленням) до законодавчих та

нормативно-правових актів з великим економічним і соціальним впливом (стратегії розвитку, державні програми, економічні і соціальні реформи);

3) посилення її координуючої ролі в частині надання експертного висновку щодо законопроектів, які в порядку законодавчої ініціативи подаються Кабінетом Міністрів на розгляд Верховної Ради України і проектів постанов, розпоряджень Уряду; проведення консультацій та обмін інформацією з соціальними партнерами; взаємодії з територіальними органами соціального діалогу;

4) **підвищення операційної ефективності та якості наданих послуг шляхом:** удосконалення системи моніторингу виконання прийнятих рішень та плану заходів; укладення договорів про співпрацю з науково-дослідними установами, навчальними центрами з метою підготовки ґрунтовних рекомендацій та пропозицій щодо вирішення важливих економічних і соціальних проблем, організації навчання на постійній основі представників сторін соціального діалогу та державних службовців; реорганізації порядку створення і формування

персонального складу НТСЕР, постійних комітетів, тимчасових комісій, робочих груп тощо.

По-друге, пропонується удосконалити механізм забезпечення реалізації права участі в соціальному діалозі, зокрема шляхом: 1) перегляду критеріїв репрезентативності, запровадивши диференційований підхід до різних рівнів і форм ведення соціального діалогу; включення до складу СПО з правом дорадчого голосу «не репрезентативних» профспілок та об'єднань організацій роботодавців, які мають відповідний статус; розробки чіткого механізму надання повноважень репрезентативним суб'єктам сторін відповідного рівня представляти інтереси організацій профспілок та роботодавців, які не відповідають критеріям репрезентативності, під час укладення колективних угод, підготовку пропозицій сторони з важливих питань соціально-економічної політики, розгляду і прийняття рішень в органах СД [7, ст. 31; 8].

Водночас дана альтернатива, на наш погляд, не повністю вирішує проблему, адже лишаються не вирішеними:

1) Проблема комунікацій та взаємної довіри між сторонами. При цьому ці фактори, на думку експертів, є вкрай важливими для розвитку соціального діалогу в Україні. В цілому експерти достатньо позитивно оцінили якість інформаційно-комунікаційної взаємодії в рамках соціального діалогу, лише близько половини експертів оцінили реальний рівень довіри в рамках соціального діалогу як «дуже позитивно» та «в цілому позитивно» [6, ст.26].

2) лишається проблема монополізації окремими всеукраїнськими об'єднаннями роботодавців та профспілок права на представлення інтересів у органах соціального діалогу та спільних представницьких органів (СПО) сторін на національному рівні (детальніше [7, ст.7]).

Альтернатива 2, яка підтримується насамперед так званими

«нерепрезентативним» організаціями (наприклад [6]), окрім передбаченого Альтернативою 1 посилення інституційної спроможності соціального діалогу, базується на необхідності мультипартитивного підходу до соціального діалогу, коли до традиційних соціальних партнерів додаються інші організації громадянського суспільства, щоб отримати більш широку перспективу і прийти до консенсусу з питань, що виходять за рамки сфери трудових відносин.

Міжнародна практика має два механізми залучення громадських організацій до переговорного процесу в сфері соціально-трудових відносин.

Перший передбачає, що представники наукових установ, аналітичних центрів, громадських організацій входять до складу тристоронніх органів соціального діалогу по квоті одного з соціальних партнерів. Наприклад в Нідерландах ці експерти призначаються королем, проте вони не представляють уряд. Один з представників корони також виступає в ролі голови Соціально-економічної ради. В обов'язки експертів входить захист громадських інтересів і пошук компромісних рішень у випадках, коли працівники і роботодавці не можуть прийти до консенсусу [7, ст.28].

Другий передбачає чітке розмежування понять соціальний та публічний діалог (ПД) та інституалізацію останнього (детальніше [6]).

У ПД беруть участь представники організацій працівників і роботодавців, а також різні громадські об'єднання. Така модель існує в багатьох країнах на національному рівні. Найбільш повно вона реалізована в Європейському економічному та соціальному комітеті (ЄЕСК), який являє собою консультативний орган Європейського Союзу. До складу ЄЕСК входять три групи: 1) роботодавці; 2) працівники; 3) «групи різних інтересів».

Як свідчать результати опитування, в експертному середовищі достатньо позитивно оцінюють участь громадських організацій у соціальному діалозі. Зокрема

залучення громадських організацій підприємців як «цілком позитивно» та «в цілому позитивно» зазначили 66,8% громадські організації (не підприємницькі) – відповідно 55%; експертно-аналітичні центри – 74%; науковців – 75%, незалежних експертів 74% [6].

Це свідчить про актуальність та важливість для подальшого розвитку СД залучення відповідних інституцій до соціального діалогу в певних його формах.

Хоча громадські організації не можуть бути самостійною стороною соціального діалогу, але їхня участь в соціальному діалозі можлива в рамках діяльності тристоронніх органів. Регламент НТСЕР вже містить положення, що надають такі можливості для громадських організацій.

Така модель відповідає сучасним викликам, зокрема реалізації цілей Сталого розвитку, особливо на територіальному рівні та рівні громад, де є об'єктивна необхідність широкого залучення, окрім організацій роботодавців та найманих працівників, інших зацікавлених стейкхолдерів для спільного узгодження та реалізації стратегій їх розвитку.

Висновки. Модернізація інституту соціального діалогу в Україні та використання його потенціалу є важливою складовою подолання кризи як в сфері соціально-трудових відносин, так і забезпечення подальшого соціально-економічного розвитку українського суспільства та досягнення цілей сталого розвитку. Важливим є вибір такої моделі нового соціального діалогу, яка, не порушуючи ключові принципи та засади соціального діалогу, закладені в документах Міжнародної організації праці, враховувала би реалії постіндустріального суспільства та потреби та інтереси усіх зацікавлених сторін в Україні. Безсумнівно, опрацювання такої моделі потребує консолідованої участі соціальних партнерів, громадських організацій, науковців та урядових кіл.

Література:

1. Доповідь V Генерального директора «Сталий розвиток, гідну працю і зелені робочі місця». 102-а сесія МКП. Женева, 2013.
2. ILO (2018) Resolution Concerning the Second Recurrent Discussion on Social Dialogue and Tripartism/ International Labour Conference, 107th Session. Geneva: ILO.
3. Петрова І. Л. Вплив корпоративної культури на модернізацію соціально-трудових відносин. Вчені записки. 2015. №40. - С.145–152. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgiVzruk_2015_40_21.
4. Колот А.М. Гідна праця: імперативи, українські реалії, механізми забезпечення: монографія / А.М. Колот, В.М. Данюк, О.О. Герасименко та ін. – К.: КНЕУ, 2017 – 500 с.
5. А. М. Колот, О. О. Герасименко. Теоретико-методологічні засади гідної праці: проблеми та напрями розвитку // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. - 2015. - № 2. - С. 21-38. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvttp_2015_2_4
6. Аналітичний огляд з питань сучасного стану та перспектив імплементації положень Глави XXI Угоди про Асоціацію Україна – ЄС щодо розвитку публічних комунікацій та соціального діалогу // журнал «Роботодавець», 2019 (лютий-березень). – с.12-31. [Електронний ресурс]. URL: https://issuu.com/robotodavets.in.ua/docs/robotodavez_02-2019
7. Vnuchko, S., Ilchenko, B., & Roi, V. (2018). How to Set up Effective Social Dialogue in Ukraine? – Kiev: Civic Synergy. <https://scc.org.ua/content/yak-nalagoditi-efektivniy-socialniy-dialog-v-ukrayini>
8. Проект технічного співробітництва «Інклюзивний ринок праці для створення робочих місць в Україні» за фінансування Уряду Данії. На шляху до ефективного, впливового та інклюзивного соціального діалогу в Україні. Зелена книга – версія для обговорення. – К: 2019. - 29 с.

References:

1. ILO (2017). Dopovid` V General`nogo dy`rektora «Staly`j rozvy`tok, gidnu pracyu i zeleni robochi miscya» [Report V of the General Director "Sustainable development, decent work and green jobs"]. Geneva, 2013.
2. ILO (2018) Resolution Concerning the Second Recurrent Discussion on Social Dialogue and Tripartism/ International Labour Conference, 107th Session. Geneva: ILO.
3. Petrova I. L. (2015). Vplyv korporatyvnoyi kul'tury na modernizatsiyu sotsial'no-trudovykh vidnosyn. [The influence of corporate culture on the modernization of social and labor relations. Scholarly notes. pp.145–152].
4. Kolot A.M. (2017). Hidna pratsya: imperatyvy, ukrayins'ki realiyi, mekhanizmy zabezpechennya: monohrafiya [Decent work: imperatives, Ukrainian realities, mechanisms of support: monograph / A.M. Kolot, V.M. Danyuk, O.O. Gerasimenko and others.- Kiyv: KNEU].

5. Kolot A. M., Gerasimenko O. O. (2015). Teoretyko-metodolohichni zasady hidnoyi pratsi: problemy ta napryamy rozvytku // Sotsial'no-trudovi vidnosyny: teoriya ta praktyka [Theoretical and methodological principles of decent work: problems and directions of development // Social and labor relations: theory and practice. Kiyv: KNEU].

6. Analitychnyj oglyad z pytan` suchasnogo stanu ta perspektyv implementaciyi polozhen` Glavy` XXI Ugody` pro Asociaciyu Ukrayina – YeS shhodo rozvytku publichny`x komunikacij ta social`nogo dialogu . [Analytical review of the current state and prospects of implementation of the provisions of Chapter XXI of the Ukraine-EU Association Agreement regarding the development of public communications and social dialogue // "Robotodavets" magazine, 2019 (February-March). - pp. 12-31.]

https://issuu.com/robotodavets.in.ua/docs/robotodavez_02-2019

7. Vnuchko, S., Ilchenko, B., & Roi, V. (2018). How to Set up Effective Social Dialogue in Ukraine? – Kiyv: Civic Synergy. <https://scc.org.ua/content/yak-nalagoditi-efektivniy-socialniy-dialog-v-ukrayini>.

8. Proekt texnichnogo spivrobotny`cztva «Inklyuzy`vny`j ry`nok praci dlya stvorennya robochy`x miscz` v Ukrayini» za finansuvannya Uryadu Daniyi. Na shlyaxu do efekty`vnogo, vply`vovogo ta inklyuzy`vnogo social`nogo dialogu v Ukrayini. Zelena kny`ga – versiya dlya obgovorennya. [Technical cooperation project "Inclusive labor market for job creation in Ukraine" financed by the Government of Denmark (2019). On the way to effective, influential and inclusive social dialogue in Ukraine. The Green Paper is a discussion version]. Kiyv:ILO Danida.

УДК 65.012.8:33(477)

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-56-61

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ В СИСТЕМІ ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Анжела Рижкова¹

¹Аспірант кафедри соціально-поведінкових, гуманітарних наук та економічної безпеки Інституту управління, психології та безпеки, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна, e-mail.: angela.ryzhkova47122@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6937-0355>

THE ROLE AND PLACE OF FINANCIAL SECURITY IN THE SYSTEM OF STRENGTHENING ECONOMIC SECURITY OF THE STATE

Anzhela Ryzhkova¹

¹Graduate student of the Department of Social-Behavioral, Humanitarian Sciences and Economic Security of the Institute of Management, Psychology and Security of the Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, e-mail.: angela.ryzhkova47122@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6937-0355>

Анотація. Метою статті є обґрунтування теоретико-прикладних засад дослідження ролі та місця фінансової безпеки в системі зміцнення економічної безпеки держави. Інтенсифікація кризових явищ у фінансовій сфері держави призводить до сповільнення темпів економічного зростання та забезпечення достатнього рівня економічної безпеки фінансової системи. В сучасних умовах стійкої нестабільності держава не спроможна належним чином захистити власні національні економічні інтереси, що призводить до критичного зниження рівня її фінансової безпеки. Окреслені тенденції зумовлюють нагальну необхідність пошуку шляхів підвищення рівня фінансової безпеки держави та забезпечення стабільності всієї економічної системи. У статті здійснено огляд основних наукових підходів до розуміння сутності наукової категорії «фінансова безпека держави», виокремлено її місце в системі зміцнення економічної безпеки держави. Проведено аналіз динаміки рівня фінансової безпеки України впродовж 2008–2021 рр. та з'ясовано, що зниження її рівня спостерігається в періоди соціально-економічних та суспільно-політичних криз. Виокремлено основні проблеми забезпечення фінансової безпеки в системі зміцнення економічної безпеки держави, серед найбільш вагомих із яких виділяється зростання навантаження на бюджетну систему національного, регіонального та місцевого рівнів, посилення інфляційних чинників, знецінення національної валюти, різке зростання державного боргу та скороченням джерел його фінансування, неефективність банківської, страхової та податкової систем. Обґрунтовано необхідність розроблення комплексу заходів ефективною протидії ризикам і загрозам, що деструктивно впливають на рівень фінансової безпеки держави. Запропоновано основні напрямки забезпечення фінансової безпеки держави шляхом перегляду й удосконалення фінансової політики.

Ключові слова: фінансова безпека, економічна безпека, ризики, загрози, фінансово-економічна система, соціально-економічний розвиток.

Формули 0; рис. 3; табл. 0; бібл. 10

Abstract. The purpose of the article is to substantiate the theoretical and practical foundations of the study of the role and place of financial security in the system of strengthening the economic security of the state. The intensification of crisis phenomena in the financial sphere of the state leads to a slowdown in the rate of economic growth and ensuring a sufficient level of economic security of the financial system. In today's conditions of persistent instability, the state is unable to properly protect its own national economic interests, which leads to a critical decrease in the level of its financial security. The outlined trends determine the urgent need to find ways to increase the level of financial security of the state and ensure the stability of the entire economic system. The article reviews the main scientific approaches to understanding the essence of the scientific category "financial security of the state", highlights its place in the system of strengthening the economic security of the state. The analysis of the dynamics of the level of financial security of Ukraine during 2008–2021 was carried out and it was found that the decrease in its level is observed during periods of socio-economic and socio-political crises. The main problems of ensuring financial security in the system of strengthening the economic security of the state are singled out, among the most important of which there is an increase in the burden on the budget system at the national, regional and local levels, increasing inflationary factors, devaluation of the national currency, a sharp increase in the state debt and a reduction in the sources of its financing, inefficiency banking, insurance and tax systems. The need to develop a set of measures to effectively counteract risks

and threats that have a destructive effect on the level of financial security of the state is substantiated. The main directions of ensuring the financial security of the state by revising and improving the financial policy are proposed.

Keywords: *financial security, economic security, risks, threats, financial and economic system, socio-economic development.*

Formulas 0; Fig. 3; table 0; bibl. 10

Постановка проблеми. Посилення процесів глобалізації та прагнення України інтегруватися до світового співтовариства зумовлюють виникнення значних дестабілізуючих чинників та небезпек фінансово-економічного розвитку країни, що доповнилися кризовими явищами, пов'язаними із пандемією COVID-19 та повномасштабним військовим вторгненням Росії. Як наслідок, вітчизняна фінансова система зазнала значних деструктивних змін, поглибилася макроекономічна нестабільність, боргова залежність від зовнішніх кредиторів та знизився рівень фінансової безпеки держави. Наявність значних кризових явищ та процесів у фінансовому секторі засвідчують диспропорції фінансової, валютної, грошово-кредитної, банківської та податкової систем, а також неспроможність держави вчасно реагувати на наявні та потенційні ризики й загрози, що потребує належної уваги до проблем функціонування національної економічної системи. За таких умов актуалізується проблематика дослідження ролі та місця фінансової безпеки в системі зміцнення економічної безпеки держави та виявлення основних проблем її забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження фінансової безпеки в системі зміцнення економічної безпеки держави не є новою у науковому дискурсі. На пошук методів та шляхів підвищення рівня фінансової безпеки держави в системі забезпечення стабільного розвитку національної економіки спрямували власні напрацювання вітчизняні та зарубіжні вчені. Серед когорти українських безпекознавців, що досліджували стан та тенденції фінансової безпеки держави, варто виділити З. Варналія [1, с. 35], який фінансову безпеку розглядає крізь призму захищеності інтересів економічних агентів на всіх рівнях фінансових відносин. О.

Власюк [2, с. 7] стверджує, що забезпечення фінансово безпеки являється пріоритетним напрямком державної та регіональної політики та переконує, що серед усіх компонент економічної безпеки фінансова є найбільш ваговою, оскільки саме від розвитку фінансової сфери залежить сталий соціально-економічний розвиток країни.

М. Вінчук, М. Верескля та Н. Михаліцька [3, с. 95–96] достатньо вдало провели емпіричні дослідження тенденцій фінансової безпеки України та встановили значну залежність її рівня від стану боргової, бюджетної, банківської, грошово-кредитної та валютної безпеки країни. При цьому, ґрунтовно досліджено основні проблеми забезпечення фінансової безпеки держави, серед найвагоміших із яких названо: (1) поглиблення боргової залежності від зовнішніх кредиторів; (2) зростання дефіциту державного бюджету; (3) посилення інфляційних чинників.

Не менш вагомими можна назвати наукові здобутки В. Бліхара, М. Бліхар, М. Копитко та ін. [4], які фінансову безпеку держави трактують як стан захищеності національних інтересів держави у фінансовому секторі та розглядають її в контексті зміцнення економічної безпеки України.

Схожої позиції дотримується М. Єрмошенко та К. Горячева [5], які дійшли думки, що забезпечення фінансової безпеки в системі зміцнення економічної безпеки потребує стабільного економічного зростання й ефективного функціонування національної економіки. При цьому, науковці стверджують, що забезпечення фінансової безпеки, крім зазначеного, передбачає комплекс заходів протидії зовнішнім та внутрішнім загрозам, викликам і небезпекам.

Поглибивши наукові дослідження у сфері безпекознавства, Г. П'ятницька та І. Федулова [6] фінансову безпеку держави

вважають передумовою стабілізації економіки країни та розглядають її як елемент узгодження діяльності економічних агентів у фінансовій сфері.

Не заперечуючи вагомому науковому доробку у сфері забезпечення фінансової безпеки в системі зміцнення економічної безпеки держави варто констатувати, що не вирішеною залишається проблема пошуку шляхів її підвищення та зниження рівня впливу дестабілізуючих чинників, що в умовах сьогодення потребує посиленого вивчення.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є обґрунтування теоретико-прикладних засад дослідження ролі та місця фінансової безпеки в системі зміцнення економічної безпеки держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах посилення дисбалансів фінансово-економічного розвитку країни загострюється проблема забезпечення належного рівня економічної

безпеки фінансової сфери та захисту інтересів усіх суб'єктів економічних відносин. З огляду на зазначене, стабільне функціонування економічної системи країни потребує забезпечення такого стану функціонування фінансової сфери, за якого безперервно працюватимуть фінансові інститути, спостерігатиметься зростання макроекономічних показників та досягатиметься належний рівень якості життя населення.

Наявність значної кількості ризиків і загроз фінансового характеру, які чинять значний деструктивний вплив на сферу фінансово-економічних відносин, провокують зниження рівня фінансової, а відповідно і економічної безпеки держави, що доводить їх взаємозв'язок та взаємообумовленість. На рис. 1 вважаємо за доцільне відобразити місце фінансової безпеки в системі економічної безпеки держави.

Рис. 1. Місце фінансової безпеки в системі економічної безпеки держави

Джерело: складено автором за: [7]

Як бачимо, фінансова безпека є компонентом економічної безпеки держави, яка, своєю чергою, підпорядковується національній безпеці, та тісно взаємодіє із іншими складовими економічної безпеки: макроекономічною, соціальною, демографічною, виробничою, енергетичною, продовольчою, зовнішньоекономічною та інвестиційно-інноваційною. Крім того, фінансова система являється основоположним джерелом формування фінансових ресурсів для реалізації заходів щодо забезпечення оптимального рівня безпеки

інших складових, що засвідчує вагомість зміцнення фінансової безпеки держави. Очевидно, що стан забезпечення економічної безпеки у фінансовій сфері країни є індикатором ефективності реалізації державної політики та стану розвитку соціально-економічної сфери.

Проведені дослідження у сфері забезпечення фінансової безпеки свідчать про критично низькі її значення впродовж останнього десятиліття, а погіршення значень показників спостерігається за усіма структурними компонентами, що зумовлено критичним рівнем зростання

навантаження на бюджетну систему національного, регіонального та місцевого рівнів, посиленням інфляційних чинників, знеціненням національної валюти, різким зростанням державного боргу та скороченням джерел його фінансування, неефективністю банківської, страхової та податкової систем. На рис. 2 відобразимо динаміку рівня фінансової безпеки України впродовж 2008–2021 рр.

Як засвідчують результати проведених досліджень, рівень фінансової безпеки України має циклічний характер та істотно знижується в періоди соціально-економічних та суспільно-політичних криз та потрясінь, а найвище значення зафіксовано в далекому 2008 р. (51 %). Період 2009 р. продемонстрував значне

падіння аналізованого показника до 42 % (темп зміни 17,65 %). Впродовж наступних 2010–2011 рр. спостерігалися незначні зростаючі тенденції, однак, у 2012 р. знову відмічено падіння до 46 %. У 2013 р. спостерігалися позитивні зміни щодо зміцнення фінансової безпеки, про що свідчить зростання її рівня до 50 %, проте, події 2014 р., що пов'язані із суспільно-політичною кризою України, анексією Росією значних її територій та початком збройного протистояння із країною-агресором, зумовили значне зниження захисту національних інтересів у фінансовій сфері, внаслідок чого рівень фінансової безпеки знизився до 38 % у 2014 р. та до 36 % у 2015 р.

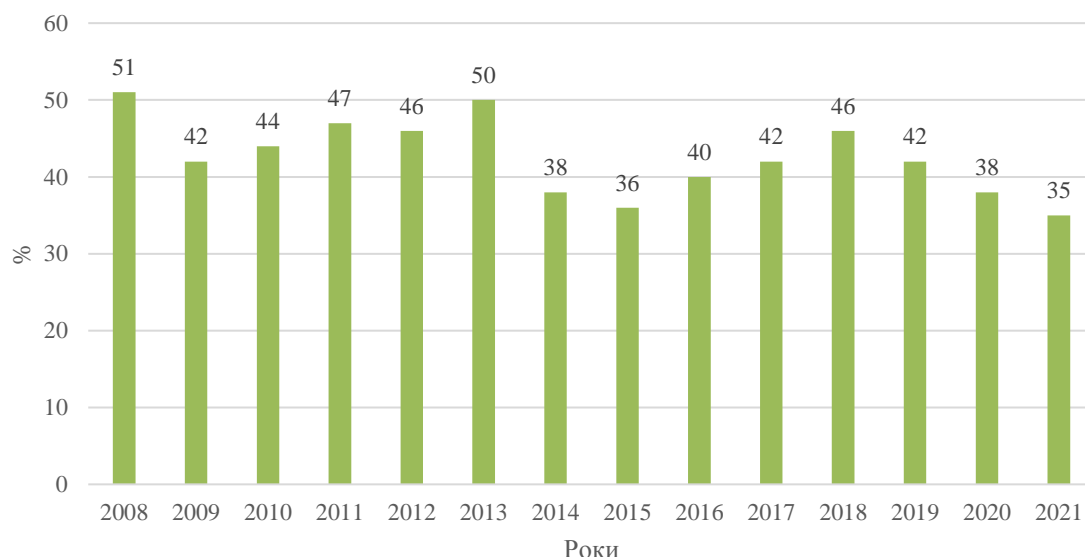

Рис. 2. Динаміка рівня фінансової безпеки України у 2008–2021 рр.

Джерело: розраховано автором за: [6; 8–10]

Впродовж 2016–2018 рр. завдяки незначній стабілізації фінансової системи країни вдалося підвищити рівень фінансової безпеки до 46 %, що досягнуло рівня кризового 2012 р. Дестабілізуючий вплив пандемії COVID-19, поширення якої припало на кінець 2019 р. та на 2020 р., знову таки спричинив поглиблення макроекономічної нестабільності та стагнації економіки, що вплинуло на зниження рівня фінансової безпеки до 42 % у 2019 р., 38 % у 2020 р. та 35 % у 2021 р.

Такий загрозливий стан фінансової безпеки України свідчить про наявність вагомих проблемних аспектів функціонування фінансової сфери та потребує формування комплексу ефективних заходів протидії дестабілізуючому впливу ризиків і загроз. Першочергового значення за таких умов набуває формування дієвої фінансової політики держави, основні положення щодо удосконалення якої пропонуємо відобразити на рис. 3.

При цьому, варто зазначити, що вагомого значення набуває виявлення загроз фінансовій системі держави та вчасна їх нейтралізація, адже, від своєчасності виявлення дестабілізуючих

чинників зовнішнього та внутрішнього середовища залежить унеможливлення деструктивних змін в економіці та стабільний розвиток явищ і процесів у фінансовій системі.

Рис. 3. Алгоритм формування основних напрямків фінансової політики держави в контексті забезпечення фінансової безпеки

Джерело: авторська розробка

Висновки. Таким чином, дослідження теоретико-прикладних засад фінансової безпеки та визначення її ролі й місця в системі зміцнення економічної безпеки держави дозволяють констатувати, що сутність фінансової безпеки держави полягає у забезпеченні такого стану розвитку й захищеності фінансової системи країни та інтересів економічних агентів, за якого досягається високий рівень стійкості до внутрішніх та зовнішніх загроз, стабільне зростання економіки, ефективне функціонування економічної системи та захист інтересів суспільства. Встановлено, що фінансова безпека є складовою економічної безпеки держави та функціонує в межах системи національної безпеки України.

Виявлено основні проблеми забезпечення фінансової безпеки держави, а саме: зростання рівня дефіциту державного бюджету; посилення боргової

залежності від зовнішніх кредиторів; посилення інфляційних чинників. Серед основних загроз фінансовій безпеці України виділяється критичний рівень зростання навантаження на бюджетну систему національного, регіонального та місцевого рівнів, зростання рівня інфляції, знецінення національної валюти, різке зростання державного боргу та скорочення джерел його фінансування, неефективність банківської, страхової та податкової систем. Доведено необхідність зміцнення фінансової, а відповідно й економічної безпеки держави, що пропонується здійснювати шляхом перегляду й удосконалення національної фінансової політики.

Література:

1. Варналій З.С. (2009). Економічна безпека: навчальний посібник. К.: «Знання». 647 с.
2. Власюк О.С. (2011). Економічна безпека України в умовах ринкових трансформацій та антикризового регулювання. К.: ДННУ «Академія фінансового управління». 474 с.
3. Вінчук М.В., Верескля М.Р., Михаліцька Н.Я. (2019). Сучасні тенденції розвитку фінансово-кредитної системи: теорія та практика: колективна монографія. Полтава: ПП «Астрая». 115 с.
4. Бліхар В., Бліхар М., Копитко М., Омельчук О., Башук В., Живко З., Вінчук М., Стадник М. (2021). Національна безпека держави: філософсько-правовий і соціально-економічний аналіз: монографія. Хмельницький: Вид-во ХУУП ім. Л. Юзькова. 404 с.
5. Єрмошенко М., Горячева К. (2010). Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємництво: монографія. К.: НАУ. 232 с.
6. П'ятницька Г.Т., Федуллова І.В. (2020). Фінансова безпека країни та підприємства: визначення, взаємозв'язок та ризики забезпечення. Ефективна економіка. № 7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8059>.
7. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>.
8. Request to the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine (2019), «The Level of Economic Safety». URL: https://dostup.pravda.com.ua/request/rivien_iekonomichnoyi_biezpieki.
9. Рівень економічної безпеки інтегральний та за окремими складовими: електронний лист-відповідь на запит про доступ до публічної інформації від 08.07.2020 до Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Вих. номер 3032-06/43477-09 від 14.07.2020.
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 серпня 2021 року «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року»: Указ Президента України від 11.08.2021 № 347/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021#Text>.

References:

1. Varnalii Z.S. (2009). Economic security: a study guide. K.: "Knowledge", 647 p. (in Ukraine).
2. Vlasyuk O.S. (2011). Economic security of Ukraine in the conditions of market transformations and anti-crisis regulation. K.: DNNU "Academy of Financial Management". 474 p. (in Ukraine).
3. Vinichuk M.V., Veresklya M.R., Mykhalytska N.Ya. (2019). Modern trends in the development of the financial and credit system: theory and practice: a collective monograph. Poltava: PP "Astraya". 115 p. (in Ukraine).
4. Blihar V., Blihar M., Kopytko M., Omelchuk O., Bashuk V., Zhivko Z., Vinichuk M., Stadnyk M. (2021). National security of the state: philosophical-legal and socio-economic analysis: monograph. Khmelnytskyi: Ed. L. Yuzkova. 404 p. (in Ukraine).
5. Yermoshenko M., Horyacheva K. (2010). The financial component of economic security: the state and entrepreneurship: a monograph. K.: NAU. 232 p. (in Ukraine).
6. Pyatnytska G.T., Fedulova I.V. (2020). Financial security of the country and the enterprise: definition, relationship and security risks. Efficient economy. № 7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8059>. (in Ukraine).
7. On the approval of Methodological recommendations for calculating the level of economic security of Ukraine: order of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine dated 10.29.2013 No. 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>. (in Ukraine).
8. Request to the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine (2019), "The Level of Economic Safety". URL: https://dostup.pravda.com.ua/request/rivien_iekonomichnoyi_biezpieki. (in English).
9. The level of economic security is integral and by individual components: email response to the request for access to public information from 07/08/2020 to the Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine. Ex. number 3032-06/43477-09 dated 07/14/2020. (in Ukraine).
10. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated August 11, 2021 "On the Strategy of the Economic Security of Ukraine for the period until 2025": Decree of the President of Ukraine dated August 11, 2021 No. 347/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021#Text>. (in Ukraine).

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

УДК 336.717.6(075)

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-62-68

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

Марта Копитко¹, Марія Вінчук²

¹Доктор економічних наук, професор, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: marta_kernytska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3798>

²К.е.н., доцент, доцент кафедри фінансів та обліку, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна, e-mail: vinichukm@i.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6588-1254>

COMPETITIVENESS OF ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF GLOBAL INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY

Marta Kopytko¹, Mariia Vinichuk²

¹Doctor of science (Economics), professor, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, professor of management technologies department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: marta_kernytska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3798>

²Ph.D. (Economics), Associate Professor, Associate Professor of Finance and Accounting, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, e-mail: vinichukm@i.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6588-1254>

Анотація. Метою статті є обґрунтування теоретико-прикладних засад дослідження конкурентоспроможності підприємств та виявлення основних проблем її розвитку в умовах глобального інноваційного розвитку економіки. Стабільний розвиток економіки країни неможливий без сталого розвитку підприємництва. Поява значних дестабілізуючих чинників ведення господарської діяльності не сприяють зміцненню конкурентоспроможності підприємств, а поглиблення суспільно-політичної кризи, зумовленої повномасштабним вторгненням Росії та територію України, ще більше посилюють процеси дестабілізації та структурні зміни. Як наслідок, значна частина підприємств припинили свою діяльність, інша – досі не може оговтатися від потрясінь, спричинених веденням бойових дій, та не спроможні відновити свою діяльність й бути конкурентоспроможним на ринку. Окреслені тенденції вимагають пошуку ефективних методів виходу із кризи, одним із інструментів яких може стати інтенсифікація інноваційного розвитку. У статті визначено сутність та досліджено особливості конкурентоспроможності підприємств в умовах глобального інноваційного розвитку економіки. Встановлено, що в основних проблемах забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств є низький рівень фінансування інноваційної діяльності підприємств, надмірний податковий тиск на суб'єкти господарювання, несприятливий інвестиційний клімат та збройна агресія Російської Федерації. Обґрунтовано доцільність запровадження інновацій у фінансово-господарську діяльність підприємств з метою підвищення їх конкурентоспроможності та зміцнення позиції на ринку.

Ключові слова: конкурентоспроможність, інновації, Глобальний індекс підприємництва, суб'єкти господарювання, дестабілізуючі фактори, інноваційна діяльність.

Формули 0; рис. 3; табл. 0; бібл. 18

Abstract. The purpose of the article is to substantiate the theoretical and applied principles of the study of the competitiveness of enterprises and to identify the main problems of its development in the conditions of the global innovative development of the economy. Stable development of the country's economy is impossible without sustainable development of entrepreneurship. The emergence of significant destabilizing factors in the conduct of economic activity do not contribute to strengthening the competitiveness of enterprises, and the deepening of the socio-political crisis caused by the full-scale invasion of Russia and the territory of Ukraine further strengthens the processes of destabilization and structural changes. As a result, a significant part of the enterprises stopped their activities, others still cannot recover from the shocks caused by the hostilities and are unable to resume their activities and be competitive in the market. The outlined trends require the search for effective methods of exiting the crisis, one of the

tools of which can be the intensification of innovative development. The article defines the essence and examines the features of the competitiveness of enterprises in the conditions of global innovative development of the economy. It was established that the main problems of ensuring the competitiveness of enterprises in Ukraine are the low level of financing of innovative activities of enterprises, excessive tax pressure on business entities, unfavorable investment climate and armed aggression of the Russian Federation. The expediency of introducing innovations into the financial and economic activity of enterprises in order to increase their competitiveness and strengthen their position on the market is substantiated.

Keywords: *competitiveness, innovation, Global Entrepreneurship Index, business entities, destabilizing factors, innovative activity.*

Formulas 0; Fig. 3; table 0; bibl. 18

Постановка проблеми. Посилення впливу глобалізаційних чинників розвитку економіки вимагає модернізації усієї економічної системи, що неможливо здійснити без інновацій та адаптації суб'єктів господарської діяльності до викликів сьогодення. Успішна діяльність підприємств істотно залежить від їх спроможності забезпечити потреби споживачів та здатності виробляти високоякісну, конкурентоспроможну та інноваційну продукцію. Очевидно, що будь-яке підприємство, виходячи на ринок, прагне досягнути переваги над іншими підприємствами завдяки своїм індивідуальним, унікальним, креативним та інноваційним особливостям, що, фактично, й відповідає основній концепції конкурентоспроможності підприємств. Проте, сучасні умови глобального інноваційного розвитку економіки ставлять перед суб'єктами господарювання певні вимоги, від виконання яких залежить досягнення бажаного економічного результату їх фінансово-господарської діяльності. Зважаючи на окреслені тенденції додаткового обґрунтування потребують теоретико-прикладні засади дослідження конкурентоспроможності підприємств та виявлення основних проблем її розвитку в умовах глобального інноваційного розвитку економіки, що й актуалізує тематику дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні аспекти конкурентоспроможності підприємств впродовж тривалого періоду часу перебувають у центрі уваги як науковців, так і практиків. Значні напрацювання в даному напрямку одержані завдяки науковим розвідкам як вітчизняних, так і

зарубіжних науковців. Зокрема, О. Янковий [1, с. 7] конкурентоспроможність підприємств розглядає та досліджує як невід'ємну складову сталого розвитку економіки країни, а сутність даної економічної категорії визначає як здатність підприємств швидко, якісно та дешево виготовляти продукцію, налагодити ефективні ланцюги продажу та на високому технологічному рівні організувати процеси виробництва. З іншої сторони, конкурентоспроможність підприємств полягає у побудові досконалих механізмів управління власними ресурсами, які унеможливають необґрунтовані витрати.

Натомість Н. Олійник та Ю. Бурик [2, с. 4] конкурентоспроможність підприємств трактують як підґрунтя їх ефективної фінансово-господарської діяльності та можливість подальшого успішного розвитку. Водночас, науковці акцентують увагу на важливості формування чинників забезпечення конкурентоспроможності підприємств, які пропонують поділяти на внутрішні й зовнішні та встановлюють їх взаємозалежність із рівнем інноваційного розвитку економіки країни.

С. Лихолат, М. Вінчук, Н. Руцишин, Т. Мединська та О. Сапінський [3, с. 254] провели дослідження основних дестабілізуючих чинників забезпечення конкурентоспроможності підприємств в умовах глобальної депресії, серед яких виокремили фінансово-економічні кризи і потрясіння, тінізацію економічних процесів, приховування бази оподаткування та ухилення від сплати податків. При цьому, дослідники встановили взаємозалежність між рівнем конкурентоспроможності вітчизняних

підприємств, їх інвестиційною привабливістю та рівнем запровадження інновацій.

В. Бліхар, М. Копитко, І. Личенко, М. Вінічук та Р. Поліщук [4] здійснили оцінювання рівня економічної безпеки інноваційних підприємств та встановили, що підприємства, які здійснюють інноваційну діяльність спроможні забезпечити вищий рівень конкурентоспроможності у порівнянні із технологічно відсталими підприємствами, адже, як стверджують Н. Геселева та Д. Пономаренко [5, с. 61], основними факторами конкурентоспроможності є крім виробничо-ресурсного, фінансового, маркетингового та кадрового потенціалу, ще й науково-інноваційний.

Зважаючи на значний науковий доробок у сфері дослідження конкурентоспроможності підприємств, невирішеною залишається її забезпечення в нестабільних умовах глобального інноваційного розвитку економіки, що потребує поглибленого вивчення.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є обґрунтування теоретико-прикладних засад дослідження конкурентоспроможності підприємств та

виявлення основних проблем її розвитку в умовах глобального інноваційного розвитку економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зростання показників фінансово-господарської діяльності підприємств істотно залежить від їх конкурентоспроможності та здатності вести господарську діяльність у важких, змінних та непередбачуваних умовах. Конкурентоспроможність являється вагомим інструментом забезпечення успіху та досягнення бажаного соціально-економічного ефекту.

На міжнародному рівні широко використовуваним в системі дослідження конкурентоспроможності підприємств є Глобальний індекс підприємництва, який дозволяє визначити економічну активність діяльності підприємств, рівень їх фінансування та сприяння держави у веденні господарської діяльності в межах збереження природної екосистеми. Вважаємо за доцільне на рис. 1 відобразити динаміку Глобального індексу підприємництва в Україні у 2017–2021 рр., яка показує нестійку тенденцію щодо аналізованого показника.

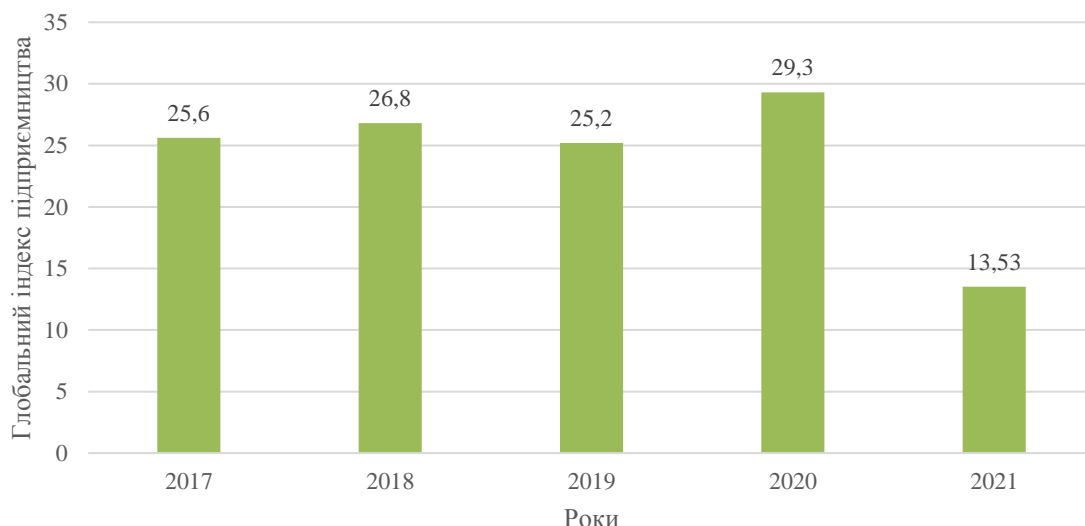

Рис. 1. Динаміка Глобального індексу підприємництва в Україні у 2017–2021 рр.

Джерело: розраховано авторами за: [6–8]

Зокрема, як засвідчують розрахункові дані, у 2021 р. Глобальний індекс підприємництва в Україні різко знизився, що зумовлено значними проблемами забезпечення розвитку підприємництва та низьким рівнем запровадження інновацій в діяльність підприємств. Водночас, необхідно констатувати, що в Україні спостерігається надмірний тиск зі сторони держави на підприємницьку діяльність, особливо відчутним який є для суб'єктів господарювання малого та середнього бізнесу. Іншими не менш важливими дестабілізуючими факторами забезпечення конкурентоспроможності підприємств в Україні виступають несприятливий інвестиційний клімат та нестабільна суспільно-політична ситуація в країні, спричинена збройною агресією Російської Федерації та поширенням пандемії COVID-19.

Своєю чергою, посилення податкового навантаження на підприємства, складні умови започаткування власної справи та корумпованість й тінізація економічних відносин чинять вагомий вплив на розвиток підприємництва, що знижує конкурентоспроможність суб'єктів господарювання та призводить до зниження показників прибутковості їх фінансово-господарської діяльності. Як наслідок, значна частина підприємств вдається до приховування реальних

обсягів виробництва та поступово переміщується у нелегальний та неформальний сектори економіки.

Пошук шляхів виходу із кризових ситуацій вбачається у підвищенні конкурентоспроможності підприємств, на що спрямовуються значні зусилля. Певного позитивного ефекту вдається досягнути тим підприємствам, які провадять власну діяльність із залученням інновацій які дозволяють підвищити якість виробленої продукції, скоротити витрати на виробництво та збут. Однак, інноваційна діяльність для підприємств є дороговартісною і представники малого й середнього бізнесу не спроможні обрати інноваційний шлях свого розвитку.

Ще однією проблемою функціонування вітчизняних підприємств в умовах інноваційного розвитку економіки є забезпечення стандартів виробництва екологічної продукції, що в умовах сьогодення є надзвичайно важливо, проте, важко та нести соціальну відповідальність бізнесу.

Наявність окреслених проблем доводиться таким показником як Індекс легкості ведення бізнесу, який засвідчує складні умови ведення господарської діяльності підприємствами в Україні. Оцінювання динаміки Індексу легкості ведення бізнесу впродовж 2018–2020 рр. (рис. 2) показує зростаючий тренд, але значення аналізованого показника є достатньо низьким.

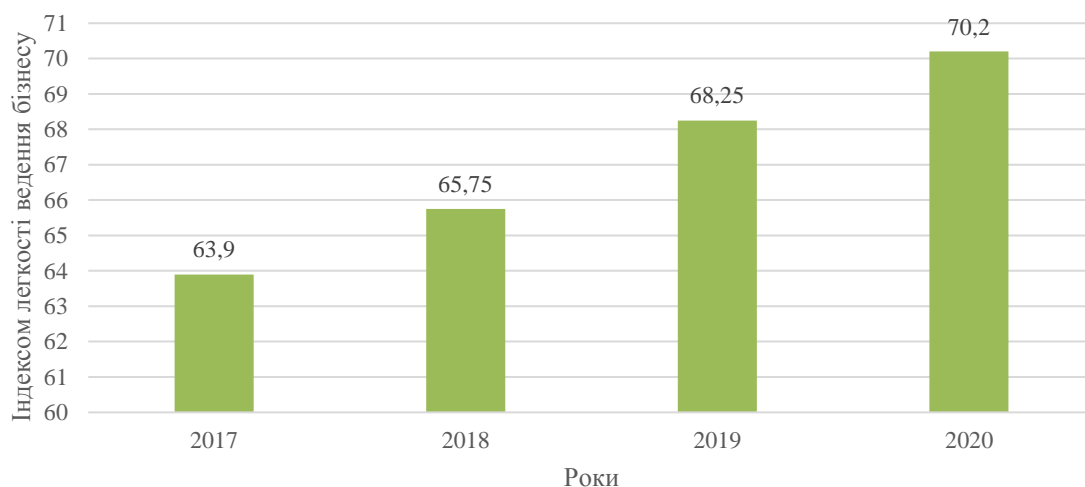

Рис. 2. Динаміка Індексу легкості ведення бізнесу в Україні у 2017–2020 рр.
Джерело: розраховано авторами за [9–12]

Якщо проаналізувати Індекс легкості ведення бізнесу в розрізі основних його критеріїв: легкість створення підприємства, простота реєстрації власності, одержання кредитування та позики, сплата податків, то помічається тенденція щодо надто низьких значень субіндексу простота реєстрації власності та система сплати податків. Водночас, необхідно зауважити, що експертами Світового банку виявлені значні порушення при розрахунку Індeksu легкості ведення бізнесу за підсумками 2018 р. та 2020 р., тому, прийнято рішення припинити його розрахунок у 2021 р.

Очевидно, що забезпечення екологічності виробництва вітчизняними підприємствами переміщується на задній план, оскільки загострюються нагальніші проблеми господарювання, від вирішення яких залежить, чи буде підприємство функціонувати взагалі. Проте, варто констатувати його перспективи розвитку та розцінювати як потенційні можливості підвищення конкурентоспроможності за умови активізації інноваційної діяльності та залучення інновацій у господарську діяльність.

Дослідження процесів інтенсифікації розвитку інноваційної діяльності на макрорівні говорить про тісний взаємозв'язок реальних потреб національної економіки із можливостями науково-технічного прогресу та апробуванням інновацій на мікрорівні, а розрахунок Глобального інноваційного індексу підтверджує вагомість інновацій в системі забезпечення конкурентоспроможності підприємств (рис. 3).

Водночас, починаючи з 2018 р. спостерігається постійне зниження інноваційного потенціалу підприємств України, про що свідчить спадний тренд аналізованого показника із 38,52 у 2018 р. до 31 у 2022 р. Низькі значення Глобального інноваційного індексу в Україні в аналізованому періоді характеризують вітчизняні підприємства як технологічно відсталі, із низьким рівнем інноваційного розвитку, застарілою технологічною базою та низькими обсягами фінансування інноваційних науково-дослідних інституцій.

Рис. 3. Динаміка Глобального інноваційного індексу в Україні у 2018 – 2022 рр.

Джерело: розраховано авторами за [13–18]

Варто зауважити, що повномасштабна війна Росії проти України істотно дестабілізувала діяльність

вітчизняних підприємств, значна частина із яких припинили діяльність, окремі перемістилися на безпечні території та

переймають свою діяльність, а інші – ліквідувалися.

Отже, в цілому оцінюючи можливості забезпечення конкурентоспроможності підприємств в умовах інноваційного розвитку економіки України, можна стверджувати, що вона залежить від рівня розвитку підприємства, обсягів його виробничої діяльності, від ступеня запровадження інновацій, здатності протидіяти викликам і небезпекам фінансово-економічної й суспільно-політичної нестабільності та спроможності швидко адаптуватися до змінних умов внутрішнього та зовнішнього середовища.

Висновки. Таким чином, дослідження теоретико-прикладних засад конкурентоспроможності підприємств доводять, що забезпечення конкурентоспроможності відбувається під дестабілізуючим впливом факторів та чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, серед найвагоміших із яких виокремлюється фінансово-економічна та суспільно-політична криза, повномасштабна війна Росії проти України та глобалізація підприємництва. В процесі дослідження виявлено основні проблеми забезпечення конкурентоспроможності підприємств в умовах глобального інноваційного розвитку економіки, а саме: (1) низький рівень фінансування інноваційної діяльності підприємств; (2) надмірний податковий тиск на суб'єкти господарювання; (3) несприятливий інвестиційний клімат; (4) збройна агресія Російської Федерації.

З метою підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств пропонуємо активізувати діяльність в напрямку запровадження інновацій та стимулювання їх інноваційної діяльності, а також створення сприятливих умов для зовнішнього інвестування вітчизняних суб'єктів господарювання.

Література:

1. Янковий О.Г. (2013). Конкурентоспроможність підприємств: оцінка рівня та напрями підвищення: монографія. Одеса: Атлант. 470 с.

2. Олійник Н., Бурик Ю. (2018). Конкурентоспроможність підприємства як визначальна характеристика ефективності його функціонування. *Соціально-економічні проблеми і держава*. Вип. 2 (19). С. 3-12. URL: DOI: <https://doi.org/10.33108/sepd2018.02.003>.

3. Лихолат С.М., Вінчук М.В., Руцишин Н.М., Мединська Т.В., Сапінський О. (2021). Вплив деструктивних чинників на інвестиційну та інноваційну привабливість України. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*, 1 (36). С. 250–259. URL: DOI: <https://doi.org/10.18371/fcaptr.v1i36.227774>.

4. Blikhar V., Kopytko M., Lychenko I., Vinichuk M., Polishchuk R. (2021). Assessment of the level of economic security of innovative enterprises: economic and legal aspect. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*, Випуск 3 (38). С. 240–248. DOI: 10.18371/fcaptr.v3i38.237453.

5. Геселева Н.В., Пономаренко Д.Г. (2018). Підходи до оцінювання конкурентоспроможності підприємств. *Інфраструктура ринку*. № 15. С. 57–63.

6. The Global Entrepreneurship Index Rankings 2017–2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/322757639_The_Global_Entrepreneurship_Index_2018/figures?lo=1.

7. The Global Entrepreneurship Index Rankings 2020. URL: https://www.researchgate.net/publication/338547954_Global_Entrepreneurship_Index_2019/figures?lo=1.

8. World's Most Entrepreneurial Countries, 2021. URL: <https://ceoworld.biz/2021/01/03/worlds-most-entrepreneurial-countries-2021/>.

9. Doing Business 2017: A World Bank Group Flagship Report. URL: <https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB17-Report.pdf>.

10. Doing Business 2018: A World Bank Group Flagship Report. URL: <https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB18-print-report.pdf#:~:text=%C2%83Doing%20Business%202018%20is%20the%2015th%20in%20a.across%20190%20economies%E2%80%94from%20Afghanistan%20to%20Zimbabwe%E2%80%94and%20over%20time>.

11. Doing Business 2019: A World Bank Group Flagship Report. URL: https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf.

12. Doing Business 2020: A World Bank Group Flagship Report. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32436/9781464814402.pdf>.

13. The Global Innovation Index 2017. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2017.pdf.

14. Global Innovation Index 2018. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2018.pdf.
15. Global Innovation Index 2019. URL: <https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=4434>.
16. Global Innovation Index 2020. URL: <https://www.ifia.com/tag/global-innovation-index-2020-report/>.
17. Global Innovation Index 2021. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021.pdf.
18. Global Innovation Index Database, WIPO, 2022. URL: <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2022-section1-en-gii-2022-at-a-glance-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf>.

References:

1. Yankovy O.H. (2013). Competitiveness of enterprises: assessment of the level and directions of improvement: monograph. Odesa: Atlant. 470 p. (In Ukraine).
2. Oliynyk N., Buryk Y. (2018). Competitiveness of the enterprise as a defining characteristic of the efficiency of its functioning. *Socio-economic problems and the state*. Vol. 2 (19). P. 3–12. URL: DOI: <https://doi.org/10.33108/sep2018.02.003>. (In Ukraine).
3. Lyholat S.M., Vinichuk M.V., Rushchyshyn N.M., Medinska T.V., Sapinskyi O. (2021). The influence of destructive factors on the investment and innovative attractiveness of Ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 1 (36). P. 250–259. URL: DOI: <https://doi.org/10.18371/fcaptop.v1i36.227774>. (In Ukraine).
4. Blikhar V., Kopytko M., Lychenko I., Vinichuk M., Polishchuk R. (2021). Assessment of the level of economic security of innovative enterprises: economic and legal aspects. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, Issue 3 (38). C 240–248. DOI: 10.18371/fcaptop.v3i38.237453. (In English).
5. Geseleva N.V., Ponomarenko D.G. (2018). Approaches to assessing the competitiveness of enterprises. *Market infrastructure*. №. 15. P. 57–63. (In Ukraine).
6. The Global Entrepreneurship Index Rankings 2017–2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/322757639_The_Global_Entrepreneurship_Index_2018/figures?lo=1. (In English).

7. The Global Entrepreneurship Index Rankings 2020. URL: https://www.researchgate.net/publication/338547954_Global_Entrepreneurship_Index_2019/figures?lo=1. (In English).
8. World's Most Entrepreneurial Countries, 2021. URL: <https://ceoworld.biz/2021/01/03/worlds-most-entrepreneurial-countries-2021/>. (In English).
9. Doing Business 2017: A World Bank Group Flagship Report. URL: <https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB17-Report.pdf>. (In English).
10. Doing Business 2018: A World Bank Group Flagship Report. URL: <https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB18-print-report.pdf#:~:text=%C2%83Doing%20Business%202018%20is%20the%2015th%20in%20a,across%20190%20economies%E2%80%9494from%20Afghanistan%20to%20Zimbabwe%E2%80%9494and%20over%20time>. (In English).
11. Doing Business 2019: A World Bank Group Flagship Report. URL: https://archive.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf. (In English).
12. Doing Business 2020: A World Bank Group Flagship Report. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32436/9781464814402.pdf>. (In English).
13. The Global Innovation Index 2017. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2017.pdf. (In English).
14. Global Innovation Index 2018. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2018.pdf. (In English).
15. Global Innovation Index 2019. URL: <https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=4434>. (In English).
16. Global Innovation Index 2020. URL: <https://www.ifia.com/tag/global-innovation-index-2020-report/>. (In English).
17. Global Innovation Index 2021. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021.pdf. (In English).
18. Global Innovation Index Database, WIPO, 2022. URL: <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2022-section1-en-gii-2022-at-a-glance-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf>. (In English).

ОЦІНКА ПРАКТИЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ ПОШУКОВИХ АЛГОРИТМІВ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ ЛОГІСТИКИ, В ОСНОВІ ЯКИХ ЛЕЖИТЬ ЗАДАЧА КОМІВОЯЖЕРА

Володимир Троцько¹, Ігор Чернозубкін², Юрій Добришин³

¹К.військ.н., доцент кафедри комп'ютерних наук, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: trotskovv@krok.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4656-06152>

²К.т.н., доцент кафедри комп'ютерних наук, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: igorch@krok.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3243-4714>

³К.т.н., доцент кафедри комп'ютерних наук, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: dobr@krok.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2473-9507>

EVALUATION OF THE PRACTICAL USE OF SEARCH ALGORITHMS FOR SOLVING LOGISTICS TASKS BASED ON THE TRAVELING SALESMAN'S TASK

Volodymyr Trotsko¹, Igor Chernozubkin², Yuriy Doryshyn³

¹PhD (Military), associate professor of computer science department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: trotskovv@krok.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4656-06152>

²PhD (Technical), associate professor of computer science department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: igorch@krok.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3243-4714>

³PhD (Technical), associate professor of computer science department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: dobr@krok.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2473-9507>

Анотація. Актуальність публікації обумовлена зростанням практичних потреб логістичного забезпечення в динамічному середовищі потоків обслуговування та транспортування. Необхідність ефективного використання ресурсів під час логістичної обробки замовлень із застосуванням засобів автоматизації сьогодні не викликає сумнівів особливо для задач пов'язаних з комбінаторною логікою де досягнення оптимального результату пов'язане зі значними обчислювальними ресурсами. Однією з таких задач є задача комівояжера (TSP). Метою публікації є порівняльна оцінка групи алгоритмів для вирішення практичних логістичних завдань, в основі яких лежить задача комівояжера. Методологія дослідження ґрунтувалась на проведенні обчислювального експерименту та проведенні подальшого аналізу отриманих результатів для декількох метаевристичних алгоритмів, один із яких був запропонований авторами як комбінація двох відомих методів - методу Монте-Карло та методу найближчого сусіда або "жадібного алгоритму". В результаті проведеного дослідження з'ясувалося що запропонований комбінований метод є більш ефективним при вирішенні TSP великої розмірності серед розглянутих алгоритмів, отже його використання на практиці для вирішення логістичних задач призведе до суттєвішої економії ресурсів. Також слід зазначити, що підхід, якій ґрунтується на комбінації двох, а можливо і більшої кількості методів, може бути більш продуктивним, ніж використання одного алгоритму, що дає простір для подальших досліджень.

Ключові слова: жадібний алгоритм, алгоритм імітації відпалу, комбінований алгоритм, задача комівояжера, метаевристичні алгоритми, логістика.

Формули: 0; рис.: 3; табл.: 2, бібл.: 6

Annotation. The relevance of the article is due to the growing practical needs of logistics support in the dynamic environment of service and transportation flows. The need for efficient use of resources during the logistic processing of orders with the use of automation tools is not in doubt today, especially for problems related to combinatorial logic where achieving the optimal result is associated with significant computing resources. One of these tasks is the traveling salesman task (TSP). The purpose of the publication is a comparative evaluation of a group of algorithms for solving practical logistics tasks, which are based on the task of a traveling salesman. The research methodology was based on conducting a computational experiment and conducting further analysis of the obtained results for several metaheuristic algorithms, one of which was proposed by the authors as a combination of two well-known methods - the

Monte Carlo method and the nearest neighbour method or "greedy algorithm". As a result of the research, it became clear that the proposed combined method is more effective in solving large-dimensional TSP among the considered algorithms, therefore, its use in practice for solving logistics problems will lead to a more significant saving of resources. It should also be noted that an approach based on a combination of two, and possibly more, methods can be more productive than using one algorithm, which leaves room for further research.

Keywords: *greedy algorithm, annealing simulation algorithm, combined algorithm, travelling salesman problem, metaheuristic algorithms, logistic.*

Formulas:0; fig.: 3; tabl.: 2;bibl.: 6

Постановка проблеми. Вирішення завдань логістики сьогодні є актуальним як ніколи. Ці завдання стосуються не тільки перевезень товарів та надання послуг на міжнародних і внутрішніх ринках. Логістичний сервіс в більш широкому розумінні являє собою управління матеріальними, інформаційними та іншими потоками. Значна кількість задач логістичного сервісу вимагає знаходження рішень близьких до оптимального за якомога коротший час. Такі рішення дають можливість значною мірою економити ресурси. В роботі [1] була здійснена спроба проаналізувати можливість практичного використання найшвидшого алгоритму з вирішення задачі комівояжера (TSP) в комбінації з алгоритмом Монте-Карло для знаходження якомога коротшого маршруту. При цьому, метою подальших досліджень ставилося завдання проведення досліджень запропонованого способу для задач TSP різної розмірності. Зазначалося, що час виконання задачі TSP метаевристичним алгоритмом імітації відпалу може бути більшим. Оскільки задача пошуку оптимального маршруту за мінімальний час залишається актуальною, у статті описано результати порівняння роботи зазначених алгоритмів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порівняльний аналіз ефективності евристичних та метаевристичних алгоритмів описаний у фундаментальних працях [2] та в окремих публікаціях [3]. Для порівняння застосовувалося тестування різного роду, зокрема із використанням контрольних функцій для групи метаевристичних алгоритмів. Із останніх робіт в цій галузі можна навести [4]. Таке порівняння має суттєве теоретичне значення для вивчення властивостей алгоритмічних моделей. Проте, з практичної точки зору оцінювання

швидкості виконання алгоритмів не здійснювалося. Тобто, для практики застосування мало стверджувати, що один алгоритм кращий ніж інший. Оскільки ці алгоритми є метаевристичними, необхідно визначити умови, за яких вони будуть ефективними. Це насамперед кількість циклів генерації випадкового числа, розмірність матриці TSP, і відповідно до цього, час виконання алгоритму. Таке порівняння є одним із методів часового аналізу алгоритмів.

Формулювання цілей статті. Метою статті є порівняльна оцінка групи алгоритмів для вирішення практичних логістичних завдань, в основі яких лежить задача комівояжера (TSP).

Викладення основного матеріалу дослідження. Відомо, що "найшвидшим" алгоритмом для вирішення задачі TSP є "жадібний" алгоритм або алгоритм найближчого сусіда. Швидкість його виконання в задачі TSP обумовлена лише пошуком мінімального значення на кожному кроці. Оскільки ця операція є однією з найшвидших і виконується пропорційно зі зменшенням кількості необраних міст, швидкість цього алгоритму не викликає сумнівів. "Розплата" за такий підхід відбувається наприкінці обчислень, коли можливість вибору суттєво звужується. Для подолання даного недоліку у роботі [1] був запропонований комбінований алгоритм, який дозволяє наприкінці обчислень використовувати випадковий пошук методом Монте-Карло з циклічним повторенням для досягнення найкращого результату. Ефективність цього комбінованого підходу була доведена для матриці розмірністю 10×10 . Крім цього зазначалося, що для більшої об'єктивності необхідне порівняння часовим аналізом також метаевристичних алгоритмів, у якості якого пропонувався алгоритм імітації

відпалу (simulated annealing), який серед цих алгоритмів відносять до одного з найшвидших [5].

Основою алгоритму імітації відпалу є процес охолодження матеріалів (металів

$$P_i = T \cdot e^{\frac{-\Delta s}{T_i}}, \quad (1)$$

де P_i – ймовірність переходу на наступний енергетичний рівень за умови, коли вона більша модельованої випадкової величини $P_i > P_{random}$; T – встановлена температура; T_i – i -та температура, значення якої знижується на кожному i -му кроці; Δs – різниця довжин маршрутів для випадку коли попередній маршрут L_{k-1} коротший за наступний L_k , тобто $L_{k-1} < L_k$.

Простота цього співвідношення у поєднанні з генеруванням випадкових значень номерів міст дозволяє порівняно швидко знаходити близьку до оптимальної відстань. Практична перевірка чотирьох пошукових алгоритмів була здійснена з використанням програмного середовища C++ Dev. Результат виконання програми показаний на рис. 1.

тощо) при якому здійснюється отримання низьких енергетичних станів тіла в тепловій бані (термостаті) [6]. Основна формульна залежність, яка використовується в цьому алгоритмі наступна:

Для моделювання використовувалося генерування матриць випадкових чисел в діапазоні від 1 до 100. Максимальний розмір матриці – 500×500. Для кожного алгоритму було здійснено 50 дослідів, результати яких зводилися до середнього значення (див. табл. 1).

Таблиця 1. Середні значення довжини маршруту для випадкових матриць різної розмірності на основі 50 дослідів

№	Розмір матриці	Алгоритм Монте-Карло 10000 викидів	Жадібний алгоритм	Комбінований алгоритм	Алгоритм імітації відпалу 50000 викидів
1	10×10	212	258	234	243
2	20×20	511	329	295	347
3	50×50	1658	433	401	601
4	100×100	3791	518	480	972
5	200×200	8567	670	631	1611
6	500×500	22784	959	917	3313

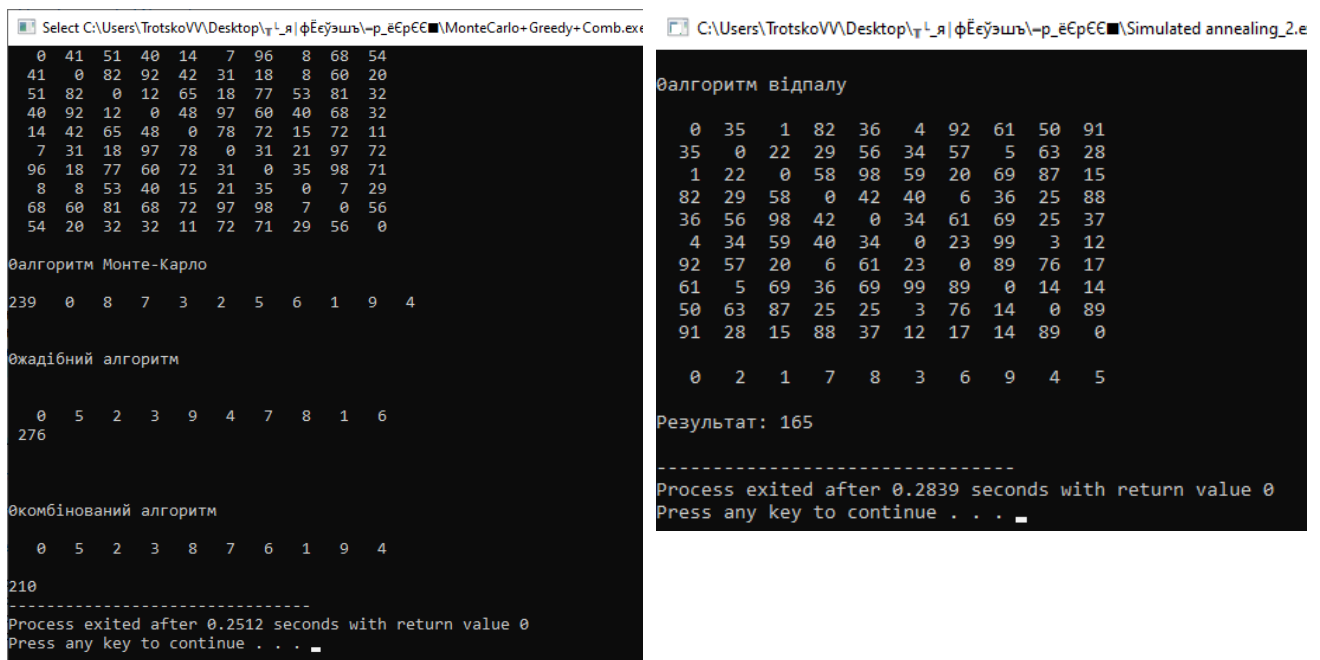

Рис. 1. Результат виконання програм для чотирьох пошукових алгоритмів

Джерело: розробка авторів

Більш контрастний результат порівняння продуктивності цих алгоритмів з пошуку оптимального маршруту показаний на рис. 2. Аналіз результатів показує, що на основі зведених відсоткових співвідношень алгоритм, який ґрунтується на методі Монте-Карло, є найбільш непродуктивним. В той же час комбінований алгоритм є найпродуктивнішим. Така ситуація могла скластися в результаті специфіки підходу, на якому ґрунтується “жадібний” алгоритм.

Оскільки генеровані випадкові матриці, що використовувались під час перевірки, мають діапазон чисел від 1 до 100, то математичне очікування множини невеликих чисел для матриці більших розмірів буде зростати. У такому випадку для “жадібного” алгоритму зростатиме ймовірність для вибору цих чисел на кожному кроці маршруту.

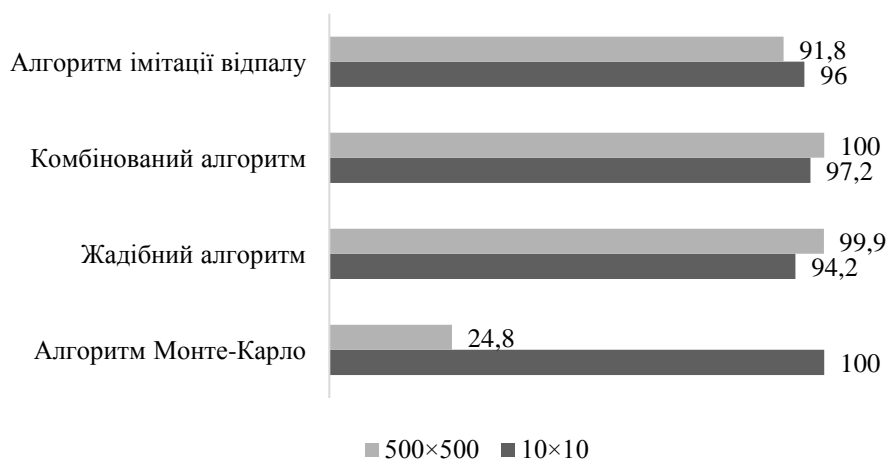

Рис. 2. Порівняння продуктивності алгоритмів для матриць розмірності 10×10 та 500×500

Джерело: розробка авторів

Якщо змінити діапазон випадкових чисел, наприклад, від 50 до 100, тоді ефективність алгоритму відпалу зросте, але не настільки щоб перевершити “жадібний” та комбінований алгоритми (див. рис. 3). У цьому випадку алгоритм за методом Монте-Карло можна зразу проігнорувати як непродуктивний.

Значення часу виконання алгоритмів, що розглядаються для матриць різного розміру наведено у табл. 2. Із даних таблиці видно, що час пошуку маршруту для комбінованого алгоритму є прийнятним для вирішення завдань логістики у випадку, коли продуктивність алгоритму має вищий пріоритет перед часом.

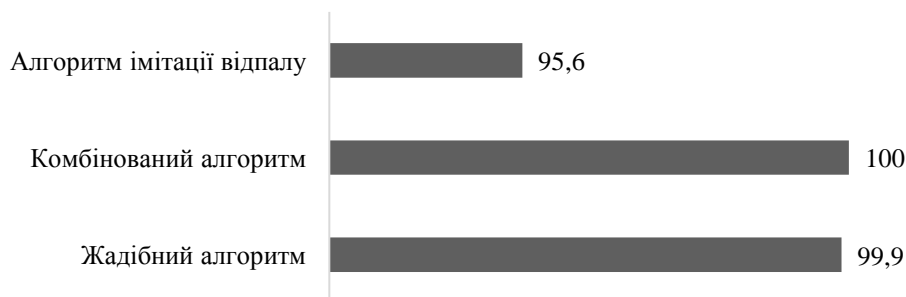

Рис. 3. Порівняння продуктивності алгоритмів для матриці розмірності 500×500 при діапазоні випадкових чисел від 50 до 100

Джерело: розробка авторів

Таблиця 2. Значення часу виконання (в секундах) алгоритмів для випадкових матриць різної розмірності на основі 50 дослідів

№	Розмір матриці	Алгоритм Монте-Карло – 10000 викидів	Жадібний алгоритм	Комбінований алгоритм	Алгоритм імітації відпаду 50000 викидів
1	10×10	0,03	0,015	0,013	0,12
2	20×20	0,05	0,015	0,022	0,23
3	50×50	0,3	0,017	0,04	0,44
4	100×100	1,1	0,023	0,09	0,81
5	200×200	4,8	0,033	0,26	1,7
6	500×500	33,6	0,076	1,33	3,7

Джерело: розробка авторів

Висновки. У статті моделюванням доведено, що комбінований алгоритм продуктивніший ніж три інших розглянутих метаевристичних алгоритмів. Його продуктивність вдало поєднується із швидкістю виконання і може з успіхом бути застосована на практиці, зокрема, для вирішення логістичних задач. Разом з тим говорити про його абсолютну перевагу над усіма іншими евристичними алгоритмами недоцільно. Такий висновок потребує більш розгорнутого дослідження. Також слід звернути увагу на те, що підхід, якій ґрунтується на комбінації двох а можливо і більшої кількості методів, може бути більш продуктивним, що дає простір для подальших досліджень.

Література:

1. Троцько В.В., Чернозубкін І.О. Комбінування жадібного алгоритму з методом Монте-Карло для вирішення завдань логістики, в основі яких лежить задача комівояжера. Вчені записки Університету «КРОК». № 2 (62). 2021. С.125-131.
2. Talbi EG (2009) Metaheuristics: from design to implementation, vol. 74. Wiley, Hoboken.
3. He S. Wu Q, Saunders J (2009) Group search optimizer: an optimization algorithm inspired by animal searching behavior. IEEE Trans Evol Comput 13 (5). С. 973–990.
4. Sasan Harifi, Madjid Khalilian, Javad Mohammadzadeh, Sadoullah Ebrahimnejad Emperor Penguins Colony: a new metaheuristic algorithm for

- optimization. 2019. URL - https://www.researchgate.net/publication/331328734_Emperor_Penguins_Colony_a_new_metaheuristic_algorithm_for_optimization.
5. Henderson, Darrall & Jacobson, Sheldon & Johnson, Alan. (2006). The Theory and Practice of Simulated Annealing. 10.1007/0-306-48056-5_10.
6. Simulated annealing. URL : https://en.wikipedia.org/wiki/Simulated_annealing

References:

1. Trotsko V.V., Chernozubkin I.O. Combining the greedy algorithm with the Monte Carlo method for solving logistics problems based on the traveling salesman problem. Scientific notes of the "KROK" University. No. 2 (62). 2021. P.125-131.
2. Talbi EG (2009) Metaheuristics: from design to implementation, vol. 74. Wiley, Hoboken.
3. He S. Wu Q, Saunders J (2009) Group search optimizer: an optimization algorithm inspired by animal searching behavior. IEEE Trans Evol Comput 13 (5). С. 973–990.
4. Sasan Harifi, Madjid Khalilian, Javad Mohammadzadeh, Sadoullah Ebrahimnejad Emperor Penguins Colony: a new metaheuristic algorithm for optimization. 2019. URL - https://www.researchgate.net/publication/331328734_Emperor_Penguins_Colony_a_new_metaheuristic_algorithm_for_optimization.
5. Henderson, Darrall & Jacobson, Sheldon & Johnson, Alan. (2006). The Theory and Practice of Simulated Annealing. 10.1007/0-306-48056-5_10.
6. Simulated annealing. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/simulated_annealing.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТРАДИЦІЙНОГО ТА ЛОГІСТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ СУЧАСНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

Вікторія Генчевська¹

¹Аспірантка, менеджер з адміністративної діяльності кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: MetodistUT1@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6305-8782>

COMPARATIVE ANALYSIS OF TRADITIONAL AND LOGISTICS MANAGEMENT IN MODERN ORGANIZATIONS

Viktoriia Henchevska²

¹Graduate student, manager of administrative activities of the Department of Management Technologies, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: MetodistUT1@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6305-8782>

Анотація. Визначено, що процес удосконалення й підвищення ефективності логістичного управління сучасними організаціями на основі нових логістичних концепцій, підходів та принципів управління стає все більш актуальним. Це пов'язано з тим, що в сучасних умовах все більшими темпами відбувається перехід від традиційних підходів та принципів управління до більш сучасних і досконалих логістичних. У статті проведений порівняльний аналіз традиційного та логістичного управління з метою обґрунтування вихідних даних і підстав для подальшого удосконалення логістичного управління за рахунок визначених позитивних та негативних рис цих видів управління. Визначена низка розбіжностей між традиційним та логістичним управлінням, як взагалі концептуальними (принципові) такі в сфері організації виробництва, управління фінансовими, матеріальними та інформаційними потоками. Окрім того, досліджено і багато спільного в цих процесах управління, що пов'язано з єдиною природою і філософією цих явищ. Досліджено, що процес логістичного управління є продовженням традиційного управління об'єктами господарства та виробництва в нових економічних і ринкових умовах. Також запропоновані шляхи щодо подальшого удосконалення логістичного управління сучасних організацій саме за рахунок визначених позитивних та негативних рис цих видів управління та запропоновані перспективи проведення подальших досліджень в цій галузі.

Ключові слова: логістичне управління; традиційне управління; принципи.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 2, бібл.: 17

Abstract. It is determined that the process of improving and improving the efficiency of logistics management of modern organizations based on new logistics concepts, approaches and management principles is becoming increasingly relevant. This is due to the fact that in modern conditions there is an increasing pace of transition from traditional approaches and principles of management to more modern and advanced logistics. The article conducted a comparative analysis of traditional and logistics management in order to substantiate the initial data and the grounds for further improvement of logistics management due to certain positive and negative features of these types of management. A number of differences between traditional and logistics management have been identified, as generally conceptual (fundamental) ones in the field of production organization, management of financial, material and information flows. In addition, much in common in these management processes has been investigated, which is associated with the single nature and philosophy of these phenomena. It is investigated that the process of logistics management is a continuation of the traditional management of objects of economy and production in new economic and market conditions. Also, ways to further improve the logistics management of modern organizations are proposed precisely due to the identified positive and negative features of these types of management and the prospects for further research in this area are proposed.

Keywords: logistics management; traditional management; principles.

Formulas:0; fig.: 0; tabl.: 2;bibl.:17

Постановка проблеми. Сучасний етап функціонування та розвитку зарубіжних та вітчизняних організацій характеризується переходом на нову більш

досконалу й ефективну систему управління їх діяльністю. Часто підґрунтям функціонування такої системи є принципи, методи та механізми

логістичного управління. Зрозуміло, що в процесі обґрунтування складу нової системи управління, принципів і функцій її реалізації та розв'язання інших питань, які пов'язані з логістичним управлінням цих організацій, виникають певні проблеми організаційно-економічного характеру. Це є природно і пояснюється переходом від старих традиційних концепцій та підходів щодо управління організаціями на нові логістичні концепції, підходи та принципи управління. Тому забезпечення більш швидкого, гнучкого з найменшими витратами переходу з одної системи управління на іншу та оперативна адаптація нової системи до реальних умов функціонування є актуальним науковим завданням і потребує невідкладного вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для усвідомлення сучасних альтернатив розв'язання цього наукового завдання розглянемо наукові праці провідних вчених в цій галузі, які присвячені вирішенню проблем як традиційного, так і логістичного управління. У роботах науковців Монастирського Г.Л. [1], Кононової І.В. [2], Яркіної Н.М. [3], Бабчинської О.І. [4], Соколовської В.В. [4] розкрито еволюцію управлінської думки, а також специфіку, загальні засади, закономірності, функції, організаційно-психологічні механізми, методи та сучасні концептуальні моделі управління як науки і системи управління суб'єктами економіки в ринкових умовах. Також вчений Трут О.О. [5] висвітлює широке коло питань, що формують систему знань з теорії і практики розвитку традиційного управління сучасних підприємств, розкриває основні аспекти організації управління діяльністю сучасних підприємств, зміст основних функцій, принципів, методів та їх взаємозв'язок у системі управління організаціями та їх персоналом. У роботах цих науковців досить повно розглядається традиційна система управління, однак недостатньо уваги приділено визначенню недоліків традиційних методів управління

і подальших перспектив його розвитку в сучасних умовах.

У роботах таких вітчизняних та зарубіжних вчених як Крикавський Є.В. [6], Фролова Л.В. [7], Вестленд Дж. [8], Ковальська Л.Л. [9], Циганюк В.І. [9], Ларіна Р.Р. [10], Череп О.Г. [10], Грішин І.Ю. [10], Ілаєва А.О. [10], Пономаренко В.С. [11], Таньков К.М. [11], Лепейко Т.І. [11], Кацьма В.І. [12], Забуранна Л.В. [13], Орел В.В. [14], Копашинський С.А. [14], Терещенко А.М. [14], Глібко О.П. [15], Мельник О. В. [16] та Паласюк Б. М. [17] мова йде про характеристики, перспективи, недоліки та переваги сучасного логістичного управління, висвітлено актуальні питання визначення ролі логістичного управління, досліджено питання, що зображають особливості логістичного управління сучасних організацій. Проте в працях цих авторів не досить зрозумілі перспективи подальшого розвитку та послідовність пристосування і впровадження наукових методів логістичного управління до реальної практики розвитку та функціонування підприємств. Тобто вирішення проблем логістичного управління на прикладі вітчизняних організацій на сучасному етапі їх розвитку в науковій літературі лише започатковано. І рекомендації науковців часто мають узагальнений характер і не в повній мірі відповідають швидко плинним змінам щодо умов функціонування організацій. Окрім того, у більшості робіт у цій області недостатньо уваги приділено науково-практичним аспектам пов'язаним з переходом від традиційних принципів та механізмів управління до логістичних, не в повній мірі враховані особливості логістичного управління сучасними організаціями в умовах значних ресурсних обмежень, воєнних дій, фінансово-економічної нестабільності на ринках закупівель, а також суттєвих змін умов та вимог для забезпечення їх ефективної діяльності.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є проведення порівняльного аналізу традиційного та логістичного управління задля обґрунтування вихідних

даних і підстав для подальшого удосконалення логістичного управління за рахунок визначених позитивних та негативних рис цих видів управління

Виклад основного матеріалу дослідження. Для усвідомленого розуміння подальшого удосконалення механізмів функціонування та розвитку сучасних організацій на базі логістичного управління в цьому дослідженні було здійснено порівняльний аналіз основних рис традиційного та логістичного управління. У процесі такого аналізу було здійснено спробу конвергенції позитивних рис як традиційного, так і логістичного управління та визначено шляхи уникнення негативних рис цих видів управління на практиці.

На думку автора, це дасть можливість обґрунтувати концептуальні засади для подальшого впровадження

складових логістичного управління із збереженням позитивних елементів традиційного підходу в систему управління організаціями з метою забезпечення низки нових організаційно-економічних ефектів щодо результативності та ефективності їх діяльності в сучасних умовах господарювання та умовах економіки відновлення.

Як свідчить бібліографічний аналіз тлумачення категорій традиційного та логістичного управління в аспекті сучасних організацій у різних науковців та практиків досить суттєво відрізняється.

Спроба систематизації альтернативних наукових поглядів на трактування дефініції «традиційне управління» за його ключовими ознаками наведено в табл. 1.

Таблиця 1. Основні альтернативні погляди науковців на трактування дефініції «традиційне управління»

Прізвище авторів	Визначення
Монастирський Г.Л. [1]	Під традиційним управлінням в широкому сенсі розуміються елемент, функція організованих систем різної природи (біологічних, соціальних, технічних), що забезпечують збереження їх певної структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію їх програм та цілей. Традиційне управління, а точніше система, що управляє, вже є організацією, єдиним упорядкованим цілим, що складається з різних елементів, які формують структуру. Ця структура має всі системні властивості організації. Управління можна розглядати як необхідну та найважливішу частину більшості біологічних, економічних, соціальних та механічних систем, тобто як частину організації, що виконує особливу функцію щодо підтримки в допустимих межах відхилень системи від заданих цілей. Управління у внутрішньо організаційному житті відіграє роль координуючого начала, що формує та приводить в рух ресурси організації для досягнення нею своїх цілей. Управління формує та змінює, коли це необхідно, внутрішнє середовище організації.
Кононова І.В. [2]	Сукупність процесів, що забезпечують підтримку системи в заданому стані і (або) переведення її в новий більш життєвий стан організації шляхом розробки й реалізації цілеспрямованих дій. Вироблення управляючих дій включає збір, передачу та обробку необхідної інформації, прийняття рішень, що обов'язково включає визначення управляючих дій
Яркіна Н.М. [3]	Сукупність взаємопов'язаних, взаємозумовлених і взаємоузгоджених управлінських дій елементів адміністративного апарату підприємства, націлених на підвищення ефективності виробництва, максимальне використання потенціалу всіх виробничих ресурсів і реалізацію підприємницького інтересу.
Бабчинська О.І., Соколовська В.В. [4]	Діяльність суб'єкта, яка має прояв у цілеспрямованому, організуючому впливі на об'єкт управління та яка здійснюється з метою приведення його у бажаний для суб'єкта стан.
Трут О.О. [5]	Це процес планування, організації, мотивації й контролю, необхідний для формулювання та досягнення цілей організації.

Джерело: сформовано автором на основі [1-5]

Трактування традиційного підходу в працях вище приведених авторів схожі з точки зору поглядів на кінцеву мету управління щодо досягнення максимальної ефективності функціонування організацій, реалізації підприємницького інтересу та характеристика його як складної системи, яка складається з підсистем, яким притаманні відповідні функції збору, передачі та обробки необхідної інформації, прийняття рішень та ін.

Однак в трактуваннях авторів є і розбіжності, які полягають у ролі самого управління організаціями, а саме як виключно планового процесу управління, так і як додаткова роль координуючого начала, що формує та приводить в рух ресурси організації для досягнення нею своїх цілей.

Виходячи з приведених в табл. 1 основних альтернативних наукових поглядів на трактування дефініції «традиційне управління», нами було сформовано узагальнене визначення цього поняття, а саме як підхід до організації діяльності підприємства, що полягає у підвищенні ефективності виробництва, максимального використання потенціалу всіх виробничих ресурсів і реалізацію підприємницького інтересу в основному на основі плановості та визначеній логічній послідовності процесу управління, який в свою чергу представляє сукупність взаємопов'язаних, взаємозумовлених і взаємоузгоджених управлінських дій вертикальних та горизонтальних елементів (суб'єктів) адміністративного апарату підприємства. Основною моделлю, яка описує традиційний підхід до управління, є процес чи сукупність процесів активного впливу суб'єкта на об'єкт управління з метою зміни його поведінки. Об'єкт управління в традиційному підході це дискретний ресурс. Основною діагностичною характеристикою за якою суб'єкт оцінює стан відповідності об'єкта цільовому очікуванню є сформований зворотній зв'язок. Відповідно недоліком традиційного підходу є наявність величезного числа управлінських впливів та необхідність побудови численних

зворотних зв'язків, що в кінцевому рахунку призводить до підвищення трудоемкості процесу управління та втраті об'єктивної інформації про стан об'єкта із-за обмеженості діагностичних можливостей суб'єкта управління.

Як альтернатива вирішення проблем вертикально-інтегрованих структур управління, що базуються на традиційному підході може бути запропонований логістичний підхід. Розглянемо основні альтернативи наукових поглядів на трактування дефініції «логістичне управління» за ключовими ознаками і систематизуємо їх у вигляді табл. 2.

Трактування логістичного підходу в працях вище приведених авторів також досить схожі щодо досягнення мети, яка полягає у своєчасному та повному задоволенні потреб споживача та характеристика логістичного підходу як формулювання стратегії, планування, управління і контроль за переміщенням і складуванням матеріальних ресурсів та поглядів до сутності цього терміну, що базується на інтеграції логістики й менеджменту у форму «логістико-управління» як комплексної локалізованої системи управління матеріальними й інформаційними потоками.

Розбіжності поглядів полягають у підходах щодо впливу самого процесу на ефективність діяльності організації. Так на думку Фролової Л.В. [7] це вплив на просторово-часове балансування бізнес-процесів, пов'язаних з формуванням потоків матеріальних і нематеріальних цінностей, метою якого є ефект синергізму, що проявляється в чистому грошовому потоці підприємства. Окрім того, є розбіжності у трактуванні логістичного управління як структурного, процесного та функціонального підходів, які тісно пов'язані між собою з одного боку і як симбіоз логістики та менеджменту у якості комплексної системи управління матеріальними та інформаційними потоками.

**Таблиця 2. Основні альтернативні погляди науковців на трактування
 дефініції «логістичне управління»**

Прізвище авторів	Визначення
Крикавський Є.В. [6]	Логістичне управління як управління у логістичних системах на основі теорії логістики, акцентуючи увагу на те, що сутність цього терміна базується на інтеграції логістики й менеджменту у форму «логістико-управління» як комплексної локалізованої системи управління матеріальними й інформаційними потоками, а далі пояснює, що «у понятті «логістичне управління» слово «логістичне» як прикметник означає управління, але функціонуючий обов'язково на основах теорії логістики.
Фролова Л.В. [7]	Логістичне управління як цілеспрямований вплив на просторово-часове балансування бізнес-процесів, пов'язаних з формуванням потоків матеріальних і
Фролова Л.В. [7]	нематеріальних цінностей, метою якого є ефект синергізму, що проявляється в чистому грошовому потоці підприємства.
Вестленд Дж. [8]	Процес організації та реалізації бізнес-операцій з метою задоволення потреб споживачів та власників організації. Процес стратегічного управління придбанням та використанням запасів, готової продукції (та пов'язаних з ними інформаційних потоків) таким чином, щоб максимізувати поточну та майбутню прибутковість завдяки оптимізації витрат на виконання замовлень.
Ковальська Л. Л., Циганюк В. І. [9]	Сукупність методів та форм управління підприємством з метою оптимізації різноманітних потоків на проміжках логістичного ланцюга (постачання, виготовлення, зберігання, реалізація) для досягнення загального економічного зростання
Ларіна Р. Р., Череп О. Г., Грішин І. Ю., Глаєва А. О. [10]	Це процес формування стратегії, планування, управління і контролю за переміщенням і складуванням сировини, матеріалів, виробничих запасів, готових виробів та формуванням інформації від пункту виникнення до пункту використання (споживання) з метою найефективнішого пристосування та задоволення потреб споживача.
Пономаренко В.С., Таньков К.М., Лепейко Т.І. [11]	Симбіоз логістики та менеджменту у якості комплексної системи управління матеріальними та інформаційними потоками. Поєднання ключових управлінських функцій стосовно планування, організації, контролю та керування економічними потоками у всіх сферах господарювання з метою досягнення загальносистемних цілей при найнижчих витратах.
Кацьма В.І. [12]	Логістичне управління можна розглядати як замкнений управлінський цикл, який постійно повторюється.
Кацьма В.І. [12]	Логістичне управління як циклічний процес розглядають з позицій структурного, процесного та функціонального підходів, які тісно пов'язані між собою.
Забуранна Л.В. [13]	Це процес або діяльність, яка підпорядкована наперед окресленим цілям, здійснюється у логічній послідовності, може бути організована на стратегічному та тактичному рівнях, здійснюється безперервно і включає планування, організацію, реалізацію та контроль товаропросування – руху сировини, матеріалів і напівфабрикатів, готової продукції (швидкості руху, об'ємів руху, адаптивності) на виробництві, у процесі виробництва та до споживача на основі формування логістичної системи товаропросування та логістичної сітки.

Джерело: сформовано автором на основі [6-13]

Проаналізувавши існуючі підходи до визначення терміну «логістичне управління», нами було сформовано узагальнене визначення цього поняття, а саме як підхід до організації діяльності підприємства, який базується на засадах та принципах логістики, характеризується системною комплексністю управління товарно-матеріальними, фінансовими та інформаційними потоками задля досягнення ефекту синергії з метою

задоволення потреб підприємства та запитів споживачів з мінімальними витратами ресурсів та часу, який заснований не на засадах планового управління, а на можливостях адекватного реагування відповідних управлінських структур організації на постійні зміни попиту, рівня конкуренції, економічних, фінансових, господарських та інших факторів, що притаманні сучасній ринковій економіці. Однією із

найважливіших переваг логістичного управління є можливість побудови організаційної структури управління організацією, яка не вимагає складної ієрархічної побудови і є «плоскою» враховуючи, що управління здійснюється на рівні бізнес-процесів, що генерують логістичні потоки.

Виходячи з приведених визначень «традиційне управління» та «логістичне управління» та різниці між ними за ключовими ознаками (див. табл. 1 та табл. 2), ми в результаті порівняльного аналізу спостерігаємо, що логістичний підхід до управління принципово відрізняється від традиційного за самою суттю та філософією свого існування. Такий підхід завжди орієнтований на зовнішнє середовище, а суб'єкти управління зосереджені на створення та ефективне функціонування логістичної системи «витагуючого» типу. Як результат досягнення планового прибутку відповідної господарчої організації за рахунок досконалого управління логістичною діяльністю в умовах жорстокої конкуренції.

Окрім того, різниця між цими підходами обумовлена можливістю застосування логістичного управління товарно-матеріальними, фінансовими та інформаційними потоками в кризових умовах, на відміну від можливостей традиційного підходу. Відповідно праці Орла В.В, Копашинського С.А. та Терещенка А.М. [14] кризові умови характеризуються низкою несприятливих факторів та чинників, які виникають в умовах кризових станів економіки. Наприклад в умовах стихійних лих чи бойових дій. Тому з погляду загальних цілей управління ці фактори та чинники є випадковими, а самі матеріальні потоки є кризовими, а управління ними є управління кризовими потоками. При цьому в традиційному підході до управління, завдання управління кризовим матеріальним потоком не ставиться і не вирішується, оскільки не виділяється сама категорія "кризовий матеріальний потік". У результаті показники цього потоку

(собівартість, надійність надходження, якість і ін.), як правило, далекі від оптимальних. Отже, логістичний підхід забезпечує в порівнянні з традиційним більшу мобільність суб'єкта господарювання, високу оперативність та гнучкість бізнес-процесів.

Таким чином на точку зору автора головні відмінності логістичного управління на відміну від традиційного полягають у такому:

1) об'єкт управління не дискретний, а потоковий об'єкт. Це означає, що об'єкт в такому управлінні є завжди потоком споживачів (клієнтів), матеріалів, інформації, сервісу чи грошей.

2) фундаментом логістичного управління є системний підхід до управління об'єктами. Тобто не достатньо керувати лише якимось одним видом потоку, оскільки всі вони взаємопов'язані і взаємозалежні між собою. А отже виникає необхідність часової та просторової координації логістичних потоків. Існує таке поняття як інтегрований логістичний потік, а саме сукупність взаємопов'язаних, узгоджених потоків всіх видів, які розглядаються протягом всього логістичного ланцюга, що охоплює життєвий цикл продукту.

3) усе логістичне управління організацією перетворює її на єдиний організаційно-економічний механізм, а саме логістичну систему в межах якої розподілені повноваження не за рівнями ієрархії як в традиційних структурах, а за ланками відповідальності логістичної системи, що і дозволяє створювати гнучкі та адаптивні управлінські структури.

Зрозуміло, що в цих умовах мова не може йти про будь-яку ієрархічно визначену як в традиційному управлінні плановість та вертикальну узгодженість усіх рівнів управління діяльністю підприємства, що досить ускладнює цю діяльність та робить її надто інерційною щодо запитів та очікувань цільового ринку. Висока динаміка змін на ринках вимагає від суб'єктів управління оперативних та комплексних рішень, які можуть бути прийняті і реалізовані при

наявності ефективного організаційного базису сучасного підприємства яким і є логістична система.

При логістичному підході дії, що управляють, додаються з боку єдиної логістичної системи управління до окремих стадій виробничо-збутового процесу. Ці дії, формуються виходячи із загальних цілей і критеріїв ефективності досліджуваного процесу управління логістикою організації таким чином, що вихідні параметри матеріального потоку виявляються достатньо передбаченими і контрольованими.

Просування матеріального потоку здійснюється з мінімальними витратами унаслідок поліпшення значення параметрів управління.

У той же час ці два наукових підходи характеризуються єдиною метою функціонування, перспективами подальшого розвитку в напрямках підвищення ефективності самого процесу управління і його впливу на організацію логістики відповідних організацій щодо досягнення максимального результату при мінімальних витратах. Крім того ці підходи одночасно наявні в практиці управління сучасними організаціями. Виходячи з єдиної природи виникнення, розвитку та принципів застосування цих підходів можна зробити висновок, що логістичне управління – це продовження розвитку традиційного управління в нових умовах ринкової економіки. Гіпотеза автора полягає в необхідності конвергенції позитивних рис кожного із підходів для вирішення сучасних завдань удосконалення інституціонального середовища окремих цільових ринків.

Принципи управління на засадах застосування законів і закономірностей менеджменту відображають прикладний характер управління організаціями. Тому слід виділити найголовніші принципи управління, а саме: цілеспрямованість; урахування потреб та інтересів; ієрархічність; взаємозалежність; динамічна рівновага; економічність; активізація; системність; єдиновладдя. Усі перелічені

принципи притаманні обом науковим підходам.

Усі принципи управління взаємопов'язані між собою. Відмова від якогось із них або недостатнє його врахування в управлінській діяльності знижує якість управлінських рішень та ефективність управління. Закони, закономірності та принципи управління формують засади сучасної управлінської науки. Власне протягом історичного розвитку управління, бачення та тлумачення основних норм та засад управління постійно змінювались.

Науковцями визначено великий комплекс принципів реалізації логістичного управління, зокрема: принцип системного підходу; тотальних витрат; глобальної оптимізації; логістичної координації і інтеграції; використання теорії компромісів для перерозподілу витрат; відмова від випуску універсального технологічного та підйомно-транспортного обладнання; принцип розвитку логістичного сервісу; моделювання та інформаційно-комп'ютерної підтримки; розробки необхідного комплексу підсистем; TQM (total quality management) – загального управління якістю; гуманізації всіх функцій і технологічних рішень у логістичній системі; стійкості і адаптивності [15-17]. Частково ці принципи притаманні і традиційному науковому підходу.

Аналізуючи традиційне та логістичне управління, можна стверджувати, що управління здійснюється на основі загальних принципів управління з урахуванням специфіки логістичної діяльності. Для подальшого удосконалення управління організаціями серед принципів логістичного управління можна відокремити такі: системність і комплексність, які полягають в управлінні всіма потоковими процесами у взаємодії та узгодженні окремих етапів бізнес-процесів з метою оптимізації всієї логістичної системи; узгодження критеріїв оцінки ефективності функціонування окремих ланок логістичного ланцюга на мікро- і

макрологістичному рівнях; організацію обліку витрат на управління матеріальними й пов'язаними з ними інформаційними, фінансовими та сервісними потоками вздовж усього логістичного ланцюга; активніше використання інформаційних технологій та сучасних методів моделювання в управлінні логістичними системами та ін.

Висновки. Таким чином в статті проведений порівняльний аналіз традиційного та логістичного управління функціонуванням та розвитком сучасних організацій. Визначено, що між цими концепціями щодо управління організаціями існують досить великі розбіжності, як взагалі концептуальні (принципові), так і в сфері організації виробництва, управління фінансовими, матеріальними та інформаційними та іншими потоками. Однак є і багато спільного розуміння до вирішення низки питань щодо розвитку і функціонування складових управління цими процесами. Прослідковується єдина природа і філософія цих явищ, які свідчать, що процес логістичного управління є продовження традиційного управління об'єктами господарства та виробництва в нових економічних і в першу чергу ринкових умовах.

Визначені особливості дадуть змогу в подальшому сформулювати єдину спільну концепцію, яка ґрунтується на обох наукових підходах до управління для подальшого удосконалення логістичного управління вітчизняних організацій за рахунок визначених позитивних та негативних рис цих видів управління.

У подальших дослідженнях пропонується з низки визначених і приведених в статті як загальнонаукових, так і притаманних логістичному підходу до управління принципів визначити і обґрунтувати саме ті, завдяки яким можливо суттєво підвищити ефективність процесу логістичного управління, а відповідно і всієї господарської діяльності сучасних організацій в складних умовах ринкової економіки.

Література:

1. Монастирський Г.Л. Теорія організації: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 319 с.
2. Кононова І.В. Аналіз підходів до управління підприємством у сучасних умовах. Прометей. 2013. № 1. С. 146–151.
3. Яркіна Н.М. Управління підприємством як економічна категорія (теоретичні аспекти). Держава та регіони. Серія «Економіка та підприємництво». 2014. № 1. С. 130–136.
4. Бабчинська О.І., Соколовська В.В. Основні інструменти управління підприємством в сучасних умовах. Ефективна економіка. 2017. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5809> (дата звернення: 01.09.2022).
5. Трут О.О. Теоретико-методологічні засади управління результативністю організації: монографія. Львів : вид-во ЛТТЕУ, 2018. 420 с.
6. Крикавський Є.В. Логістичне управління: підручник. Львів: «Львівська політехніка», 2005. 684 с.
7. Фролова Л.В. Логістичне управління торговельним підприємством: теорія та методологія : дис. ... д-ра екон.наук: 08.07.05 / Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М.Туган-Барановського. Донецьк, 2005.
8. Westland J. Logistics Management 101: A Beginner's Guide. Project Manager: веб сайт. 2019. URL: <https://www.projectmanager.com/blog/logistics-management-101> (дата звернення: 23.08.2022).
9. Ковальська Л., Циганюк В. Логістичний менеджмент на підприємстві: особливості та напрями вдосконалення. Економічні науки. «Економіка та менеджмент». 2013. № 10(38). С. 87–97.
10. Ларіна Р. Р., Череп О. Г., Грішин І. Ю., Ілаєва А. О. Моделі і методи логістичного управління суб'єктами господарювання й економікою регіону: монографія. Сімферополь: ВД «АРИАЛ», 2011. 234 с.
11. Пономаренко В.С., Таньков К.М., Лепейко Т.І. Логістичний менеджмент: підручник. Харків: ВД «ІНЖЕК», 2010. 662 с.
12. Кацьма, В. І. Сутність та роль логістичного управління в системі управління підприємством. Економічний аналіз. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету "Економічна думка". 2016. Том 23. № 2. С. 60-65.
13. Забуранна, Л. В. Логістичне управління підприємством: сутність та передумови розвитку. Сталий розвиток економіки. 2010. № 7. С. 120–123.
14. Орел В.В., Копашинський С.А., Терещенко А.М. Основи логістики : навч. посіб. К. : Видання університету, 2012. 107 с.
15. Глібок О.П. Роль логістичного менеджменту в системі економічної діяльності підприємства. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vkpnuen_2011_4_68.pdf (дата звернення: 25.08.2022).
16. Мельник О.В. Нові концептуальні підходи в логістиці. Ефективна економіка. 2013. № 2. URL:

<http://www.economy.nayka.com.ua> (дата звернення: 01.09.2022).

17. Паласюк Б. Логістичне управління підприємством: сутність і основні принципи. *Галицький економічний вісник*. 2012. №3(36). с. 166-170.

References:

1. Monastyrskiy G.L. Theory of organization: education. manual Kyiv: Znannia, 2008. 319 p.
2. Kononova I.V. Analysis of approaches to enterprise management in modern conditions. Prometheus. 2013. No. 1. P. 146–151.
3. Yarkina N.M. Enterprise management as an economic category (theoretical aspects). State and regions. "Economy and Entrepreneurship" series. 2014. No. 1. P. 130–136.
4. Babchynska O.I., Sokolovska V.V. The main tools of enterprise management in modern conditions. Efficient economy. 2017. No. 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5809> (access date: 09/01/2022).
5. Trut O.O. Theoretical and methodological principles of management of organizational performance: monograph. Lviv: LTEU Publishing House, 2018. 420 p.
6. E.V. Krykavskiy Logistics management: a textbook. Lviv: Lviv Polytechnic, 2005. 684 p.
7. Frolova L.V. Logistics management of a trade enterprise: theory and methodology: thesis. ... Doctor of Economic Sciences: 07.08.05 / Donetsk State. University of Economics and Trade named after M. Tugan-Baranovskiy. Donetsk, 2005.
8. Westland J. Logistics Management 101: A Beginner's Guide. Project Manager: website. 2019. URL: <https://www.projectmanager.com/blog/logistics-management-101> (access date: 23.08.2022).
9. Kovalska L., Tsyganyuk V. Logistics management at the enterprise: features and directions for improvement. Economic sciences. "Economics and Management". 2013. No. 10(38). P. 87–97.
10. Larina R.R., Cherep O.G., Grishin I.Yu., Ilayeva A.O. Models and methods of logistics management of business entities and the economy of the region: monograph. Simferopol: VD "ARIAL", 2011. 234 p.
11. Ponomarenko V.S., Tankov K.M., Lepeiko T.I. Logistics management: a textbook. Kharkiv: VD "INZHEK", 2010. 662 p.
12. Katsma, V. I. The essence and role of logistics management in the enterprise management system. Economic analysis. Ternopil: Publishing and Printing Center of the Ternopil National University of Economics "Economic Thought". 2016. Volume 23. No. 2. P. 60-65.
13. Ziburanna, L. V. Logistics management of the enterprise: the essence and prerequisites of development. Sustainable economic development. 2010. No. 7. P. 120–123.
14. Orel V.V., Kopashinskyi S.A., Tereshchenko A.M. Basics of logistics: teaching. manual K.: University Press, 2012. 107 p.
15. Glybko O.P. The role of logistics management in the system of economic activity of the enterprise. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vkpnuen_2011_4_68.pdf (access date: 08/25/2022).
16. Melnyk O.V. New conceptual approaches in logistics. Efficient economy. 2013. No. 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua> (access date: 09/01/2022).
17. Palasyuk B. Logistics management of the enterprise: essence and basic principles. Galician Economic Herald. 2012. No. 3(36). with. 166-170.

УДК 398:355

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-83-91

ПІДХОДИ ДО ПОЗИЦІОНУВАННЯ ТУРИСТИЧНИХ ДЕСТИНАЦІЙ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ ВІЙНИ: АНАЛІЗ ДОСВІДУ КРАЇН БАЛКАНСЬКОГО ПІВОСТРОВУ

Марія Растворова¹

¹К.геогр.н., доцент кафедри туризму, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: RastvorovaMO@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9174-1610>

APPROACHES TO THE POSITIONING OF TOURIST DESTINATIONS UNDER THE CHALLENGES OF WAR: AN ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF THE COUNTRIES OF THE BALKAN PENINSULA

Maria Rastvorova¹

¹Ph.D. (Geography), Associate Professor of the Department of Tourism, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: RastvorovaMO@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9174-1610>

Анотація. Війна в Україні, викликана військовим вторгненням Російської Федерації 24 лютого 2022 року, кардинально змінила життя українців в багатьох сферах. Туризм у традиційному вигляді – а саме з рекреаційною, пізнавальною, розважальною, діловою та лікувальною метою – з початком війни було поставлено на паузу. Інформаційними наслідками російсько-української війни на глобальному рівні стало швидке зростання обізнаності та інтересу до нашої країни, в тому числі, й з боку майбутніх потенційних туристів. Водночас, наслідки цієї війни, навіть після нашої Перемоги, ще довго будуть чинити вплив на туристичну сферу та сприйняття туристичного бренду України. Стаття має на меті проаналізувати підходи до туристичного ребрендингу та маркетингу та транслявання історичної пам'яті, які обрали для себе різні країни на пост-конфліктному етапі та ефект цього ребрендингу для розвитку туризму в цих державах. На основі аналізу авторитетних літературних джерел (наукових статей), які описують кейси та підходи пост-конфліктного брендингу країн Балканського півострову (Монтенегро, Боснія та Герцеговина), аналізу динаміки туристичних потоків та шляхів позиціонування їх туристичного бренду на даному етапі, автор виділяє підходи до пост-конфліктного брендингу країн і туристичних дестинацій та аспекти висвітлення пам'яті про трагічні події війни. «Як Україна має позиціонувати та розповідати про себе світові після закінчення війни?», «Про що ми маємо розповідати в першу чергу, щоб привабити туристів?», «Яким має бути етичний підхід до туристичного брендингу України?» – з вірою в Перемогу України та глибокою вдячністю Збройним Силам України, автор шукає відповіді на ці питання та відкриває наукову дискусію щодо формування туристичного бренду України після війни.

Ключові слова: туризм, брендинг, війна, пост-конфліктний, відновлення, колективна пам'ять.

Формули: 0; рис.: 3; табл.: 0; бібл.: 20

Abstract. The war in Ukraine, caused by the military invasion of the Russian Federation on February 24, 2022, has radically changed the Ukrainian people's life in many spheres. Due to the war, tourism in its traditional form (with recreational, educational, entertainment, business and medical purposes), was put on pause. The informational consequences of the Russian-Ukrainian war at the global level were the rapid growth of awareness and interest in Ukraine, including potential tourists. At the same time, the impact of this war, even after our Victory, will have an impact on the tourism sphere as well in the perception of Ukraine as a tourist destination for a long time. The article aims to analyze the approaches to nation and destination rebranding, tourism marketing and broadcasting of historical memory, that different countries have chosen for themselves at the post-conflict stage. The article also investigates the effect of this rebranding for the development of tourism in these states. Based on the analysis of authoritative literary sources (scientific articles) about the cases of the Balkans (Montenegro, Bosnia and Herzegovina), which have passed this way, the analysis of the dynamics of tourist flows and the positioning of their tourist brand, the author now highlights approaches to post-conflict branding of countries and tourist destinations and aspects of covering the memory of the tragic events of the war. "How should Ukraine position itself and talk about itself to the world after the end of the war?", "What should we talk about in the first place to attract tourists?", "What should be the ethical approach to tourism branding of Ukraine?" – with the strong faith in the Victory and gratitude to the Armed Forces of

Ukraine, the author seeks answers to these questions and opens an academic discussion on the formation of the tourism brand of Ukraine after the war.

Keywords: *tourism, branding, war, post-conflict, recovery, collective memory*

Formulas: 0; **fig.:** 3; **tabl.:** 0; **bibl.:** 20

Постановка проблеми. Туризм є важливою сферою соціальної діяльності людини з економічних, соціальних, культурних, геополітичних та інших причин. З точки зору економіки, туристичний сектор робить внесок у ВВП, створює нові робочі місця та бізнеси, стимулює розвиток широкого спектру економічних видів діяльності та галузей, спонукає до збільшення споживання та стимулює країни до досягнення глобальних стандартів. З соціальної та культурної точок зору туризм робить людей більш відкритими та обізнаними щодо розмаїття культур, сприяє утворенню нових соціальних зв'язків і має велике значення як спосіб відпочинку. Туризм є джерелом і фактором розвитку, міжкультурного діалогу, безпечного та комфортного середовища для життя, а також одним із дієвих шляхів переходу на рейки сталого розвитку та відновлення миру (peacebuilding), формування позитивного іміджу країни в світі.

В той же час, туризм є сферою найбільш вразливою та чутливою щодо впливу природних і техногенних катастроф та насилля (війн, тероризму тощо). Як зазначають ряд вчених, «наслідки насильства, тероризму, політичної нестабільності та збройних конфліктів залишаються ключовим викликом для дослідників туризму, оскільки вразливість і стійкість місць призначення змінюється в результаті їх просторових і функціональних зв'язків з фізичним, культурним, соціально-економічним, політичним і технологічним середовищем» [1, 2]. Війни можуть сприяти створенню в свідомості людей уявлення про місце, яке залишається небезпечним навіть після закінчення конфлікту. Це сприйняття може посилюватися неточною інформацією та стереотипами, що поширюються засобами масової інформації [3, 4].

2020 рік, коли світ сколихнула пандемія COVID-19, став кризовим для туристичної галузі та поставив на паузу діяльність сфери гостинності в усьому світі. Протягом 2021, року завдяки спільним зусиллям представників багатьох галузей відбулося відновлення туристичної галузі. Для України 2022 рік також мав стати продовженням відновлення туристичної галузі та збільшення туристичних потоків. Військове вторгнення російської федерації в Україну вранці 24 лютого 2022 року повністю змінило ці перспективи.

Війна ставить багато запитань, і від правильності відповідей на них залежить не лише виживання в теперішньому, а й перспектива майбутнього. В зв'язку з тим, що туризм є сферою, яка сприяє економічному відновленню та реалізації Цілей сталого розвитку, автор стверджує, що формування привабливого туристичного бренду України та її туристичних дестинацій на перспективу (після Перемоги України) є на часі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Брендинг туристичних напрямків став стратегічним маркетинговим фактором у просуванні туристичних напрямків, які постраждали від конфліктів. Використовувана стратегія може бути різною залежно від контексту [4]. Дослідження туризму в (пост)конфліктних напрямках є (відносно) новою сферою досліджень туризму [3, 5, 6]. Протягом останніх років туризм виявився більш ніж стійкою галуззю; його було сформульовано як частину процесу стійкості в контекстах після катастрофи [7]. На думку автора, це пов'язано з тим, що в після початку періоду розвитку масового туризму (1960-ті рр.), зумовленого розвитком транспорту та інформаційних технологій, зростанням рівня доходів і збільшенням тривалості відпусток, в світі все ще мають місце військові конфлікти, бойові дії та

тероризм. Більшість таких досліджень висвітлюють напрями та інструменти відновлення та ребрендингу туристичних дестинацій вже після закінчення військових дій і встановлення миру. Часто постконфліктний туризм зазвичай концептуалізується в рамках «темного туризму» («dark tourism») – як переживання туристами емоцій і спогадів трагічного минулого. Водночас, однією з авторитетних наукових публікацій щодо відновлення туризму в пост-конфліктний період стала публікація Сенїї Каусевич та Пауля Лінча «Фенікс туризм: роль пост-конфліктного туризму» [8]. Авторами вперше введено поняття «фенікс туризм», який не пропонується як тип туризму, а як роль, яку надають туризму в процесі, через який проблеми конфлікту перетворюються на нову спадщину [8].

Вторгнення та військові дії створюють небезпеку фізичного перебування на території України, а отже, створюють обмеження для туризму на даному етапі. На несприйняття розвитку «dark tourism» та коммодифікації наслідків російської військової агресії українською громадськістю та фаховою спільнотою на даному етапі, коли ведеться війна, вказує зокрема сильне обурення суспільства та фахової туристичної спільноти комерційною пропозицією громадської спілки «VisitUkraine» проводити тури для іноземців до міст Буча та Ірпінь, а також ініціатива KSE (Київської Школи Економіки) організувати в Нью-Йорку культурний вечір, де відвідувачі зможуть пережити досвід людей, що опинилися в окупації у вищезгаданих містах [9]. Зі свого боку, Державне агентство розвитку туризму (ДАРТ), вже після негативної реакції українського суспільства на ці кейси, закликала туристичний бізнес утриматися від «темного туризму» [10].

Постановка завдання дослідження.

Військова агресія російської федерації проти України, що відбувається в самому центрі Європи в цивілізованому ХХІ столітті, та порушення російською федерацією усіх можливих норм міжнародного права є виходом за всі

можливі межі уявного. Водночас, ми, українці, вже зараз маємо починати давати, в першу чергу, собі відповідь на питання, як ми будемо зберігати та трактувати ці події з точки зору колективної пам'яті та розповідати про російсько-українську війну, її причини та наслідки туристам саме з точки зору української позиції. Таким чином, наукового осмислення потребує питання брендингу та комунікації про перспективи туризму в Україні після Перемоги та настання миру, що є завданням з дуже розмитим горизонтом планування. Метою наукової публікації є аналіз досвіду країн та туристичних дестинацій, які зазнали наслідків військових конфліктів, втілені підходи до висвітлення пам'яті про трагічні події війни та створення нових туристичних брендів країн і дестинацій на пост-конфліктному етапі, а також міркування щодо особливостей втілення цих підходів для відновлення туризму в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для пошуку відповіді на питання щодо підходів до розповіді туристам про події російсько-української війни, розпочатої в 2022 році, та туристичного брендингу України в пост-конфліктний період (після Перемоги) автором опрацьовано наукові публікації та літературу щодо різних кейсів позиціонування (брендингу) країн і туристичних дестинацій на пост-конфліктному етапі та проаналізовано підходи до пост-конфліктного ребрендингу на прикладі кейсів країн Балканського півострова, а саме Монтенегро (Чорногорії) та Боснії та Герцеговини.

Вибір саме цих країн як кейсів як кейсів пост-конфліктного туристичного ребрендингу зумовлений їх нещодавнім історичним минулим, а саме військовими конфліктами та політичною нестабільністю, які супроводжували процес розпаду Югославії в 1991-1992 роках, і шлях переходу цих країн до незалежності. 25 червня 1991 року проголосили свою незалежність Словенія і

Хорватія, 14 жовтня 1991 Боснія і Герцеговина, 17 листопада 1991 Македонія. Процес державотворення на просторах колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія загалом завершився 27 квітня 1992 створенням «малої» або «третьої» Югославії – Союзної Республіки Югославії у складі Сербії та Чорногорії (Монтенегро). З 24 березня 1999 року по 10 червня 1999 року Організація Північноатлантичного договору (НАТО) здійснювала повітряне бомбардування Федеративної Республіки Югославія під час війни в Косово. Бомбардування

тривали до тих пір, поки не було досягнуто угоди, яка призвела до виведення югославських збройних сил з Косово та створення Місії ООН з тимчасової адміністрації в Косово, миротворчої місії ООН в Косово. [11]

Починаючи з 2000 року ситуація на Балканському півострові дещо стабілізувалася, і нові незалежні держави почали розбудовувати свою економіку, а також розвивати туризм і проводити ребрендинг – кожна своїм власним шляхом (проаналізовано далі).

Рис. 1. Карта незалежних країн Балканського півострову

Джерело: [12]

Важливо зазначити, що на ефективність пост-конфліктного туристичного ребрендингу вказує позитивна динаміка туристичних потоків до цих країн, наведена на рис. 2-3.

Таким чином, ці країни, кейси яких аналізуються в статті, мали позитивну динаміку туристичних потоків (в'їзду до

країни) після 2000 року до 2019 року включно (перед пандемією COVID-19). Безперечно, це стало результатом комплексу заходів, але проведений на національному та локальному рівнях ребрендинг також відіграє свою важливу роль.

Рис 3. Динаміка туристичних потоків до Монтенегро (2002-2020)

Джерело: [12]

Рис 4. Динаміка туристичних потоків до Боснії та Герцеговини (1997-2020)

Джерело: [13]

Кейс Боснія та Герцеговина (м. Сараєво). Сеній Каусевич та Пауль Лінч в своїй «Фенікс туризм: роль пост-конфліктного туризму» (2011) на основі проведеного ними дослідження (методом інтерв'ю) так описують підхід туристичних гідів до інтерпретації подій Боснійської війни. [8]

«Екскурсоводи прагнуть донести послання миру. <...> екскурсоводи не шукають емпатії під час своїх екскурсій. Вони прагнуть уникнути повсякденного політиканства та розколу та прагнуть досягти соціального катарсису, процесу, який зупинився через складну регулятивну та політичну системи. Результатом туру є справді співпереживання, катарсис і

емоційне підвищення. Презентація місць конфлікту в Боснії і Герцеговині має майже езотеричний характер, що робить політичну думку менш важливою. Це співпереживання, саморефлексія та особистий катарсис формують враження від візиту. Люди та місця воскресають завдяки особистому та соціальному катарсисному досвіду, який передається під час туру. Щоб вловити момент катарсису і передачу досвіду, був розроблений термін фенікс-туризм. Це не лише пам'ятні пам'ятки війни, такі як Сараєвський тунель, які випромінюють катарсис, це стосується і Боснії і Герцеговини в цілому, а туризм відіграє важливу роль у процесі усвідомлення

моменту переходу. Через час, роздуми та катарсис конфлікт стає частиною історії Сараєво. Однак у деяких частинах Боснії та Герцеговини це ще має статися. Хоча повстання з попелу домінує в повсякденному досвіді, трагедія конфлікту все ще жива». [8]

На туристичному Інтернет порталі Боснії та Герцеговини Travel Bosnia представлені пропозиції туристичних послуг, пов'язані з переживанням пам'яті про Боснійську війну, зокрема «Військовий тур Сараєвом», анонс якого звучить наступним чином: «Під час цієї екскурсії ви почуете про боснійську війну (1992-1995), яка принесла найстрашніші звірства та руйнування, яких Європа не бачила з часів Другої світової війни. Ми розпочнемо екскурсію, пройшовши через алею снайперів, район Грбавіца, який був точкою розмежування між двома сторонами війни (боснійською армією та армією Республіки Сербської), потім ми піднімемося на гору Требевич, де ви на мить відчуети, як це було бути громадянином оточеного Сараєво під час війни. З гори Требевич ми спустимося до Тунелю надії (Музей війни)». [14]

«Тунель надії (Музей війни) – одна із основних туристичних атракцій міста Сараєво, описано наступним чином: «Під час цієї екскурсії ви дізнаєтеся, чому військовий музей називають Тунелем надії, єдиним способом транспортування (людей, товарів, усіх життєво необхідних речей) під час облоги Сараєво та всього, що під землею. Створений вручну, спроектований і виготовлений боснійською армією за допомогою місцевих жителів, він бився серцем оточеного міста». [15]

Кейс Монтенегро. Як зазначають ряд вчених, «на Балканах, де десятилітня громадянська війна в Хорватії та Боснії та Герцеговині, бомбардування Сербії з боку Організації Об'єднаних Націй і триваюча боротьба в Косово продовжують домінувати у думках відвідувачів і роблять завдання переоформлення створення іміджу та ребрендинг Чорногорії як «екологічно сталого напрямку» є особливо

складним завданням для національних туристичних органів. [5, 16]

Незважаючи на те, що більше європейців, особливо з Ірландії та Сполученого Королівства, приваблює простота в'їзду в Чорногорію, доступні послуги, історична спадщина та близькість до узбережжя Адріатичного моря, багато туристів все ще обирають конкуруючі напрямки в сусідній Хорватії та Словенії, які вони помилково сприймають. бути більш захищеними від етнічних конфліктів, ніж їхні сусіди». [5, 16]

В той же час, «зусилля відновити міжнародну привабливість Чорногорії протягом тривалого часу заважали її політичні асоціації з Сербією (які були остаточно розірвані з розпадом союзу та здобуттям Чорногорією незалежності в травні 2006 року)», але в той же час «зростаюче невдоволення високими цінами та літніми натовпами в сусідньому Дубровнику, а також поширення недорогих маршрутів європейських і американських авіаліній у Середземному морі ще більше підтримують зусилля Чорногорії позиціонувати себе як зразкове місце для морського та гірського туризму в Середземному морі». Таким чином, «органи влади планують визначити основні теми або «екологічні бренди», які найкраще підкреслять різноманітність природи, культури, історії та промисловості Чорногорії. Вони також сподіваються визначити конкретні сегменти ринку для кожного набору пам'яток і драматизувати ці ніші для конкретної аудиторії за допомогою спеціалізованих маршрутів і рекламних заходів, побудованих навколо культурних вистав, розміщення, транспортних мереж, а також альтернатив розваг і дозвілля». [17]

Міністерство туризму Монтенегро презентувало на широкий загал свій оновлений бренд дестинації “Wild Beauty” (переклад з англ. «Дика Краса» – *Прим. автора*). В якості складової розробленої маркетингової та управлінської стратегії для заміни попереднього логотипу «Enjoy Difference» (якому бракувало

конкретності) новий бренд включає ідентифікаційний логотип, офіційний веб-сайт (www.visit-montenegro.com) і місця для участі в потенційних відвідувачів та інвесторів. [17] Таким чином, Монтенегро власноруч проголосила себе «екологічною державою».

На офіційному туристичному порталі цієї країни таким чином описано історію перебування території сучасної Монтенегро в складі Югославії: «З падінням Королівства Югославії перед фашистською Німеччиною у Другій світовій війні Чорногорія знову довела, що дух свободи, який плекав її народ, не зник. 13 липня 1941 року велика кількість чорногорців повстала проти італійських окупантів. Після Другої світової війни Чорногорія покращила свій правовий і державний статус і стала однією з шести рівноправних республік Югославської федерації. Після бурхливих років, наприкінці 20 століття, і після розпаду колишньої Югославії, Чорногорія залишилася в союзі з Сербією, таким чином ці дві республіки утворили державний союз Сербії та Чорногорії. Більшість громадян на референдумі, що відбувся 21 травня 2006 року, проголосували за незалежність Чорногорії. Таким чином, сьогодні Чорногорія є незалежною державою, визнаною на міжнародному рівні. ООН прийняла Чорногорію як 192 країну-члена 27 липня 2006 року. Кожен чорногорець з гордістю розповідатиме з вами годинами про свою історію та своїх предків». [18]. Отже, даний опис є політично нейтральним і дуже поверхнево розкриває відповідні події.

Таким чином, в якості підходу до ребрендингу та з метою формування позитивного туристичного іміджу ми спостерігаємо перенесення уваги з подій, які ще досить свіжі в пам'яті людей (які також могли бути їх безпосередніми свідками або слідкувати за цими подіями з новин та відповідно сформувавши для себе власне сприйняття країни в залежності від їх трактування), на події, що відбувалися в далекому минулому (за часів Римської

імперії), яке через властивості людської пам'яті є більш романтизованим, ніж жорстоким.

Висновки. Таким чином, ця публікація висвітлює різні підходи до брендингу країн та туристичних дестинацій, які зазнали руйнівного впливу війн і конфліктів та показує можливі напрями поводження з військовою спадщиною та спогадами, а саме їх забуття/заміщення/перенесення уваги з фактів на емоційні переживання та створення нового «позитивного» туристичного іміджу території або «комодифікація» пам'яті – тобто створення туристичного продукту, в основі якого лежать спогади про війну. Як можна побачити на прикладі описаних кейсів, всі ці підходи мають право на існування, адже вже втілені в туристичному брендингу реальних кейсів.

Кейси туристичного брендингу країн, які зазнали руйнівного впливу військових конфліктів, описані в цій статті, частково відповідають думці М. Йоханссона, який зазначає, що «метою брендингу місця є представити чистий, привабливий образ місця, що неминуче означає вибір певного елемента для включення в офіційні повідомлення, ігноруючи або стираючи інші елементи». [19]

Такі підходи до ребрендингу, який можна визначити як «заміщення» та «переключення уваги» є зрозумілими з точки зору думки Леннона і Фолі (2000), які стверджують, що події, які відбулися нещодавно, темніші, ніж ті, які мають більш давню історію. [20]

«Яким чином ми маємо позиціонувати Україну для туристів після Перемоги та яким чином висвітлювати події війни?», «Чи можна втілити описаний досвід Балканських країн в Україні для ребрендингу туризму після війни та чи власне для нас як українців є прийнятними такі підходи?» – на ці екзистенційні питання ще належить знайти відповідь фахівцям з туризму, історикам, політикам та українському суспільству.

На думку автора, запорукою правильності такої відповіді є в першу

чергу, її етичність та першочерговість людяності та поваги до пам'яті тих, хто стали жертвами цієї війни – на їх важливість вказує зокрема обурення суспільства ініціативами, заснованими з «наживанням на жертвах війни» – а саме критика події KSE в місті Нью-Йорк, де відвідувачам було запропоновано «пережити досвід окупації», а також пропозиція туристичних поїздок до міст Буча та Ірпінь, в яких російські війська чинили нелюдські катування місцевого населення. Другою важливою складовою розповіді туристам про російсько-українську війну навіть роки поспіль має безперечно бути Україно центричний підхід – а саме донесення позиції України як держави, проти якої здійснила агресію російська федерація, і як держави, яка боронить в цій війні свій суверенітет, свободи громадян та, власне, право на існування, а також захищає весь демократичний світ від російської тиранії.

Практичне значення цієї публікації полягає в поширенні знань та досвіду країн, які пройшли свій шлях відновлення туризму після війн та конфліктів та пошук власного шляху розвитку та туристичного брендингу України.

Подальшими напрями цього дослідження мають включити аналіз думок фахових істориків, соціологів, туризмознавців, держаних управлінців, політологів, соціологів, музеєзнавців, туристичних гідів та представників інших дотичних галузей щодо створення єдиної концепції позиціонування історії України цього періоду та єдина державна концепція туристичного брендингу України після війни. Але в першу чергу Україні потрібна Перемога.

Література:

1. Лейпер Н. (2008). Чому «індустрія туризму» вводить в оману як загальний вислів: аргумент на користь варіації у множині «галузі туризму». *Tourism Management*, 29, 237-251.
2. Скотт Н., (2005). Лоуз Е. Туристичні кризи та катастрофи: покращення розуміння системних ефектів. *Журнал маркетингу подорожей і туризму*. 2(3), 37-41.
3. Альварес, М. Д., Кампо, С. (2014) Вплив політичних конфліктів на імідж країни та намір

відвідати її: дослідження іміджу Ізраїлю, *Tourism Management*, 40, 70-78.

4. Вітіч А.С., Рінгер Г. (2008). Брендування постконфліктних напрямків. *Journal of Travel & Tourism Marketing* 23 (2-4), 127-137
5. Морган Дж. Н., Прітчард А. та Піггот Р. (2003). Брендування напрямків і роль зацікавлених сторін: приклад Нової Зеландії. *Journal of Vacation Marketing* 9(3), 285-299.
6. Новеллі М., Морган Н. Дж. та Нібігіра К. (2012). Туризм у постконфліктній ситуації крижкості, *Annals of Tourism Research*, 39(3):1446–1469
7. Корстанже М.Є. та Іванов С. (2012). Туризм як форма нової психологічної стійкості: зародження темного туризму. *Культура*, (06) 04, 56–70.
8. Каусевич С. та Лінч П. (2011). Туризм у Феніксі: роль постконфліктного туризму. *Annals of Tourism Research*. 38 (3), 780-80.
9. Милованов організовує вечір з фільтраційною зоною і пропонує відчувати досвід війни. Українці обурюються // Українська Правда. 11.06.2022. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/06/11/249070/>
10. ДАРТ закликає компанію взятися від «темного туризму» – Офіційний веб-сайт Державного агентства розвитку туризму (18.08.2022). Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.tourism.gov.ua/blog/dart-zaklikaie-kompaniyi-utrimatis-vid-temnogo-turizmu>
11. Боннен, Пребен (2003). До спільної європейської політики безпеки та оборони: шляхи та засоби її втілення в життя. LIT Verlag Берлін-Гамбург-Мюнхен. – С. 188.
12. Міжнародний туризм, кількість прибуттів – Монтенегро. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL?locations=ME>
13. Міжнародний туризм, кількість прибуттів – Боснія та Герцеговина. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL?locations=BA>
14. Тур військовим Сараєво. Інформаційний портал Travel Bosnia. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://travel-bosnia.ba/sarajevotours.php?open=war-tour>
15. Тунель надії (музей війни). Інформаційний портал Travel Bosnia. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://travel-bosnia.ba/sarajevotours.php?open=tunnel>
16. Флорйд М. Ф. та Пеннінгтон-Грей Л. (2004). Профілювання сприйняття ризику туристами. *Annals of Tourism Research*, 31 (4), 1051-1054.
17. Річі, Дж. Р. Б. і Крауч, Г. І. (2000). Конкурентоспроможний напрямок, стійка перспектива, *Tourism Management*, 21(1), 1-7.
18. Історія Монтенегро. Офіційний туристичний портал Монтенегро. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.visit-montenegro.com/montenegro/history/>

19. Йоханссон, М. (2012) Брендинг місця та уява: політика переосмислення міста-саду. Урбаністичні студії. 49 (16), 3611-3626. – С. 3612.
20. Леннон Дж. і Фолі М. (2000). Туризм: привабливість смерті та катастроф. Лондон: Континуум.

References:

1. Leiper N. (2008). Why “the tourism industry” is misleading as a generic expression: The case for the plural variation, “tourism industries” *Tourism Management*. 29, 237-251.
2. Scott N., (2005). Laws E. Tourism crises and disasters: Enhancing understanding of system effects. *Journal of Travel and Tourism Marketing*. 2(3), 37-41.
3. Alvarez, M.D, Campo, S (2014) The Influence of Political Conflicts on Country Image and Intention to Visit: A Study of Israel’s Image, *Tourism Management*, 40, 70-78.
4. Vitic A.C., & Ringer G. (2008). Branding Post-Conflict Destinations. *Journal of Travel & Tourism Marketing* 23 (2-4), 127-137
5. Morgan J. N., Pritchard A., & Piggott R. (2003). Destination branding and the role of the stakeholders: The case of New Zealand. *Journal of Vacation Marketing* 9(3), 285-299.
6. Novelli M., Morgan N. J., & Nibigira C. (2012). Tourism in a Post-Conflict Situation of Fragility, *Annals of Tourism Research*, 39(3):1446–1469
7. Korstanje M.E.& Ivanov S. (2012). Tourism as a Form of New Psychological Resilience: The Inception of Dark Tourism. *Culture*, (06) 04, 56–70.
8. Causevic S., & Lynch P. (2011). Phoenix Tourism: Post-Conflict Tourism Role. *Annals of Tourism Research*. 38 (3), 780-80.
9. Mylovanov organizes an evening with a filtration zone and offers to feel the experience of war. Ukrainians are outraged // *Ukrainian Pravda*. 11.06.2022. Electronic resource. – Access mode: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/06/11/249070/>
10. SATD urges companies to refrain from "dark tourism" - Official website of the State Tourism Development Agency (08/18/2022). Electronic resource. – Access mode: <https://www.tourism.gov.ua/blog/dart-zaklikaie-kompaniyi-utrimatis-vid-temnogo-turizmu>
11. Bonnen, P. (2003) Towards a common European security and defence policy: the ways and means of making it a reality. LIT Verlag Berlin-Hamburg-Munster – P. 188.
12. International tourism, number of arrivals – Montenegro. Internet access: <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL?locations=ME>
13. International tourism, number of arrivals – Bosnia & Herzegovina. Internet access: <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL?locations=BA>
14. Sarajevo military tour. Travel Bosnia information portal. Electronic resource. Access mode: <https://travel-bosnia.ba/sarajevotours.php?open=war-tour>
15. Tunnel of Hope (war museum). Travel Bosnia information portal. Electronic resource. Access mode: <https://travel-bosnia.ba/sarajevotours.php?open=tunnel>
16. Floyd M.F., & Pennington-Gray L. (2004). Profiling Risk Perceptions of Tourists. *Annals of Tourism Research*, 31 (4), 1051-1054.
17. Ritchie, J. R. B. & Crouch, G. I. (2000). The competitive destination, a sustainable perspective, *Tourism Management*, 21(1), 1-7.
18. History of Montenegro. Official tourist portal of Montenegro. Electronic resource. Access mode: <https://www.visit-montenegro.com/montenegro/history/>
19. Johansson, M. (2012) Place branding and the imaginary: The politics of re-imagining a garden city. *Urban Studies*. 49 (16), 3611-3626. – P. 3612.
20. Lennon, J., & Foley, M. (2000). *Tourism: The attraction of death and disaster*. London: Continuum.

УДК 330.46:658.012

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-92-102

ПРИНЦИПИ ТQM У ДІЯЛЬНОСТІ ВИПРОБУВАЛЬНОЇ ЛАБОРАТОРІЇ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Ольга Сингаївська¹, Леонід Віткін²

¹Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: osinhaivska@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9545-8684>

²Д.т.н., професор кафедри управлінських технологій, Університет «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail:
lmvitkin@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0731-1333>

TQM PRINCIPLES IN THE ACTIVITIES OF THE LIGHT INDUSTRY TESTING LABORATORY

Olha Sinhaivska¹, Leonid Vitkin²

¹Postgraduate students, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: osinhaivska@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-9545-8684>

²Doctor of Engineering, professor of the department of management technologies, «KROK» University, Kyiv, Ukraine,
e-mail: lmvitkin@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0731-1333>

Анотація. Наразі Україна переживає нелегкі часи. Отримання статусу кандидата члена ЄС розкриває для країни нові політичні та економічні можливості. Для випробувальної лабораторії легкої промисловості це означає, що потрібно приділити увагу та врахувати у своїй діяльності вимоги Європейського Союзу. У статті проаналізовано Регламент (ЄС) 2019/1020 з нагляду за ринком, відповідність продукції та СЕ маркування, який встановлює вимоги до контролю над ринком, що стосуються збуту. Відповідно до цього аспекту надано перспективи розвитку випробувальної лабораторії. Стверджено, що реалії сьогодення змушують керівників випробувальної лабораторії легкої промисловості замислитися про перспективи розвитку нових аспектів у діяльності. Один з таких аспектів – вихід на європейський ринок. Випробувальна лабораторія легкої промисловості має великий досвід стосовно випробувань, що пов'язані з методиками застарілих стандартів, тобто ГОСТами. Але на теперішній час лабораторія вже опрацювала та ввела у свою діяльність занадто багато нових гармонізованих методів випробування. При виборі введення нового методу керівництво, в основному, покладається на свої знання та досвід. Але для об'єктивної оцінки має бути створений загальний алгоритм щодо прийняття рішення. У статті розглянуто фактори, що впливають на прийняття рішення щодо діяльності випробувальної лабораторії легкої промисловості в контексті аспектів введення нових методик випробування. Стверджено, що основним підходом для прийняття рішення має стати методика на основі ідеології загального управління якістю - Total Quality Management (TQM). Досліджено вимоги, що містяться в нормативних документах на яких базується діяльність випробувальної лабораторії. Запропонований алгоритм щодо прийняття рішення стосовно введення у діяльність випробувальної лабораторії нового методу випробування. Розглянуто як введення нового методу випробування відображається у системі якості. Запропоновано ланцюжок доказової бази прийняття рішення щодо результату вимірювань згідно з вимогами стандарту.

Ключові слова: випробувальна лабораторія, нормативні документи, ризик-менеджмент, прийняття рішення, системний підхід до управління.

Формул: 0, рис.: 0, таб.: 4, бібл.: 20

Abstract. Currently, Ukraine is going through difficult times. Obtaining the status of a candidate member of the EU opens up new political and economic opportunities for the country. For the testing laboratory of light industry, this means that it is necessary to pay attention and take into account the requirements of the European Union in its activities. The article analyzes the Regulation (EU) 2019/1020 on market surveillance, product conformity and CE marking, which establishes requirements for market control related to sales. In accordance with this aspect, prospects for the development of the testing laboratory are provided. It is asserted that today's realities force the managers of the testing laboratory of light industry to think about the prospects for the development of new aspects in the activity. One of these aspects is access to the European market. The light industry testing laboratory has extensive experience in tests related to the methods of outdated standards, i.e. GOSTs. But by now, the laboratory has developed and implemented too many new harmonized test methods. When choosing to introduce a new method, management mainly relies on its knowledge and experience. But for an objective assessment, a general making decision algorithm must be created. The

article examines the factors affecting making decision regarding the activities of the light industry testing laboratory in the context of aspects of the introduction of new testing methods. It is stated that the main approach to making decision should be a technique based on the ideology of total quality management - Total Quality Management (TQM). The requirements contained in the normative documents on which the activity of the testing laboratory is based were studied. The proposed algorithm for making a decision regarding the introduction of a new test method into the activity of a testing laboratory. Considered as the introduction of a new test method is reflected in the quality system. A chain of the evidence base for making decision regarding the result of measurements in accordance with the requirements of the standard is proposed.

Keywords: testing laboratory, regulatory documents, risk management, making decision, systematic approach to management.

Formulas: 0; **fig.:** 0; **tabl.:** 4; **bibl.:** 20

Постановка проблеми.

Управлінська діяльність випробувальної лабораторії легкої промисловості базується на багатьох аспектах. При прийнятті рішення керівництво випробувальної лабораторії легкої промисловості має врахувати, систематизувати та об'єднати як законодавчі, так і ринкові вимоги. Тому, процес прийняття рішення має велике значення у діяльності випробувальної лабораторії. Стандарт [1] вимагає існування правила щодо прийняття рішень. Тобто оцінювання діяльності при прийнятті рішення має базуватися на законодавчих вимогах, перспективах розвитку, лабораторних потужностях та економічній складовій.

Наразі існує багато окремих досліджень за даними напрямками. Процес прийняття рішення щодо діяльності випробувальної лабораторії легкої промисловості, що базується на поєднанні законодавчих та ринкових умовах досліджено недостатньо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вимога щодо правила прийняття рішення з'явилася в останній версії міжнародного стандарту [2]. Тому останнім часом чисельні інтернет – ресурси поповнились матеріалами, що приділяють увагу дослідженням щодо прийняття рішення. Найбільше інформації викладено в дослідженнях у медичній галузі та в охороні праці.

Формулювання цілей статті.

Метою роботи є визначення механізму щодо прийняття рішення, яке стосується нових напрямків діяльності випробувальної лабораторії легкої промисловості та імплементації їх у

робочий процес з урахуванням регуляторних вимог.

У процесі дослідження використовували емпіричний метод, порівняльний аналіз, декомпозицію та синтез, систематизацію.

Виклад основного матеріалу дослідження. В нелегкі для країни часи Україна отримала статус кандидата члена ЄС. Цей статус розкриває для країни нові політичні та економічні можливості, дозволяє отримати фінансову допомогу, на яку можуть розраховувати лише кандидати. Україна має пройти складний шлях реформ та перевірок. При впровадженні змін Єврокомісія стежитиме за результатом і звірятиме наскільки Україна відповідає Копенгагенським критеріям. Доки Україна не стала членом Євросоюзу, на раніше підписаних умовах діятиме Угода про асоціацію та Угода про вільну торгівлю з ЄС. Квоти та обмеження на українську продукцію залишатимуться і після отримання кандидатства. Український уряд може використати рік, поки скасовано мито, для переговорів та перегляду умов — такий варіант передбачено в Угоді про Асоціацію. [3]

Єдиний ринок ЄС функціонує через стандартизовану систему законів, що діють на територіях всіх держав-членів. Також вступ до ЄС впливає на економіку держави, тобто, країни-члени формують спільну торгівлю та ринок збуту.

У Європейському Союзі вирішальну роль у сфері безпеки споживачів продукції відіграє нагляд за ринком. Ефективний нагляд має важливе значення не тільки для захисту споживачів від небезпечних продуктів, але й для забезпечення рівних умов конкуренції.

Наразі, Україна на своєму шляху інтеграції до Європейського Союзу адаптувала чинне законодавство відповідно до стандартів ЄС. Законодавство України про державний ринковий нагляд і контроль продукції складається з Законів України «Про державний ринковий нагляд та контроль нехарчової продукції», «Про загальну безпечність нехарчової продукції», інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини в цій сфері, у тому числі технічних регламентів.[4]

Забезпечення безпеки споживчих продуктів все більше покладатиметься на здатність контрольних органів перевірити відповідність продукції до їхнього розміщення в ЄС. Тісна співпраця між наглядовими органами та випробувальними лабораторіями допомагає уникнути розміщення небезпечної для споживачів продукції. Завдяки кваліфікованим випробуванням та швидкому обміну інформацією ризик потрапляння небезпечної продукції на ринок зменшується.

Європейська Комісія вважає за необхідне створити всеосяжну законодавчу базу Співтовариства для забезпечення узгодженого нагляду за ринком. Тому Комісією було запропоновано Регламент (ЄС) 2019/1020 з нагляду за ринком, відповідність продукції та СЕ маркування, який встановлює вимоги до контролю над ринком, що стосуються збуту. Цей Регламент спрямований на посилення контролю за ринком промислових товарів та підвищення його ефективності та дієвості у всіх державах-членах, споживчі товари вже підпадають під дію Загальної директиви з безпеки продукції.

Регламент встановлює мінімальні вимоги щодо ресурсів та діяльності зі спостереження, а також встановлює зобов'язання щодо співробітництва та інформації між владою як на національному, так і міжнародному рівні. Крім того, він встановлює зобов'язання для держав-членів проводити відповідні перевірки характеристик продукту в

адекватному масштабі, перш ніж продукція буде надана на ринку. Національній владі Регламент надає можливість знищувати невідповідні продукти та забезпечує правову основу для застосування державами-членами санкцій у разі неправомірного використання, які мають бути стримувальним фактором.

Національні органи з нагляду за ринком мають, у зв'язку з прийняттям Регламенту, додаткові засоби для порушення судових позовів проти виробників, які постачають невідповідні продукти та зловживають маркуванням СЕ. Крім того, суб'єкти економічної діяльності та конкуренти матимуть право порушувати справу та вимагати компенсації.

Нові правила (Регламент 2019/1020) гарантують дотримання вимог і допомагають створити рівні умови, тобто захищати підприємства, які виробляють сумісні товари з вимогами Європейського Союзу від недобросовісної конкуренції.

Стаття 4 Регламенту вимагає, що на продукти, які розміщені на ринку ЄС, повинен бути економічний оператор, який на запит надає владі інформацію або вживає певних заходів.

Економічний оператор, який зберігає у себе на території Європейського Союзу документацію, що підтверджує відповідність вимогам, необхідний, коли продукт підпадає під дію однієї чи кількох Директив, чи Правил галузевого законодавства.

Основною діяльністю випробувальної лабораторії легкої промисловості є випробування продукції, що пов'язані з визначенням її безпечності та якості. Вимоги до безпечності продукції регламентуються Законом України про технічні регламенти та оцінку відповідності. [5] Визначення якості продукції, на відповідність до чинних нормативних документів здійснюється у межах ланцюжка від виробника до споживача та є добровільним.

Після припинення дії державної системи сертифікації, для забезпечення потреб суспільства в отриманні

достовірної інформації про якість та безпечність товарів і послуг, що не підпадають під дію оцінки відповідності, ДП «УКРМЕТРТЕСТСТАНДАРТ» створив Систему добровільної сертифікації УкрСЕПРО (Система УкрСЕПРО). Вона базується на основних принципах і підходах до оцінки відповідності продукції, робіт та послуг та на досвіді, набутому державною системою сертифікації.

В Європейському Союзі все більше прихильності набуває сертифікат стандарт 100 Oeko-Tech, що підтверджує якість текстилю та текстильних виробів, які безпосередньо контактують зі шкірою людини. Організація Oeko-Tech видає сертифікат на продукцію, щодо проведення випробувань на виявлення 100 найнебезпечніших речовин, що загрожують споживачам, наприклад, вміст формальдегіду, пестицидів або речовин, що викликають алергічну реакцію в організмі. Якісна продукція маркується знаком Oeko-Tech. Тож його можна побачити на таких видах побутової продукції, як постільна білизна, ковдри, подушки та інші текстильні вироби побутового призначення. Для нашої країни практика добровільної сертифікації на відповідність стандарту 100 Oeko-Tech має бути імplementована, щоб убезпечити споживачів нашої країни від неякісної та фальсифікованої продукції. Для виробників та постачальників - це впевненість в якості продукції та зменшення ризику судових тяжб. В контексті випробувальної лабораторії легкої промисловості - розширення сфери акредитації та компетентності. Як наслідок - залучення нових замовників, що безпосередньо вплине на економічні показники.

Щоб забезпечити випробування найвищої якості випробувальна лабораторія легкої промисловості повинна постійно підтримувати свою доказову базу щодо якості випробувань та відповідності результатів.

У сучасних умовах випробувальна лабораторія легкої промисловості здійснює

діяльність в умовах жорсткої конкуренції. Щоб залучити замовників багато лабораторій прагнуть з мінімально можливими витратами створювати продукт (тобто протокол випробувань). Для досягнення сталого успіху випробувальна лабораторія легкої промисловості має провадити діяльність, що базується на максимальній ефективності та результативності якості випробувань. Неможливо впоратися з цим завданням без застосування філософії загального менеджменту якості (TQM).

Але виникає питання, як при великому завантаженні випробувальній лабораторії бути впевненій в якості випробувань.

З однієї сторони, діяльність випробувальної лабораторії легкої промисловості ґрунтується на атестаті акредитації, що виданий на підставі перевірки діяльності відповідно до [1] Національним агенством з акредитації України.

З іншого боку система менеджменту має формуватися відповідно до чинних стандартів та вимог ринку.

Філософія загального менеджменту якості (TQM) є основою яка закладена у сучасні стандарти.

Тому в діяльності випробувальної лабораторії легкої промисловості менеджери повинні враховувати даний аспект. А саме, всі процеси мають бути сплановані та функціонувати так, щоб об'єднати якість випробувань та якісну достовірність отриманих результатів.

Одним з принципів TQM є системний підхід до управління. Розглянемо діяльність випробувальної лабораторії легкої промисловості, як систему, до якої входять наступні підсистеми: здійснення керування випробувальною лабораторією та прийняття рішень щодо її діяльності, тобто щодо всіх процесів, що впливають на діяльність випробувальної лабораторії; здійснення організації та прийняття рішень щодо системи якості; здійснення організації та прийняття рішень щодо процесів випробувань; здійснення організації та прийняття рішень щодо

дотичних процесів, що безпосередньо впливають на процес випробувань (наприклад, метрологічна атестація обладнання); здійснення організації та прийняття рішень щодо дотичних

процесів, що опосередковано впливають на процес випробувань (наприклад, безпека праці) та безпосередньо на діяльність випробувальної лабораторії.

Таблиця 1. Системний підхід до управління випробувальною лабораторією легкої промисловості

Назва підсистеми	Документ щодо легалізації прийняття рішення
Керування випробувальною лабораторією та прийняття рішень щодо діяльності	Закони України: «Про державний ринковий нагляд та контроль нехарчової продукції», «Про загальну безпечність нехарчової продукції», інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини в цій сфері, у тому числі технічних регламентів.[4] «Про акредитацію органів з оцінки відповідності»; «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [5]; ДСТУ EN ISO 9001:2018 [6]; ДСТУ EN ISO/IEC 17025:2019 [1]; ДСТУ EN ISO 22301:2017 [7]; ІЛАС Р4:06/2022 Угода про взаємне визнання ІЛАС: політика та управління [8]; ІЛАС Р5:06/2022 Угода про взаємне визнання ІЛАС: Сфера дії та зобов'язання зобов'язання [8]; ІЛАС Р8:03/2019 Угода про взаємне визнання ІЛАС (Домовленість): додаткові вимоги до використання символів акредитації та заяв про статус акредитації акредитованими органами з оцінки відповідності [8]
Організація та прийняття рішень щодо системи якості	ДСТУ EN ISO 9001:2018 [6]; ДСТУ ISO 9004:2018 [9]; ДСТУ EN ISO/IEC 17025:2019 [1];
Організація та прийняття рішень щодо процесів випробувань.	ДСТУ EN ISO/IEC 17025:2019 [1]; ДСТУ ISO 31000:2018 [10]; ІЛАС G8:09/2019 Настанова щодо правил прийняття рішення та висновків щодо відповідності [11]; ІЛАС-Р14:09/2020 Політика ІЛАС щодо невизначеності вимірювань в калібруванні [8];
Організація та прийняття рішень щодо дотичних процесів, що безпосередньо впливають на процес випробувань.	Закон України «Про метрологію та метрологічну діяльність» [12]; ДСТУ EN ISO/IEC 17025:2019 [1]; ISO 17034:2016 General requirements for the competence of reference material producers [13]; ISO/IEC 17043:2010 Conformity assessment — General requirements for the competence of proficiency testing providers. [14]; ІЛАС Р9:06/2014 Політика ІЛАС щодо участі у заходах з перевірки кваліфікації [8]; ІЛАС-Р10:07/2020 Політика ІЛАС щодо метрологічної простежуваності результатів вимірювання [8];
Організації та прийняття рішень щодо дотичних процесів, що опосередковано впливають на процес випробувань та безпосередньо на діяльність випробувальної лабораторії	ДСТУ ISO 14001:2015 [15]; ДСТУ ISO/IEC 27001:2015 [16]; ДСТУ ISO 45001:2019 [17].

Джерело: складено автором

Ще одним принципом теорії TQM без якого не можлива якісна діяльність випробувальної лабораторії є прийняття рішень на основі фактів. Шлях України до ЄС має на меті імплементацію

європейських стандартів замість застарілих ГОСТів минулого. Постає завдання перед керівництвом випробувальної лабораторії оцінювати доцільність введення стандартизованих

методів до сфери акредитації. Даний аспект потребує ретельного аналізу, бо враховується не тільки фінансова складова, а й дотичні процеси, що пов'язані з вимогами до діяльності системи якості випробувальної лабораторії

згідно з [1]. Модель прийняття рішень щодо доцільності введення стандартизованого методу випробувань до сфери акредитації випробувальної лабораторії наведено у таблиці 2.

Таблиця 2. Модель прийняття рішень щодо доцільності введення стандартизованого методу випробувань до сфери акредитації випробувальної лабораторії

Вимоги	Оцінювання
Аналіз перспективи застосування методу	Потреба споживчого ринку перевірки виробів за даним методом випробування
Оцінювання стандартизованого методу випробування відносно ресурсів випробувальної лабораторії	Згідно з [1] до ресурсів відносяться: персонал, приміщення та умови навколишнього середовища, обладнання, метрологічна простежуваність, продукція та послуги від зовнішніх постачальників. Своєю чергою, згідно з пунктом 6.4.1 [1] до обладнання відносяться: зокрема засоби вимірювання, програмні засоби, еталони, референтні матеріали, довідкові дані, реактиви, витратні матеріали чи допоміжні пристрої, які потрібні для належного здійснення лабораторної діяльності та може впливати на результати.
Аналіз щодо обладнання	Вимагає нового обладнання або можна застосовувати наявне обладнання вже існуючі потужності в лабораторії
Нове обладнання вимагає	Оцінити вартість обладнання, оцінити можливість технічної підтримки (обслуговування при ремонті та метрологічних роботах), оцінити фінансові витрати, оцінити часові затрати, застосувати процедуру тендерної закупівлі
Наявне обладнання	Оцінити метрологічні характеристики (потрібне або не потрібне додаткове калібрування або повірка, атестація)
Аналіз щодо персоналу	Потребує розширення штату (прийняття співробітника з потрібною кваліфікацією). Не потребує розширення штату (навчання співробітників): внутрішнє навчання в лабораторії з наступним проведенням порівняльних випробувань, зовнішнє навчання (підвищення кваліфікації шляхом отримання знань на додаткових курсах, у навчальному закладі та інше)
Аналіз щодо приміщення та умов навколишнього середовища	Потребує додаткового приміщення. Не потребує додаткового приміщення. Потребує специфічних кліматичних умов. Не потребує специфічних кліматичних умов.
Оцінювання методу випробувань відносно аналізу фінансових складових та рентабельності	Витрати на обладнання: вартість обладнання, амортизаційні витрати, витрати на підтримку в робочому стані (метрологічне забезпечення: повірка, калібрування), ремонтні роботи.
Прийняття рішення	Вести метод до сфери діяльності. Не вводити.

Джерело: складено автором

Розглянемо доцільність введення європейського стандарту до сфери акредитації лабораторії аналітичних досліджень продукції легкої промисловості та засобів індивідуального захисту ДП «УКРМЕТРТЕСТСТАНДАРТ» на прикладі моделі щодо прийняття рішень.

Розберемо на прикладі стандарту ДСТУ EN ISO 13934-1:2018 [18]. Слід зауважити, що даний стандарт має схожість із застарілим ГОСТ 3813-72 [19]. Тому оцінювання відбувається з урахуванням ресурсів, що існують.

Таблиця 3. Прийняття рішення щодо доцільності введення стандарту ДСТУ EN ISO 13934-1:2018 [18] до сфери акредитації випробувальної лабораторії

Вимоги	Оцінювання
Аналіз перспективи застосування методу	Потреба споживчого ринку перевірки виробів за даним методом випробування Показник «розривальне зусилля» [20] застосовується при визначенні якості та безпечності як у виробках та матеріалах щодо споживчого використання так і у засобах індивідуального захисту. Тобто, велика кількість стандартів з вимогами до продукції має посилання саме на ДСТУ EN ISO 13934-1:2018 [18], як на метод щодо визначення значення вимірювання. Рішення по цьому пункту: ввести стандарт до сфери акредитації
Оцінювання стандартизованого методу випробування відносно ресурсів випробувальної лабораторії	Оцінювання ресурсів. Персонал: є в наявності достатнього рівня підготовки. Приміщення та умови навколишнього середовища: є в наявності. Метрологічна простежуваність забезпечується метрологічною службою ДП «УКРМЕТРТЕСТСТАНДАРТ». Продукція та послуги від зовнішніх постачальників забезпечується підприємством, що займається постачанням обладнання в Україну та має всі необхідні супровідні документи. Рішення по цьому пункту: ввести стандарт до сфери акредитації
Аналіз щодо обладнання	Оцінювання обладнання: В цьому пункті ми підходимо до аналізу з урахуванням вже існуючого обладнання в лабораторії. Потрібно звернути увагу на те, що лабораторія має випробувальне обладнання з максимальним навантаженням 2000 Н. Маємо наступні відповіді: Не потребує нового обладнання, якщо матеріали, що випробовуються мають значення показника «розривальне зусилля» менше за 2000 _{-10%} Н. Потребує нового обладнання, якщо матеріали, що випробовуються мають значення показника «розривальне зусилля» більше за 2000 _{-10%} Н. Тому використовуємо наявне обладнання, нове обладнання закладаємо в план закупівль. Рішення по цьому пункту: ввести стандарт до сфери акредитації
Нове обладнання вимагає	Випробувальна лабораторія є структурним підрозділом підприємства, яке займається метрологічними роботами та має кваліфікованих фахівців щодо обслуговування обладнання. Можливе застосування нового обладнання для інших методів випробування, що є в сфері акредитації, а також, для нових методів, що мають бути введені. Тобто розривальна машина є універсальною. Нове обладнання має бути закладено у план закупівль. Рішення по цьому пункту: ввести стандарт до сфери акредитації
Наявне обладнання	Розривальна машина, що є в наявності у випробувальній лабораторії, забезпечує обмежений діапазон визначення значень. Обладнання має свідоцтво про калібрування. Додаткового не потрібно. Наявне обладнання можливо використовувати. Рішення по цьому пункту: ввести стандарт до сфери акредитації
Аналіз щодо персоналу	Не потребує розширення штату. Має бути проведено внутрішнє навчання у лабораторії з наступним проведенням порівняльних випробувань. Рішення по цьому пункту: ввести стандарт до сфери акредитації
Аналіз щодо приміщення та умов навколишнього середовища	Наявне обладнання: не потребує додаткового приміщення. Нове обладнання: не потребує додаткового приміщення (лабораторія має ресурси щодо приміщення). Не потребує специфічних кліматичних умов. Рішення по цьому пункту: ввести стандарт до сфери акредитації
Оцінювання методу випробувань відносно аналізу фінансових складових та рентабельності	Витрати на обладнання: вартість обладнання, амортизаційні витрати, витрати на підтримку в робочому стані (метрологічне забезпечення: повірка, калібровка), ремонтні роботи.
Прийняття рішення	Вести метод до сфери акредитації випробувальної лабораторії.

Джерело: складено автором

Після прийняття позитивного рішення щодо введення нового стандарту у сферу акредитації випробувальної лабораторії має бути застосована верифікація методу. Це є одним з найважливіших аспектів в діяльності випробувальної лабораторії, що стосується прийняття рішення щодо результатів

випробування. Має бути створений ланцюжок доказової бази, тобто надання об'єктивних доказів того, що зразок відповідає певним вимогам.[1]

Тому при введенні стандарту до сфери акредитації має бути розроблена та узгоджена документація, що надана у таблиці 3.

Таблиця 4. Ланцюжок доказової бази прийняття рішення щодо результату вимірювань згідно з вимогами [1]

Розділ з вимогою ДСТУ EN ISO/IEC 17025:2019 (EN ISO/IEC 17025:2017, IDT; ISO/IEC 17025:2017, IDT	Доказова база щодо результату вимірювання	
	Документи, що підтверджують достовірність результатів	Відображення у системі якості
7.2.1.2 Усі методи, процедури та супровідні документи, такі як інструкції, стандарти, настанови та довідкові дані, що стосуються лабораторної діяльності, мають бути актуалізовані та бути легкодоступними для персоналу.	Стандарт	1. Процедура актуалізації нормативних документів, 2. Розробка та затвердження шаблону «бланк первинних результатів випробувань» (може бути як на електронному так і на паперовому носіях), 3. Розробка та затвердження протоколу випробування.
6.3 Приміщення та умови навколишнього середовища. 6.3.1 Приміщення та умови навколишнього середовища мають бути придатні для здійснення лабораторної діяльності та не повинні негативно впливати на достовірність результатів.	Форма «РМ» робоче місце	Процедура в якій задокументовано створення умов та відповідного приміщення для проведення випробувань. Маємо розмежувати дії щодо обладнання яке є в наявності у лабораторії та для нового обладнання. Щодо нового обладнання має бути задокументовано та затверджено його місцезнаходження та внесені зміни до системи якості.
6.4.5 Обладнання, що використовують для вимірювання, має бути здатним забезпечувати точність вимірювання та/або невизначеність вимірювання, необхідні для отримання достовірного результату.	Для засобів вимірювання: Свідоцтва про перевірку / калібрування. Для програмних засобів, еталонів, референтних матеріалів, довідкових даних, реактивів, витратних матеріалів чи допоміжних пристроїв має бути сертифікат, свідоцтво про атестацію або інший документ, що підтверджує якість. Аналіз ризиків – документ, що містить визначені ризикові ситуації та розрахунки аналізу ризиків.	1. Процедура, що визначає графіки перевірки. В даному випадку міжповірочний інтервал встановлюється законодавчо відповідно до [12] 2. Процедура, що визначає графіки калібрування. В даному випадку міжкалібрувальний інтервал розраховується індивідуально до кожного обладнання на основі ризик-орієнтованого підходу. 3. Процедура, щодо атестування іншого обладнання (крім засобів вимірювання). 4. Процедура щодо визначення ризиків та необхідних розрахунків.
6.5 Метрологічна простежуваність	Документ, що описує алгоритм метрологічної простежуваності на обладнанні.	Процедура, що визначає метрологічну простежуваність. Забезпечення метрологічної простежуваності визначається в індивідуальному порядку стосовно обладнання та забезпечується засобами згідно з 6.5.2 [1].

Розділ з вимогою ДСТУ EN ISO/IEC 17025:2019 (EN ISO/IEC 17025:2017, IDT; ISO/IEC 17025:2017, IDT)	Доказова база щодо результату вимірювання	
	Документи, що підтверджують достовірність результатів	Відображення у системі якості
		Вибір щодо засобів метрологічної простежуваності має ґрунтуватися на ризик-орієнтованому підході.
7.6 Оцінювання невизначеності вимірювання	Розрахунки щодо невизначеності	Процедура, що описує методику розрахунку невизначеності безпосередньо щодо методу випробування, що вводиться. Тобто має бути створений алгоритм, що враховує всі дані, які впливають на результат випробувань. А також, розроблена та затверджена електронна форма-шаблон для подальшого користування.
6.2.2 Лабораторія має документувати вимоги до компетентності для кожної функції, яка впливає на результати лабораторної діяльності, включно з вимогами до освіти, кваліфікації, професійної підготовки, технічних знань, навичок та досвіду.	1. Протокол навчання персоналу. 2. Протокол внутрішньолабораторних порівняльних випробувань. 3. Документи, що підтверджують призначення виконавця.	1. Процедура навчання щодо нових методів випробувань. 2. Процедура внутрішньолабораторних порівняльних випробувань. 3. Процедура внесення змін у посадові інструкції. 4. Процедура внесення змін у систему якості.
3.7 Правило прийняття рішення (decision rule) Правило, що описує, як ураховують невизначеність вимірювання під час установлення відповідності певній вимозі.	Документ, що затверджує прийняття рішення щодо достовірності результату випробувань.	Правило щодо прийняття рішення

Джерело: складено автором

Таким чином випробувальна лабораторія легкої промисловості надає об'єктивні докази своєї компетентності.

Висновки. Проаналізувавши Регламент (ЄС) 2019/1020 подано перспективи розвитку випробувальної лабораторії. Зазначено, що одним з напрямків є вихід на європейський ринок. Що, зокрема, спрямовано на більш широке застосування лабораторних досліджень, застосування стандартизованих методів випробувань, ефективний контроль електронної торгівлі через інтернет, створення і схвалення ЄС ефективних систем передринкового контролю експортної продукції країн партнерів ЄС.

Системою перевірки якості та безпечності продукції на внутрішньому ринку є добровільна система сертифікації УкрСЕПРО. Випробувальна лабораторія

легкої промисловості володіє ресурсами щодо визначення показників якості та безпечності. Але добровільна перевірка продукції в нашій країні ще не набуло масового характеру. Тому потрібно акцентувати увагу споживачів щодо якості продукції.

В статті обґрунтовано як саме має функціонувати процес прийняття рішення в аспекті врахування законодавчих та ринкових вимог з урахуванням ідеології загального управління якістю - Total Quality Management (TQM). Запропоновану модель прийняття рішення щодо введення нового методу випробувань у діяльність випробувальної лабораторії легкої промисловості можливо застосовувати у випробувальних лабораторіях інших галузей.

Література:

1. ДСТУ ISO/IEC 17025:2019 Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій. Київ, 2017. 40 с. URL: <http://www.karantin.te.ua/userfiles/file/untitled2019.pdf> (дата звернення: 01.06.2022).
2. ISO/IEC 17025:2017 Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій. Geneva, 2017. 37 с. URL: <http://imed.ir/userfiles/files/11/ISO-IEC%2017025-2017.pdf>. (дата звернення: 01.06.2022).
3. Офіційний сайт. <https://forbes.ua/ru/inside/kandidatstvo-ukraini-v-es-16062022-6638> (дата звернення: 02.06.2022).
4. Офіційний сайт. <https://www.dls.gov.ua> (дата звернення: 03.06.2022).
5. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон від 15.01.2015 № 124-VIII //База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19#Text> (дата звернення: 05.06.2022).
6. ДСТУ EN ISO 9001:2018 (EN ISO 9001:2015, IDT; ISO 9001:2015, IDT) Система управління якістю. Вимоги. Київ, 2018. 44 с. (Інформація та документація).
7. ДСТУ EN ISO 22301:2017 (EN ISO 22301:2014, IDT; ISO 22301:2012, IDT) Безпека суспільства. Система менеджменту неперервністю діяльності. Вимоги. URL: <https://docs.cntd.ru/document/1200113802> (дата звернення: 15.06.2022);
8. Офіційний сайт. <https://ilac.org/publications-and-resources/ilac-policy-series/> (дата звернення: 16.06.2022);
9. ДСТУ ISO 9004:2018 Управління якістю. Якість організації. Настанови щодо досягнення сталого успіху (ISO 9004:2018, IDT). URL: <https://www.iso.org/standard/70397.html> (дата звернення: 17.06.2022);
10. ДСТУ ISO 31000:2018 (ISO 31000:2018, IDT) Менеджмент ризиків. Принципи та настанови. Київ, 2019. 19 с. URL: <http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/22615/24/ISO%2031000-2018.pdf> (дата звернення: 20.06.2022);
11. ІЛАС G8:09/2019 Настанова щодо правил прийняття рішення та висновків щодо відповідності. Київ, 2021. 22 с. (Інформація та документація). URL: https://naau.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/ILAC_G8_09_2019_Nastanova-shhodo-pravy%60l-pry%60jnyattya-rishen%60.pdf (дата звернення: 21.06.2022);
12. Про метрологію та метрологічну діяльність: Закон від 05.06.2014 № 1314-VII //База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1314-18#Text> (дата звернення: 25.06.2022);
13. ISO 17034:2016 Загальні вимоги до компетентності виробників стандартних зразків.. URL: <https://www.iso.org/obp/ui#iso:std:iso:17034:ed-1:v1:ru>. (дата звернення: 25.06.2022);
14. ISO/IEC 17043:2010 Оцінка відповідності — Загальні вимоги до компетентності постачальників перевірок кваліфікації. URL: <https://www.iso.org/standard/80864.html>. (дата звернення: 27.06.2022);
15. ДСТУ ISO 14001:2015 Системи екологічного управління. Вимоги та настанови щодо застосування. Київ, 2015. 37 с. URL: http://partnership.by/wp-content/uploads/2016/05/ISO_14001.pdf (дата звернення: 05.07.2022);
16. ДСТУ ISO/IEC 27001:2015 [16] Інформаційні технології. Методи захисту. Системи управління інформаційною безпекою. Вимоги (ISO/IEC 27001:2013; Cor 1:2014, IDT). Київ, 2015. 34 с. URL: [https://pqm-online.com/assets/files/pubs/translations/std/iso-mek-27001-2013\(rus\).pdf](https://pqm-online.com/assets/files/pubs/translations/std/iso-mek-27001-2013(rus).pdf) (дата звернення: 06.07.2022);
17. ДСТУ ISO 45001:2019 (ISO 45001:2018, IDT) Системи управління охороною здоров'я та безпекою праці. Вимоги та настанови щодо застосування. Київ, 2019. 40с. URL: <https://docs.cntd.ru/document/1200175068> (дата звернення: 07.07.2022).
18. ДСТУ EN ISO 13934-1:2018 Текстиль. Розривні властивості тканин. Частина 1. Визначення максимального зусилля та видовження за максимального зусилля методом прямокутного шматка (EN ISO 13934-1:2013, IDT; ISO 13934-1:2013, IDT). Київ, 2018. 15с. (Інформація та документація).
19. ГОСТ 3813-72 Матеріали текстильні. Тканини та штучні вироби. Методи визначення розривальних характеристик при розтягуванні. Москва, 1973. 20с. (Інформація та документація).
20. ДСТУ 3998-2000 Матеріали та вироби текстильні, трикотажні, швейні та шкіряні. Терміни та визначення. Київ, 2001. 90с. (Інформація та документація).

Reference:

1. DSTU ISO/IEC 17025:2017 General requirements for the competence of testing and calibration laboratories. Kyiv, 2017. 40 p. URL: <http://www.karantin.te.ua/userfiles/file/untitled2019.pdf> (date of application: 01.06.2022).
2. ISO/IEC 17025:2017 General requirements for the competence of testing and calibration laboratories. Geneva, 2017. 37 p. URL: <http://imed.ir/userfiles/files/11/ISO-IEC%2017025-2017.pdf>. (date of application: 01.06.2022).
3. Official site. <https://forbes.ua/ru/inside/kandidatstvo-ukraini-v-es-16062022-6638> (date of application: 02.06.2022).
4. Official site. <https://www.dls.gov.ua> (date of application: 03.06.2022).
5. About technical regulations and conformity assessment: The law of 15.01.2015 № 124-VIII // Database «The legislation of Ukraine»/ VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19#Text> (date of application: 05.06.2022)

6. DSTU EN ISO 9001:2018 (EN ISO 9001:2015, IDT; ISO 9001:2015, IDT) Quality management systems. Requirements. Kyiv, 2018. 44 p. (Information and documentation).
7. DSTU EN ISO 22301:2017 (EN ISO 22301:2014, IDT; ISO 22301:2012, IDT) Business continuity management systems. Requirements. URL: <https://docs.cntd.ru/document/1200113802>. (date of application: 15.06.2022);
8. Official site. <https://ilac.org/publications-and-resources/ilac-policy-series/> (date of application: 16.06.2022);
9. DSTU ISO 9004:2018 Quality management — Quality of an organization — Guidance to achieve sustained suc (ISO 9004:2018, IDT). URL: <https://www.iso.org/standard/70397.html> (date of application: 17.06.2022);
10. DSTU ISO 31000:2018 (ISO 31000:2018, IDT) Risk management. Kiev, 2019. 19 p. URL: <http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/22615/24/ISO%2031000-2018.pdf> (date of application: 20.06.2022);
11. ILAC G8:09/2019 Guidance on rules for making decision and conclusions on compliance. Kyiv, 2021. 22 p. (Information and documentation). URL: https://naau.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/ILAC_G8_09_2019_Nast-anova-shhodo-pravy%60l-pry%60jnyatty-rishen%60.pdf (date of application: 21.06.2022);
12. About metrology and metrological activity: The law of 05.06.2014 № 1314-VII // Database «The legislation of Ukraine»/ VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1314-18#Text> (date of application: 25.06.2022);
13. ISO 17034:2016 General requirements for the competence of reference material producers. URL: <https://www.iso.org/obp/ui#iso:std:iso:17034:ed-1:v1:ru>. (date of application: 25.06.2022);
14. ISO/IEC 17043:2010 Conformity assessment — General requirements for the competence of proficiency testing providers. URL: <https://www.iso.org/standard/80864.html>. (date of application: 27.06.2022);
15. DSTU ISO 14001:2015 Environmental management systems Requirement with guidance for use. Kyiv, 2015. 37 p. URL: http://partnership.by/wp-content/uploads/2016/05/ISO_14001.pdf. (date of application: 05.07.2022);
16. DSTU ISO/ IEC 27001:2015. Information technology. Security techniques. Information security management systems. Requirements. (ISO/IEC 27001:2013; Cor 1:2014, IDT). Kyiv, 2015. 34 p. URL: [https://pqm-online.com/assets/files/pubs/translations/std/iso-mek-27001-2013\(rus\).pdf](https://pqm-online.com/assets/files/pubs/translations/std/iso-mek-27001-2013(rus).pdf). (date of application: 06.07.2022);
17. DSTU ISO 45001:2019 (ISO 45001:2018, IDT) Occupational health and safety management systems. Requirements with guidance for use. Kyiv, 2019. 40 p. URL: <https://docs.cntd.ru/document/1200175068>. (date of application: 07.07.2022).
18. DSTU EN ISO 13934-1:2018 Textiles — Tensile properties of fabrics — Part 1: Determination of maximum force and elongation at maximum force using the strip method (EN ISO 13934-1:2013, IDT; ISO 13934-1:2013, IDT). Kyiv, 2018. 15p. (Information and documentation).
19. GOST 3813-72 Textile materials. Fabrics and handicrafts. Methods for determining rupture characteristics in tension. Moscow, 1973. 20p. (Information and documentation).
20. DSTU 3998-2000 Textile, knitted, sewing and leather materials and products. Terms and definitions. Kyiv, 2001. 90p. (Information and documentation).

УДК 340.15

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-103-113

DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN WAR-TIME THROUGH DUAL EDUCATION

*Nelia Momot*¹

¹PhD in Philology, Associate Professor, Head of the Department of International Relations and Journalism of KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: NeMo-web@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-1054-4517>

РОЗБУДОВА НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ ЧЕРЕЗ ДУАЛЬНУ ОСВІТУ

*Неля Момот*¹

¹К.ф.н., доцент, професор кафедри міжнародних відносин та журналістики, Університет «КРОК», м. Київ, Україна e-mail: NeMo-web@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-1054-4517>

Abstract. The article observes the development of dual education in Ukraine. The role of stakeholders in the interaction of the triangle: stakeholder - HEI - student is determined. The aim of the article is to reflect and observe the use of dual education in wartime as a practical form of educational program in combination with the production process on the example of the program subject area «Journalism». During the research the following methods were used: analysis, statistical method, experiment. Conclusions. It was defined that dual education makes it possible to draft an individual curriculum in accordance with the production objectives of the enterprise. This is confirmed by the participation of «KROK» University in the International Erasmus+ Project COOPERA “Integrating Dual Higher Education in Moldova and Ukraine”. Of course, not everything could be applied as a template in Ukraine, but developing your own model based on international experience is quite realistic, taking into account the current challenges in the labor market. Innovative management in the provision of such tasks of higher education consists of methodical work on the creation of integrated curricula with a clear demarcation of components, which will provide the theoretical part and the practical component, determined on the basis of the extrapolation “practical discipline - production tasks”. Modern projects provide an opportunity to stabilize the education sector in the long run, taking into account the challenges of the war. If we take as an example the Russian-Ukrainian war, it is obvious that such efforts are being made in recording the facts of war crimes for further transfer of information to governmental agencies. In order not to violate the Laws of Wartime regarding the recording of video materials, the state has created a series of chatbots, the filling of which can be fully ensured by the efforts of students. Ukrainian education continues the implementation of renewal at the expense of international projects, such as, for example, the introduction of dual education. The basic positions in these processes are: the material and technical base that can be provided by enterprises for the implementation of the program results of training by institutions of higher education, the harmonization of the structure and content of domestic educational programs with European standards, the adaptation of knowledge and skills provided by education to the real life needs of the military time, mobility of processes of updating professional competences, bringing the structure of state training standards into line with real needs and requests, taking into account the tendency of a sharp decline in the demographic picture in wartime conditions. Currently, the labor market is unbalanced due to the war. The training of new personnel, their rapid acquisition of professional experience is an urgent issue that can be partially solved by the dual form of education.

Keywords: dual education, stakeholders, journalism, innovative forms of education, International Erasmus+ Project COOPERA “Integrating Dual Higher Education in Moldova and Ukraine”.

Formulas:0; fig.: 0; tabl.: 1; bibl.: 7

Анотація. У статті зроблено спостереження за розвитком процесу впровадження дуальної освіти в Україні. Визначено роль стейкхолдерів у взаємодії трикутника стейкхолдер – ЗВО – студент. Мета статті - роздуми та спостереження на прикладі спеціальності «Журналістика» щодо застосування дуальної освіти в умовах війни як практичної форми реалізації освітньої програми у поєднанні з виробничим процесом. Під час викладу в процесі дослідження використано аналіз, статистичний метод, експеримент. Встановлено, що дуальна освіта дає можливість моделювати індивідуальний навчальний план відповідно до виробничих завдань підприємства. ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», беручи участь у такому міжнародному україно-молдовському проекті COOPERA Erasmus+, передбачає для реалізації низку завдань, спрямованих на досягнення головної для нашого закладу мети – отримати досвід нової форми освіти, що допоможе у реалізації підготовки фахівців, затребуваних на ринку праці. Інноваційний менеджмент у забезпеченні таких

завдань ЗВО полягає у методичній роботі зі створення інтегрованих навчальних планів з чітким розмежуванням складових, що забезпечать теоретичну частину та практичну складову, визначену на основі екстраполяції «практична дисципліна – виробничі завдання». Сучасні проекти дають можливість стабілізувати освітню галузь у далекостроковій перспективі, враховуючи виклики, пов'язані з війною. Якщо взяти за приклад російсько-українську війну, то очевидним є застосування таких зусиль під час фіксування фактів військових злочинів для подальшої передачі інформації до державних структур. Щоб не порушувати Законів воєнного часу стосовно фіксації відеоматеріалів, держава створила низку чатботів, наповнення яких можна цілком забезпечити зусиллями студентів. Українська освіта продовжує реалізацію оновлення за рахунок міжнародних проектів, як наприклад, упровадження дуальної освіти. Базові позиції у цих процесах посідають: матеріально-технічна база, яку можуть надати підприємства для реалізації програмних результатів навчання закладами вищої освіти, гармонізація структури і змісту вітчизняних освітніх програм з європейськими стандартами, адаптація знань і навичок, які даються освітою, з реальними життєвими потребами воєнного часу, мобільність процесів оновлення професійних компетентностей, приведення у відповідність структури державних стандартів підготовки кадрів до реальних потреб і запитів, з урахуванням тенденції різкого зниження демографічної картини в умовах війни. Наразі відчувається розбалансованість ринку праці у зв'язку з війною. Підготовка нових кадрів, швидке набуття ними професійного досвіду – це нагальне питання, яке здатна частково вирішити дуальна форма освіти.

Ключові слова: дуальна освіта, стейкхолдери, журналістика, інноваційні форми освіти, міжнародний україно-молдовський проект COOPERA Erasmus+.

Формули: 0; **рис.:** 0; **табл.:** 1, **бібл.:** 7

Formulation of the problem. National education increasingly comes to the question of how to make students' practice more effective, how to train a student according to a specific educational program so that he can and wants to work in his specialty. World experience in the international educational space offers a modern form - dual education. This is a new phenomenon for Ukraine, but currently this form of education is being implemented as an experimental one. This is confirmed by the participation of «KROK» University in the International Erasmus+ Project COOPERA “Integrating Dual Higher Education in Moldova and Ukraine”. Of course, not everything could be applied as a template in Ukraine, but developing your own model based on international experience is quite realistic, taking into account the current challenges in the labor market.

Analysis of recent research and publications. According to the data of the analytical center of the HR portal hh.ua, 44% of graduates go to work in a different field. The head of the Federation of Employers of Ukraine D. Oliynyk has been raising this problem for several years and drawing the attention of educators to it. The Ministry of Education and Science of Ukraine is currently actively involved in this process, in particular, a practical manual on dual education was presented in December 2021 [1]. Dual education, as I. Romanyuk, JSC "SLS Group" lawyer notes, involves students combining

theoretical studies at higher education institutions and practice at enterprises. Of course, this practice has a longer term than usual - at least one and a half years. It is this period that gives the opportunity to develop professional competences in the acquirer [2].

The purpose of the article: Reflections and observations during the experiment of «KROK» University in the International Erasmus+ Project COOPERA “Integrating Dual Higher Education in Moldova and Ukraine” on the example of the specialty "Journalism".

Presenting main material. The dual approach in education was introduced in Germany in the 1960s. Ukraine started this process with the adoption by the Cabinet of Ministers (September 2018) of the Concept of training specialists using a dual form of education. It was the Concept that provided the legal definition of dual education in Ukraine, the stages of its implementation, the rights and obligations of educational institutions, and stakeholders. The implementation of the Plan of Project Activities began in April 2019. Accordingly, the Regulation on dual education was approved [3; 4].

With the introduction of this form, the employer got the opportunity to participate in the preparation of the initial plan, evaluation of the applicant, in the process of formation of those special competencies that are expected to be found in employees. In fact, the labor

market does not just come close to the student, it actually shapes it through active cooperation at the level of stakeholder - higher education institution - applicant. Countries such as Switzerland, Austria, Canada, etc. have such experience today. Participants of the COOPERA project study the experience of Moldova, Poland, and Spain. The format of dual education in Poland turned out to be interesting. WSB University (Dąbrowa Górnicza) demonstrated how dual

education in the specialty "Logistics" works. Every year the opinion is confirmed that not only the technical specialties with which Germany started are suitable for this form of education. The spectrum is expanding.

In the course of implementing such a form at «KROK» University in the "Journalism" specialty, we plan to experiment with all the elements of the stakeholder - higher education institution - student cooperation triangle.

Table 1. Distribution of study hours (theoretical and practical) between the university and the partner

Semester	N. of weeks	Structure for the study in the university		Structure for the in-company training study	
		N. of weeks	Courses	N. of weeks	Courses
1. Semester	14	12	1	2	1
2. Semester	14	10	1	4	1
3. Semester	14	10	2	4	2
4. Semester	14	8	2	6	2
5. Semester	14	5	3	9	3
6. Semester	14	4	3	10	3
7. Semester	14	2	4	12	4
8. Semester	14	2	4	12	4

Source: created by the author

The specialty "Journalism" is practically oriented. You cannot become a successful journalist by studying only from textbooks and having a limited period of practice. This is confirmed by our stakeholders, in particular "Internews-Ukraine" in the person of the Chairman of the Board K. Kvurt. During the selection of students to participate in the project, the editor-in-chief of Volodymyretskyi Visnyk S. Skibchuk thoroughly tested students, conducted a series of workshops, gave case problems to be solved in order to understand the motivation of students, available general and special competences necessary for the implementation of specific projects within the framework of production activities. Castings were also held on the TV channel "Ukraine INFORM", during which the general director V. Chorny held a meeting with the participants of COOPERA project.

«KROK» University, participating in such an international project, provides for the implementation of a number of tasks aimed at achieving the main goal for our institution - to gain experience of a new form of education

that will help in the implementation of the training of specialists in demand on the labor market.

In the modern educational space, taking into account today's problems, in particular, COVID-19, wartime conditions in Ukraine, it is necessary to switch to innovative forms of education. The search for creative educational approaches in the implementation of educational programs pushes the Ukrainian educational space to use dual education as an opportunity outside the classrooms to form educational platforms within the practice bases. The direct product of such training will be the acquisition of special professional competencies within the specialty. Practical special technologies, creative ideas, the search for forms and methods of activity - all this will be adjusted with the assistance of practitioners at the enterprise and the head of practice-teacher in the process of dual training. Systemic synchronous consultations, a live mode of cooperation will lead to the growth of the teacher's pedagogical skill and the search for the latest methods of practical training. As a result, it affects the formation

of a student as a future specialist, when there is a desire to try one's own strength within the chosen specialty, to decide on narrow specializations within the profession. If we talk about journalism, it gives an opportunity to understand what is interesting or better - television journalism, agency, Internet journalism, news, sports, political, international journalism, etc. Innovative educational institutions are interested in new approaches to the educational process, because, as the experience of today, in particular, wartime shows, only classroom forms of the educational process, short-term practice do not provide an opportunity to sustainably support the educational process in force majeure circumstances. The practical nature of the specialty "Journalism" in the conditions of war makes it possible for even a student to be involved in important state strategic aspects. If we take the Russian-Ukrainian war as an example, it is obvious that such efforts are used when recording the facts of war crimes for the further transfer of information to state structures. In particular, in order not to violate the Wartime Laws regarding the recording of video materials, in order to prevent cyber security risks in the conditions of information warfare, the state has created a number of chatbots, the filling of which can be fully ensured by the efforts of students. The Ministry of Digital Transformation of Ukraine has published a list of chatbots that will help defeat the occupier, and also contain tips on how to help yourself and your loved ones. As reported by Ukrinform, the list was published by the press service of the ministry in Telegram.

Chatbot Ready for anything - here you can learn about how to engage in territorial defense, civilian survival and how to act in a crisis situation.

Harness 2.0. First aid. It will tell you what to do if you don't know/don't remember the algorithms for heart attack, stroke, cardiac arrest, as well as other first aid tips.

SaveUA will help you to find both volunteers in your area and offer your own help, including food, transport, fuel, shelter, etc.

STOP Russian War. Thanks to the bot, it is necessary to report on the movement of enemy equipment.

StopRussia. With its help, it is possible to block Telegram channels, YouTube channels, Facebook groups, Instagram profiles that spread disinformation, as well as information about the locations of deployments of the Armed Forces.

The People's Avenger is a special chatbot where Ukrainians can send information about enemy markings on the country's roads and the movement of invading forces of the Russian Federation.

We are on our way. The bot will help Ukrainians with cars and Ukrainians who have nothing to drive to find each other.

Shelter Ukrainians. A tool for those who need shelter and those who can provide it to find each other.

Caregiver The bot helps 24/7 Ukrainian displaced people to get a temporary home and necessary things in TsNAPs, which work as points of care" [5].

Such practice in real-time conditions creates opportunities even in difficult life circumstances to keep the field of education in a functional state, not to stop the educational process and to maintain the critical infrastructure of the state in a dynamic process. Modern challenges and threats require flexible approaches in all sectors to maintain the vital activity of the country, the ability to get out of a critical state under any conditions. For the global world, this is an extremely important function, the provision of which creates a powerful potential with the strategic goal of sustainable development and the constant, uninterrupted development of society, its viable potential. Accordingly, only under such conditions is the state able to hold its own in the global space, preserving the young generation capable of actively engaging in the work of important industries. The third millennium became a serious test of the world on the possibility of survival of individual countries and even continents. Moving away from stereotypes in approaches to the educational process creates a foundation for the development of the labor market. Systemic transformations are made

by life itself, giving grounds for the formation of new requests from the employer state. Such activity expands the boundaries and possibilities of realization of the student himself. Remote work, extensive Internet resources for the specialty "Journalism" are a suitable field for the implementation of theoretical knowledge, the formation of special professional competences. Educational programs, in which there are experiments, trials, and innovative technologies, are a promising strategy for the general development of the educational space of Ukraine. The scale of changes in specific educational programs has no limits. The more flexible the program, the more dynamic it is and the longer it lasts in time in its practical relevance for public needs, the more in demand it will be. Journalism is a rather old specialty. Today, this industry has a broad name - media. And the modification of the nomination does not have a purely general external character, it is a significant expansion of internal changes, comprehensive processes behind such a name. The life span of a specialty in time is caused not simply by the possibility of applying it in different historical periods, but to fill the essence of the functioning of the specialty in accordance with the tasks of the life period of the world. The dynamism of global processes confirms the vitality of certain specialties, which are able to reformat, adapt to the surrounding conditions, as well as transform formalized knowledge into production functions with the help of information technology support of the life cycle of society.

Dual education makes it possible to model an individual training plan in accordance with the production tasks of the enterprise, extrapolating them to the program learning outcomes of the educational program. Innovative management in the provision of such tasks of higher education consists of methodical work on the creation of integrated curricula with a clear demarcation of components, which will provide the theoretical part and the practical component, determined on the basis of the extrapolation "practical discipline - production tasks". The practice of modeling such processes has many

options, as a specific enterprise can provide the opportunity to implement the training plan in its own way. Although over time, typical developments will be developed. If we are talking about the specialty "Journalism", then depending on the enterprise (television studio, radio studio, printing production, information agency, etc.), methodological skills will gradually appear, which will become the basis for further planning. Modern projects provide an opportunity to stabilize the education sector in the long term, taking into account the challenges associated with war. Due to dual education, the educational program becomes flexible and mobile, and can meet the needs of the applicant. Modern youth are able to quickly master new models of the educational space, moreover, they even seek something new, non-standard, oriented towards active mobile educational activities. Wide familiarity with world trends, the desire to move as dynamically as possible from theory to practice forces the Ukrainian educational space to integrate into the world. The trends of European universities are aimed at applied specialties, which helps the domestic educational industry to take such a path of development. Private higher education institutions in Ukraine are psychologically more focused on such processes, as they are capable of active changes, constant adjustment of educational programs to the demands of the labor market, applicants, since self-financing promotes innovative pedagogical and scientific management of each individual higher education institution. Deployment of innovative processes in such institutions is an element of competitive advantage, the desire to be interesting and relevant among a wide range of domestic institutions of higher education. This contributes to the search for new, as well as to the improvement of traditional educational programs and forms of education. The concept of higher education, principles and approaches to the educational process, forms of its implementation are a choice in the activity of each specific educational institution. If he is interested in qualitative changes, he will actively introduce new models, improve them, and demonstrate

advantages for acquirers. The strategic goal of a promising higher education institution is to provide scientific and methodological support for new forms of education. In particular, we are talking about dual education. Therefore, the university must constantly improve, accompany and build the individual educational trajectory of each individual student who has chosen this form of education, in each subsequent case improve methodical studies, take deviations into account if necessary, and direct them to a successful final result. Educational competencies, program learning outcomes are the predicted elements of the educational program. Therefore, the guarantor of the educational program and the members of the working group with the participation of stakeholders are able to calculate and predict the final result, which can be in dual education, as, for example, demonstrated in the defense of the diploma qualification work in the specialty "Journalism", a ready-made media product created on a practical site, tested in in the course of dual education.

Dual education is one of the innovative approaches to education, on the one hand, and on the other hand, it is not difficult, but qualitative changes in the perception of the results of academic education. Ukrainian education sometimes carries with it the burden of previous vestiges, thus, it is aimed more at theory, academicism. At the same time, in the world, the practice of educational programs is applied, integrated into production. Higher school education is directly related to social processes, therefore it should not simply reflect them, but follow the path of progressive development in tandem, instantly respond to the employer's requests. Changes related to scientific and technical progress should be reflected in parallel at the level of higher educational institutions - production, therefore, as soon as a scientific invention appears, it should be tried in production, and if there is a production need for scientific refinement, then it is immediately can be done within the limits of HEI. Of course, in this regard, the media industry can rely more on working out the technologies for creating a media product,

blogging techniques, work methods for gathering information, and checking it for authenticity. That is, improvement of technical and applied methods and techniques in practical work. Currently, the specialty "Journalism" can quite powerfully strengthen the information front, because the formation of public opinion most often occurs through a social network of contacts. Information on various topics (politics, education, culture, religion, economy) in the complex works for the main task - formation of the national state image with the Ukrainian development strategy. The popularization of such public opinion can be provided by those, who having entered the practical activities of the media spheres, under the guidance of practitioners, will be able to create quality content in an unobtrusive, accessible manner, taking into account the preferences of modern youth. Considering the narrative of lies with which the information space of the aggressor country is saturated, it is worth strengthening the professional sphere with young people who have creative ideas, a fresh look at daily events, in particular, they themselves are the bearers of public youth demand for information. Therefore, the involvement of students in the live processes of creating Ukrainian-language patriotic content will make it more attractive and relevant. Such experience in the field of dual education in the specialty "Journalism" can be considered extremely positive. The active participation of students in these processes will have a positive impact, because this is routine work, designed for an almost round-the-clock response. At the state level, the media space is more capable of responding to aggressive propaganda either with a mirror or through censorship, although, at the same time, society constantly reminds of free journalism and democratic principles. Therefore, helping young people in promoting critical thinking, content analysis for objectivity and reliability, debunking lies in specific informational materials and sources, in particular, as a result, spreading such analyzed materials in social networks, on all available platforms, is a powerful and necessary work. which can be ensured in the implementation of the practical

component of the "Journalism" educational program. A socially significant effect, and at the same time, the acquisition of practical skills and their improvement - this is exactly the result that we expect as the program results of training a future specialist. There can be many alternative forms for the implementation of the educational program, they can appear spontaneously in connection with the development of social events. They should arise at the need of time. The very principle of dual education is unchanged - learning through practice, but the ways and forms of implementation are very diverse. Such a democratic approach is aimed at changes that will lead to quality results in the implementation of the educational program. The more actively a student will be involved in practical activities, the better he will be able to develop the most important components of a specialist's skills: communication skills, critical thinking, analytical abilities, emotional intelligence, technical skills. The work of a student majoring in "Journalism" must be carried out under the guidance of a practitioner who acts in accordance with current legislation. Since certain Laws of Ukraine are operating in the conditions of an information war, aimed at the observance of information law, and in the conditions of a full-scale invasion, a number of wartime Laws regarding information activities were issued. Therefore, the national narrative and the tools for its promotion have become key today.

The need for journalists is increasing every day. The number of chatbots that have emerged recently to help various structures has grown significantly. The work of personalized assistants, consultants on various issues on the websites of all state and non-state structures can be performed by media professionals, in particular students. After all, the expansion of communication channels in connection with the war, the increase in the number of consulting assistance on issues of social protection, resettlement, humanitarian assistance, medical assistance, etc., requires the efforts of employees who can provide such services. On the one hand, such activity through social networks provides an

opportunity to mobilize these social processes in the country, and on the other hand, the state must be ready to ensure the functioning of such sources, which are provided by the work of specific specialists. Therefore, the active participation of young people will significantly contribute to the development of this area. New challenges for ZMK may not be solved immediately, but the application of new forms of practical education will seriously help. After all, we know the quite successful practice of infusing young, not-yet-graduated specialists into the medical field during the COVID-19 epidemic. And this helped a lot in the successful resolution of the situation. Therefore, it is quite logical to prepare such forms of education that will be able to actively work on the professional front in critical conditions. Therefore, dual education should become a constantly operating chain in the educational field, practiced in peacetime and able to stand on professional rails in wartime conditions. It is not only about the specialty "Journalism", it should be practiced in almost all educational programs. For each specialist who has not yet received a diploma, it is possible to create professional requests already during the acquisition of the profession, to which he is able to find practical answers. If a critical situation will require its solution, then a modern higher school should become capable of solving production tasks in parallel with the acquisition of theoretical knowledge. For this, the educational process already used the method of cases, forecasting, solving analytical problems. Now these problems can be taken from real life and offer their solutions. It is critical situations that push society towards development, including the development of the field of higher education.

If you delve into today's problems and think about where a student can be useful today (I emphasize dual education for the specialty "Journalism"), then it is work in those areas where there are not enough professional resources. This is, first of all, active work to overcome the information war. After all, combating fakes, creating Ukrainian narratives in mass media and social networks is an activity available to young people who

do not yet have a diploma, but there is a powerful mass support that can help to do it successfully. Because it is precisely the total massiveness in this process that can become a driving force. The network of youth communication formats is a serious support, and even a component, which in some places can only be implemented by young people, because the age difference here can become a point of bifurcation to create the necessary synergistic effect in these processes. Regarding Ukrainian narratives. After all, the creation and distribution of modern Ukrainian patriotic texts, songs, inscriptions, slogans, jokes are those messages that others will repeat. This quickly fills the information space - from the Internet to billboards and posters on the streets, during actions, demonstrations and flash mobs. Today, such creativity can be considered a youth volunteer movement. By the way, it is worth noting that it is not only about symbolism. As the Minister of Culture of Ukraine, O. Tkachenko, noted, "One of them [narratives] is success. What is connected with the realization of dreams and plans that strengthen us, give us optimism, contribute to being proud of our country" [6]. In the conditions of the modern war, a lot of efforts are needed, aimed at informational and psychological confrontation, maintaining and popularizing the Ukrainian language and culture, Ukrainian unfalsified history in the world, and the fight against Russian propaganda media. All these processes are useful for the development of the student-intern's capabilities within the dual educational program in the specialty "Journalism". In the conditions of confrontation with an external aggressor, Ukraine can become a beginner of such an experience.

Currently, the education system should offer the Ukrainian student everything possible in order to prevent the outflow of human capital. On the one hand, friendly countries offer to provide our youth with places of study and employment, and on the other hand, does this not threaten Ukraine, when it already received an even bigger demographic hole due to the numerous

victims of the war. Preservation of human capital should also take place at the expense of innovative educational programs that can interest and involve Ukrainian students in the active development of their own country. That is, this issue is transferred to the category of aspects of national security. Therefore, our education should preserve and multiply all existing achievements and activate them as much as possible in wartime conditions.

Today, the penetration of information technologies and new media into the economy, social life, and the defense sphere dictates the importance of computer literacy and media education as components of educational programs. At the same time, the further growth of the potential of cyberattacks and their destructive consequences, the strengthening of the influence of various information systems, the development of the "Internet of Things" leads to the problem of more active use of specialists from the field of media (and in this case, we can also talk about students of this field), who are able adequately ensure the protection of information systems of critical infrastructure objects (for example, socially significant structures, communication operators, providers of transport and other services, etc.) and state bodies. We have seen the positive impact of the hacker group Anonymous. In Ukraine, the specificity of the problem of ensuring a high level of patriotism and resistance to hostile influences is also important both at the level of information security specialists and ordinary citizens who find themselves in temporarily occupied territories. For Ukraine, there is also a need to provide the population with broader information about the positive impact of European and Euro-Atlantic integration in connection with defense and political issues. In the conditions of open war and confrontation with the aggressor country, the society's understanding of the current and promising processes currently taking place in Ukraine becomes a significant area of increased attention. The success of the resistance to the Russian occupation and the correct choice of promising options for Ukraine's international policy and its support

by Ukrainian society largely depend on the correct delivery of information. A true understanding of history, politics, culture, and traditions is important for citizenship and critical for understanding who are allies and who are enemies of our state. For Ukraine, the unity of understanding of national values is able to ensure the appropriate level of social unity and national consolidation. Accordingly, the importance of strengthening national solidarity, instilling the spirit of mutual trust, respect and help in the youth is increasing.

Currently, Ukrainian education, which has positive achievements, continues the implementation of renewal at the expense of international projects, such as, for example, the introduction of dual education. Accordingly, there is a need for social development and ensuring national security in such areas as education in higher education institutions. The need to modernize educational programs is determined both by the specifics of the war and by European and global trends in the development of socio-economic, political, and international legal spheres. The basic positions in these processes are: the material and technical base that can be provided by enterprises for the implementation of the program results of training by institutions of higher education, the harmonization of the structure and content of domestic educational programs with European standards, the adaptation of knowledge and skills provided by education to the real life needs of the military time, mobility of processes of updating professional competences, bringing the structure of state training standards into line with real needs and requests, taking into account the tendency of a sharp decline in the demographic picture in wartime conditions. Currently, the labor market is unbalanced due to the war: the outflow of labor force abroad, the temporary occupation of territories, the physical loss of people. Therefore, it is necessary to replenish the ranks of all branch specialists today. The training of new personnel, their rapid acquisition of professional experience is an urgent issue that can be partially solved by the dual form of education.

Russian aggression against Ukraine affected the education system in the occupied territories, created the appearance of internally displaced persons, and created problems of humanitarian disasters. The Cedos analytics center monitors the impact of the war on the educational process in Ukraine. This is necessary in order to record the events, decisions of this period in relation to the educational sector and to analyze the challenges related to the problems of the occupation. Cedos analysts study regulatory documents, messages in foreign and Ukrainian media, as well as state representations of government and local authorities. After the beginning of the aggression, the Ministry of Education and Science of Ukraine immediately announced a vacation from the next day and stopped the educational process for two weeks. But, as the practice of several weeks of war has shown, that a complete cessation can harm states and conquerors. Therefore, it was decided to renew the educational process and make graduations on time. This is the right step, as the state needs specialists. Going abroad, moving through the territory of Ukraine, mobilization to the Armed Forces, losses in the war, casualties among the civilian population - all these factors will have a negative impact on the country's economy, if the personnel potential is not urgently improved and stabilized. In general, during the occupation of the territory of Ukraine, the cities of certain regions became a bridgehead for hostilities. Kharkiv, Sumy, Chernihiv, Mariupol, Kherson - seriously suffered, losing infrastructure, including higher education institutions. More than 10 million people were forced to leave their homes: 6.5 million became internally displaced persons, almost 4 million left Ukraine [7]. Internally displaced students could continue their studies in the regions they moved to, those who moved abroad could go to a visiting semester at universities in other countries. According to Cedos data, in Ukraine, 18 HEIs were damaged, 1 was completely destroyed [7]. According to the recommendations of the Ministry of Education and Culture of Ukraine, from March 14, 2022, training in a distance or

mixed format was resumed, depending on the security conditions of the regions. In Ukraine, since 2014, the experience of evacuation of military training centers has appeared. Therefore, the Kharkiv State Biotechnology University was evacuated to the Zakarpattia region to the premises of Uzhhorod and Mukachevo. The Eastern Ukrainian National University named after V. Dalya, the Luhansk Medical University was evacuated from the city of Rubizhne to Rivne. That is, the conditions of the war clearly indicate that a form of dual education can be useful in order to replenish the human resource for employers in those regions that are relatively calm and safe, in order to keep the economy of Ukraine on the war rails. Also worthy of attention is the issue of international assistance to the educational community. In March 2022, the World Bank allocated UAH 100 million. for the payment of scholarships to students, and this will provide social guarantees to maintain the continuity of the educational process and support the student youth. Lithuania, Latvia and Estonia offered academic programs and scholarships to Ukrainian applicants studying in their universities, respectively. Poland also provided an opportunity for both students and teachers in its higher education institutions. With the participation of the Consortium of partners, the Ukrainian Global University project was created, designed to create opportunities for applicants, teachers and scientists to participate in the programs of foreign universities and institutions. All these measures clearly not only support the stability and dynamics of the domestic educational process, but also expand the potential opportunities for replenishing the experience of developing educational programs.

Conclusions. The conditions of war are the terrible realities of today in Ukraine, but also a serious experience and in the future an example of organizing the life of institutions in the conditions of the constant threat of the Third World War (whether hybrid wars or nuclear security), as well as large-scale

pandemics. Ukrainians learn to live in such conditions, important processes of the fundamental life cycle of society do not stop. There are many challenges and threats, which means that this is a crisis phenomenon that will become a point of bifurcation and will bring with it the synergistic effect that, obviously, will restore not only Ukrainian society, but also the world order of spiritual values and material goods. Currently, Ukrainian education, which has positive achievements, continues the implementation of renewal at the expense of international projects, such as, for example, the introduction of dual education. Accordingly, there is a need for social development and ensuring national security in such areas as education in higher education institutions. The need to modernize educational programs is determined both by the specifics of the war and by European and global trends in the development of socio-economic, political, and international legal spheres. The basic positions in these processes are: the material and technical base that can be provided by enterprises for the implementation of the program results of training by institutions of higher education, the harmonization of the structure and content of domestic educational programs with European standards, the adaptation of knowledge and skills provided by education to the real life needs of the military time, mobility of processes of updating professional competences, bringing the structure of state training standards into line with real needs and requests, taking into account the tendency of a sharp decline in the demographic picture in wartime conditions. Currently, the labor market is unbalanced due to the war: the outflow of labor force abroad, the temporary occupation of territories, the physical loss of people. Therefore, it is necessary to replenish the ranks of all branch specialists today. The training of new personnel, their rapid acquisition of professional experience is an urgent issue that can be partially solved by the dual form of education.

References

1. Pugachova, A. (2022). *Dualna osvita: z choho pochaty? [Dual education: where to start?]*. Retrieved from <https://pon.org.ua/novyny/9182-prezentovano-praktychnyi-posibnyk-iz-dualnoi-osvity.html> [in Ukrainian].
2. Romaniuk, I. (2020). *Dualna osvita: yak tse pratsiuie? [Dual education: how does it work?]*. Retrieved from <https://thepage.ua/ua/experts/irina-romanyuk> [in Ukrainian].
3. *Dualna osvita: yak tse pratsiuie v Ukraini [Dual education: how it works in Ukraine]*. (n.d.). *osvita.ua*. Retrieved from <https://osvita.ua/vnz/83771/> [in Ukrainian].
4. *Shcho take dualna osvita i navishcho vona ukrainsiam [What is dual education and why is it for Ukrainians]*. (n.d.). *life.pravda.com.ua*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/society/2017/02/16/222630/> [in Ukrainian].
5. *Chatboty, yaki dopomozhut ukrainsiam pid chas viiny [Chatbots that will help Ukrainians during the war]*. (n.d.). *ukrinform.ua*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3421119-mincifri-opriludnilo-perelik-catbotiv-aki-dopomozut-ukraincam-pid-cas-vijni.html><https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3421119-mincifri-opriludnilo-perelik-catbotiv-aki-dopomozut-ukraincam-pid-cas-vijni.html> [in Ukrainian].
6. *Tkachenko nazvav mesydzi, yaki shchodnia maiut kazaty vholos vsi ukrainski polityky v usikh ZMI [Tkachenko named the messages that all Ukrainian politicians should say out loud in all mass media every day]*. (n.d.). *ukrinform.ua*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3224988-tkachenko-nazvav-mesidzi-aki-sodna-maut-kazati-vgholos-vsi-ukrainski-politiki-v-usih-zmi.html> [in Ukrainian].
7. *Osvita i viina v Ukraini (24 liutoho – 1 kvitnia 2022) [Education and war in Ukraine (February 24 -*

April 1, 2022)]. (n.d.). *cedos.org.ua*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/> [in Ukrainian].

Література

1. Пугачова А. Дуальна освіта: з чого почати? URL: <https://pon.org.ua/novyny/9182-prezentovano-praktychnyi-posibnyk-iz-dualnoi-osvity.html> (дата звернення 25.03.2022)
2. Романюк І. Дуальна освіта: як це працює? URL: <https://thepage.ua/ua/experts/irina-romanyuk> (дата звернення 01.05.2022)
3. Дуальна освіта: як це працює в Україні. URL: <https://osvita.ua/vnz/83771/> (дата звернення 25.03.2022)
4. Що таке дуальна освіта і навіщо вона українцям. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/02/16/222630/> (дата звернення 25.03.2022)
5. Чатботи, які допоможуть українцям під час війни. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3421119-mincifri-opriludnilo-perelik-catbotiv-aki-dopomozut-ukraincam-pid-cas-vijni.html><https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3421119-mincifri-opriludnilo-perelik-catbotiv-aki-dopomozut-ukraincam-pid-cas-vijni.html> (дата звернення 25.03.2022)
6. Ткаченко назвав месиджі, які щодня мають казати вголос всі українські політики в усіх ЗМІ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3224988-tkachenko-nazvav-mesidzi-aki-sodna-maut-kazati-vgholos-vsi-ukrainski-politiki-v-usih-zmi.html> (дата звернення 25.03.2022)
7. Освіта і війна в Україні (24 лютого – 1 квітня 2022). URL: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/> (дата звернення 02.04.2022)

УДК 351

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-114-123

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ДИЗАЙН ЯК КАТЕГОРІЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ

Юлія Мальковська¹

¹Аспірант кафедри національної економіки та публічного управління Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, м. Київ, Україна; e-mail: Julia.malkovska@gmail.com

INSTITUTIONAL DESIGN AS A CATEGORY OF PUBLIC ADMINISTRATION: THEORY AND PRACTICE OF APPLICATION

Yulia Malkovska¹

¹Graduate student of the Department of National Economy and Public Administration of Vadym Hetman Kyiv National University of Economics, Kyiv, Ukraine, e-mail: Julia.malkovska@gmail.com

Анотація. В цьому дослідженні вирішується наукова проблема уточнення змісту категорії «інституційний дизайн» публічного управління. За умови релевантного вирішення цієї проблеми досягатиметься прикладний результат, а саме: імплементація цього поняття в українське законодавство з метою вдосконалення практики публічного управління. Проблема уточнення змісту категорії «інституційний дизайн» розглядається в контексті "Theory of Design Thinking" або загальної теорії дизайн-мислення (інші варіанти прийнятного перекладу - теорії дизайнерського підходу до мислення або теорії дизайнерського мислення). В дослідженні акцентується увага на тих принципах дизайнерського мислення, які можуть виявитися найбільш продуктивними при уточненні змісту категорії «інституційний дизайн». В дослідженні реалізовано, так званий «процесуальний підхід» до визначення категорії «інституційний дизайн». За логікою цього підходу, в змісті категорії виокремлено три ключові складники: інститути, правила, процедури. Деталізація ключових складників дала можливість ввести в науковий обіг інші поняття, важливі для інституційного дизайну, а саме: повноваження, компетентності, алгоритми взаємодії інститутів, нормативи, методи оцінювання, індикатори, стимули, обмеження, часове узгодження функцій, ітерації реалізації стратегій та програм. На підставі запропонованого процесуального підходу до змісту інституційного дизайну, воно може бути імплементоване в законодавство про публічне управління.

Ключові слова: публічне управління, інституційний дизайн, інститути влади, правила політики, процедури.

Формул: 0, **рис.:** 1, **табл.:** 2, **бібл.:** 28

Abstract. This study solves a scientific problem of clarifying the content of the category "institutional design" of public administration. Provided a relevant solution to this problem, an applied result will be achieved, namely: the implementation of this concept in Ukrainian legislation with the aim of improving the practice of public administration. The problem of clarifying the content of the category "institutional design" is considered in the context of "Theory of Design Thinking" or the general theory of design-thinking (other versions of the acceptable translation are the theory of the design approach to thinking or the theory of design thinking). The study focuses on the principles of design thinking that can be most productive in clarifying the content of the category "institutional design". The research implemented the so-called "procedural approach" to the definition of the category "institutional design". According to the logic of this approach, three key components are singled out in the content of the category: institutions, rules, procedures. Detailing the key components made it possible to introduce other concepts into scientific circulation, which are important for institutional design, namely: powers, competences, algorithms for the interaction of institutions, standards, evaluation methods, indicators, incentives, restrictions, temporal coordination of functions, iterations of implementation of strategies and programs. Based on the proposed procedural approach to the content of institutional design, it can be implemented in the legislation on public administration.

Keywords: public administration, institutional design, power institutions, policy rules, procedures.

Formulas:0; **fig.:** 1; **tabl.:** 2; **bibl.:**28

Постановка проблеми.
Інституційний дизайн як категорія управління набула поширення та

використовується на практиці з метою покращення отримуваних управлінських результатів. Українська система

публічного управління відзначається невисокими показниками якості, про що свідчать позиції України в світових рейтингах оцінювання Governance. Ми припускаємо, що використання, так званого «дизайнерського підходу» до системи публічного управління може стати результативним інструментом майбутніх змін. Одним з початкових кроків на цьому шляху має стати «уточнення змістів», зокрема, змісту категорії «інституційний дизайн».

Чинне законодавство України не містить терміна «дизайн» ні у загальному сенсі, ні в прикладному застосуванні до певних аспектів публічного управління. Єдиним виключенням є застосування терміну «дизайн» щодо продукту - як «дизайну продукту» [1], а у визначенні поняття акцентується увага на відповідності дизайну безпековим вимогам та нормативам (специфікаціям).

У цьому дослідженні вирішується проблема ідентифікації змісту категорії «інституційний дизайн» публічного управління. Вирішення цієї проблеми сприятиме вдосконаленню законодавства, яке, на наш погляд, потребує імплементації категорії в законодавче поле. Практичне застосування законодавства з імplementованою категорією «інституційний дизайн» може сприяти вдосконаленню практики публічного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорію «інституційний дизайн» доцільно розглядати в контексті загальної теорії «дизайн-мислення» («design thinking»). Попри те, що згадана теорія на початках свого розвитку у 1960-х рр. стосувалась, передусім, інженерії, архітектури, мистецьких проєктів, пізніше її принципи почали застосовуватись в підприємстві, менеджменті, політиці. Різноманітні сфери застосування теорії дизайнерського мислення та сучасні уявлення про її зміст, віддзеркалені в роботах Brown T., Winter J. (2010) [2], Razzouk R., Shute V. (2012) [3], Linke R. (2017) [4], Liedtka J. (2018) [5], Dam R., Siang Teo Yu (2022) [6].

Важливими для вирішення наукової проблеми уточнення змісту категорії «інституційний дизайн» в царині публічного управління є серія робіт. Це, передусім, – дослідження David L. Weimer (1996) [7], в якому інституційний дизайн тлумачиться як *набір пов'язаних правил та стимулів*. Останні, за визначенням автора, формують узгоджені *процедури* для досягнення визначених цілей.

В роботі Josep M. Colomer (2008) [8, 246] інституційний дизайн характеризується як *набір правил* для прийняття колективних рішень, які створюють гармонійне середовище взаємодії людей у суспільстві та обмежують невизначеність. В дослідженні Lindsay Mayka (2019) [9] розв'язується проблема результативного інституційного дизайну. Останній тлумачиться як явище, пов'язане з законодавством, стимулами для зацікавлених в здійсненні політики осіб та з інститутами участі в її (політики) реалізації.

На інститутах, як на визначальній умові формуванні інституційного дизайну, акцентує увагу український дослідник Бунецький Л. Л. (2010) [10, 122]. В дослідженні Радіонова І., Мальковська Ю. (2021) зміст інституційного дизайну розкривається через його складники, якими, на думку авторів, є процедури, алгоритми взаємодії, правила, стимули та обмеження [11, 64].

Незаперечним надбанням публічного управління та фактологічним підґрунтям для уточнення змісту категорії «інституційний дизайн» є набір документів (нормативних актів, керівництв щодо практичних дій) Європейської Комісії. До переліку таких документів належать, зокрема ті, якими унормовується процес регулювання макрофінансових дисбалансів країн-членів ЄС:

- Annual Sustainable Growth Strategy 2020 (переклад - Щорічна стратегія сталого розвитку до 2020 року) [12],

- Report from the Commission: Alert mechanism report 2020 (переклад - Звіт Комісії: Звіт про механізм оповіщення 2020) [13],

- Macroeconomic Imbalance Procedure Scoreboard (переклад - Табло процедури макроекономічного дисбалансу) [14],

- Assessment of progress on structural reforms, prevention and correction of macroeconomic imbalances, and results of in-depth reviews under Regulation (EU) No 1176 (2011) (переклад - Оцінка прогресу щодо структурних реформ, запобігання та виправлення макроекономічних дисбалансів, а також результати поглиблених переглядів відповідно до Регламенту (ЄС) № 1176 (2011)) [15],

- 2020 Draft Budgetary Plans: Overall Assessment (переклад - Проекти бюджетних планів на 2020 рік: загальна оцінка) [16],

- National Reform Programme and delivering a Council opinion on the Stability Programme (переклад - Національна програма реформ та надання висновку Ради щодо Програми стабільності) [17],

- Proposal for a joint employment report from the commission and the council (переклад - Пропозиція спільного трудового звіту від комісії та ради) [18],

- Regulation (EU) No 1174/2011 on enforcement measures to correct excessive macroeconomic imbalances in the euro area (переклад - Регламент (ЄС) № 1174/2011 про примусові заходи для виправлення надмірних макроекономічних дисбалансів у еврозоні) [19],

- National Reform Programme and Stability/Convergence Programme (переклад - Національна програма реформ і програма стабільності/конвергенції) [20].

Формулювання цілей статті.

Метою статті є вивчення теоретичних та практичних аспектів застосування інституційного дизайну в публічному управлінні.

Виклад основних матеріалів.

Спираючись на дослідження в царині загальної теорії дизайнерського мислення, можна виокремити декілька фундаментальних принципів, так званого дизайнерського підходу. Ці принципи можуть використовуватись при уточненні змісту категорії «інституційний дизайн»

загалом та в контексті публічного управління, зокрема.

До визначальних принципів дизайнерського підходу належать такі:

- спрямованість не стільки на оптимізацію процесів, скільки на оперативне вирішення актуальних проблем,

- незаперечна пріоритетність потреб споживачів товарів та користувачів послуг,

- акцентування уваги на внутрішньому та зовнішньому середовищі об'єктів щодо яких приймаються рішення,

- обґрунтування ітераційного (покрокового) руху в бік визначених цілей.

З огляду на виокремлені принципи, при формуванні інституційного дизайну публічного управління мають бути забезпечені:

- ідентифікація суспільно значимих цілей, які віддзеркалюють потреби споживачів суспільних благ (сервісів),

- оцінювання існуючого та формування й вдосконалення середовища управління об'єктом, на який спрямовані дії публічної влади,

- визначення кроків, які забезпечують рух в бік вирішення проблеми, пов'язаної з потребами громадян у певних публічних благах (сервісах).

Уточнення категорії «інституційний дизайн», на наш погляд, може досягатись при усвідомленні того, що є/має бути його структурними елементами. Показово, що в більшості досліджень, які стосуються інституційного дизайну, зміст цього поняття розкривається через довільний перелік елементів (складників), які формують його зміст. При цьому поза увагою залишається критеріальна ознака, яка дає підстави для виокремлення саме таких, а не інших елементів. Тому в одному переліку складників опиняються «різнопорядкові» елементи. До прикладу, ціле та його частина, явище та його форма.

З огляду на зазначену проблему визначення змісту категорії «інституційний дизайн», ми припускаємо, що подальше просування в уточненні змісту категорії може досягатись при застосуванні чітко окресленої

критеріальної ознаки структурування змісту. На основі цієї критеріальної ознаки мають виокремлюватися відповідні елементи змісту з урахуванням особливостей тієї сфери, в якій формується інституційний дизайн.

На наш погляд, при підході до інституційного дизайну як до форми, що *забезпечує процес*, мають виокремити три основні елементи змісту «інституційний дизайн», а саме: інститути, правила, процедури. Підставою для такого

припущення є те, що організація управління як процесу передбачає відповіді на три буденні питання: «хто?», «що?», «коли?». Якщо інститути дають відповідь на питання «хто?», то правила – на питання «що?», а процедури – на питання «коли?». Реалізації такого підходу до структурування змісту категорії «інституційний дизайн» відповідає критеріальній ознаці, яку ми називаємо «процесуальною».

Рис. 1. Категорія «інституційний дизайн» в публічному управлінні при застосуванні процесуального підходу до визначення її змісту

Джерело: складено автором самостійно

Зміст категорії «інституційний дизайн» в публічному управлінні при застосуванні, так званого «процесуального підходу», презентований на рис.1. В пропонованій інтерпретації, інституційний дизайн публічного управління може визначатись як деяка цілісність, що поєднує інститути, правила та процедури, які забезпечують створення суспільних благ (сервісів), здатних відповідати потребам спільнот та громад.

Розкриваючи зміст трьох презентованих на рис.1 складників категорії «інституційний дизайн» необхідно зважати на те, що їх визначеність залежить від конкретного об'єкту публічного управління – сфери, якої вони стосуються. До прикладу, якщо сферою управління є макрофінансові диспропорції української економіки, то *інститутами* в структурі дизайну публічного управління стають:

- інститути, функції яких визначені Бюджетним кодексом України, в складі Верховної Ради України (ВРУ), Кабінету Міністрів України (КМУ), Президента України, Міністерства фінансів України, Місцевих державних адміністрацій, виконавчих органів місцевих рад, місцевих фінансових органів, Боргового агентства України, Національного банку України (НБУ), Ради національної безпеки та оборони України (РНБО), Міністерства економіки України, Міністерства соціальної політики України [21],

- інститути, сформовані в умовах війни, а саме: військово-цивільні адміністрації [22],

- міжнародні інститути, діяльність яких пов'язана з ЄС та НАТО, зокрема, Міжвідомча експертна група з координації співробітництва України з НАТО у сфері економічної безпеки (МЕГ) [23],

- інститути громадянського суспільства, роль яких зростає в період збільшення загроз,

- інститути наукового супроводу рішень, пов'язаних з макрофінансовими дисбалансами та національною економічною безпекою [24].

Зрозуміло, що діяльність згаданих інститутів стає можливою за умови віддзеркалення *повноважень* (компетентностей) та особливостей *взаємодії* інститутів, які унормовані в *законодавстві* країни. Відтак, такі компоненти інституційного дизайну, як повноваження (компетентності), правила взаємодії, в діяльності інститутів економічної влади імплементуються в структуру змісту категорії «інституційний дизайн» через законодавство країни.

Правила, як елемент інституційного дизайну стосуються реалізації політики, здійснюваної інститутами влади. Правила політики можуть бути визначені як усвідомлені та реалізовані владою *алгоритми* дій в певній сфері. Правила політики уряду мають два аспекти:

- позитивний - усвідомлення факту існування певних об'єктивних зв'язків та залежностей між явищами,

- нормативний – використання знання про об'єктивні зв'язки та залежності в якості інструменту реалізації урядової політики.

На існуванні двох - позитивного та нормативного - аспектів правил політики, зокрема, акцентував увагу член ради керівників Резервної системи США А.Orphanides (2007) [25].

Відомо, що першість в розробці теорії - позитивного аспекту - правил політики належить Нобелівським лауреатам Kydland, F., Prescott, E. (1977) [26].

На практиці розрізняють та використовують правила монетарної та фіскальної політики. Показово те, що правила монетарної політики переважно подаються у вигляді різних модифікацій рівнянь з конкретними емпірично оціненими параметрами при трьох основних змінних: процентній ставці (i), інфляції (π), ВВП (Y). При імплементации монетарних правил у вигляді функцій (MR) в прогностичній та імітаційній макроекономічній моделі вони (правила) безпосередньо виконують роль інструменту публічного управління.

Правила фіскальної політики переважно подаються у вигляді граничних (критичних, оптимальних, безпечних, небезпечних тощо) значень величин, що віддзеркалюють стан фінансової сфери. В практиці різних країн застосовуються фіскальні правила, які можна класифікувати у такий спосіб:

- правила дефіциту державного бюджету (граничні межі абсолютної величини дефіциту або відносної величини дефіциту у відсотках до ВВП),

- правила державного боргу (граничні межі абсолютної величини боргу або відносної величини боргу у відсотках до ВВП та відносної величини боргу щодо спроможності його погашення з джерел доходів майбутніх періодів),

- правила видатків бюджету (номінальна/реальна абсолютна межа видатків та темп зростання видатків, нормативні пропорції розподілу бюджету, за цільовим призначенням),

- правила формування доходів бюджету (межі податкового навантаження на доходи платників, межі податкових ставок).

Прикладом правил, поданих у вигляді критичних меж певних

макрофінансових величин, є Табло, що застосовується в країнах ЄС. Далі подано фрагмент цього Табла в тій його частині, яка стосується внутрішніх дисбалансів країн-членів ЄС (табл. 1).

Таблиця 1. Індикатори внутрішніх дисбалансів країн-членів ЄС

Internal indicators (Внутрішні показники)	
<i>Indicators (Unit) (Індикатори)</i>	<i>Threshold (Попік)</i>
1. House price index – deflated (1 year % change) / Індекс цін на житло – дефльований (зміна за 1 рік %)	6%
2. Private sector credit flow – consolidated (% of GDP) / Кредитний потік приватного сектора – консолідований (% ВВП)	14%
3. General government sector debt - consolidated (% of GDP) / Борг сектору державного управління - консолідований (% ВВП)	133%
4. General government sector debt (% of GDP) / Борг сектору державного управління (% ВВП)	60%
5. Unemployment rate (3 year average) / Рівень безробіття (в середньому за 3 роки)	10%
6. Total financial sector liabilities - non-consolidated (1 year % change) / Загальні зобов'язання фінансового сектору - неконсолідовані (зміна за 1 рік %)	16.5%

Джерело: складено автором на основі [27]

В таблиці 1 подано граничні значення шістьох відносних макрофінансових величин, якими оцінюються внутрішні дисбаланси країн-членів ЄС. Недотримання цих граничних значень передбачає певні санкції та обмеження до порушників правил.

Розглянутий складник інституційного дизайну, визначений нами як «правила», фактично передбачає існування певних *алгоритмів дії*. Останні передбачають існування такіз суб-складників, як *методики оцінювання* станів, *нормативи (індикатори)*, *стимули та обмеження* (санкцій). Зрозуміло, що всі згадані суб-складники стають частиною інституційного дизайну публічного управління дисбалансами після їх імплементації в нормативно-правову базу країни.

Процедури, як складних змісту інституційного дизайну, на наш погляд, передусім, пов'язані з розподілом подій

(функцій) інститутів влади у часі. Оскільки запропонований нами підхід до розкриття змісту категорії «інституційний дизайн» є «процесувальним», а будь-який процес триває у часі, то виокремлення такого складника є цілком природним.

Застосування процедур у часовому розрізі може, до прикладу, ілюструватись таким аналізом повноважень двох органів державної влади України, які виконують функції регулювання фінансової сфери (табл. 2).

Наведені у таблиці 2 часові межі щодо процедур у сфері державних фінансів, унормовані Бюджетним Кодексом України, засвідчують важливість виконання функцій інститутами влади у конкретно визначений час. В тих випадках, коли час для виконання функції не фіксується, створюється потенційна загроза фінансової невизначеності.

Таблиця 2. Розподіл функцій органів державної влади України щодо прийняття й виконання державного бюджету

Інститути публічної влади України	Процедури: функції та терміни їх виконання
Верховна Рада України (включно з комітетами) (ВРУ)	1. Бере участь у підготовці пропозицій до щорічного бюджетного плану 2. До 01.12. ухвалює бюджет на наступний рік 3. До 15.07. розглядає Бюджетну Декларацію 4. Ухвалює впродовж року зміни до бюджету
Кабінет Міністрів України (КМУ)	1. До 15.09. схвалює проєкт державного бюджету та його подання до ВРУ та Президента України з урахуванням лімітних вимог Бюджетного Кодексу 2. До 01.06. схвалює Бюджетну Декларацію (прогнози місцевих бюджетів) 3. Затверджує Середньорічну стратегію управління державним боргом

Джерело: складено автором на основі [21]

Ще одним проявом процедур як способу розподілу подій у часі в системі публічного управління, на наш погляд, стають цільові програми та стратегії розвитку. До прикладу, інституційний дизайн управління економічною безпекою в Україні формує нині Стратегія економічної безпеки України до 2025 [28]. Оскільки остання прийнята у 2021 р., то після початку активних воєнних дій проти України сусідньої країни-агресора, така стратегія потребує суттєвих змін.

Процедури, як складник інституційного дизайну, передбачає визначеність щодо *функцій* інститутів влади у часі, розробку *стратегій* та *програм* реалізації урядової політики, осердям яких є конкретизація завдань, які припадають на кожний етап (ітерацію) здійснення політики.

Висновки. В пропонованій нами інтерпретації, яка передбачає застосування процесуального підходу, інституційний дизайн публічного управління може визначатись як деяка цілісність, що поєднує інститути, правила та процедури, які забезпечують створення суспільних благ (сервісів), здатних відповідати потребам спільнот та громад.

Імплементация такого визначення інституційного дизайну в законодавство України передбачає чітке тлумачення змісту інститутів, правил та процедур у кожному конкретному випадку. Йдеться про ідентифікацію інститутів, правил та процедур особливим змістом в залежності від того про яку сферу публічного управління йдеться в законодавстві.

Подальші дослідження категорії «інституційний дизайн» могли б реалізуватись у спробах застосування інших критеріальних ознак при ідентифікації елементів змісту цієї категорії. Зокрема, ми не виключаємо результативність підходу на основі критерію «мета» формування інституційного дизайну або критерію «організація» інституційного дизайну. При інших критеріях, відтак, інших підходах до структурування змісту категорії «інституційний дизайн», матимемо інші базові елементи при дещо іншому, ніж запропоновано у цьому дослідженні, поєднанні тих суб-елементів, які віддзеркалюють реальну практику публічного управління, нагромаджену в різних країнах.

Література:

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 №804 «Про затвердження Технічного регламенту щодо встановлення системи для визначення вимог з екодизайну енергоспоживчих продуктів». - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/804-2018-%D0%BF>
2. Tim Brown and Jocelyn Wyatt Winter. (2010), Design Thinking for Social Innovation. Development Outreach. World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6068>
3. Rim Razzouk and Valerie Shute. (2012), What is design thinking and why is it important?. Review of educational research 82.3: 330-348.
4. Rebecca Linke. (2017), Design thinking, explained. MIT Sloan School of Management. Retrieved from: <https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/design-thinking-explained#:~:text=Design%20thinking%2C%20explain ed.Rebecca%20Linke>
5. Jeanne Liedtka. (2018), Why Design Thinking Works. Harvard Business Review, 96(5), 72-79.
6. Rikke Friis Dam and Teo Yu Siang. (2022), The History of Design Thinking. Retrieved from: <https://www.interaction-design.org/literature/article/design-thinking-get-a-quick-overview-of-the-history>
7. David L. Weimer. (1995), Institutional Design, edited by David L. Weimer, Kluwer Academic Publishers.
8. Josep M. Colomer. (2008), Institutional Design // Prepared for: Handbook of Comparative Politics Todd Landmann and Neil Robinson eds. Sage. — pp. 246—262.
9. Lindsay Mayka. (2019), The Origins of Strong Institutional Design/ Comparative Politics. Vol. 51, No. 2, pp. 275-294
10. Бунецький Л.Л. Інституційний дизайн сучасної української політики: криза ідентичності та конфлікт інтересів / Л.Л. Бунецький // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2010. — Вип. 19. — С. 120—136. — Бібліогр.: 10 назв. — укр.
11. Економіка невизначеності: зміст, оцінювання, регулювання [Текст] : колект. монографія / за ред. Радіонової І. Ф. ; ВНЗ "Ун-т економіки та права "КРОК". - Київ: ВНЗ "Ун-т економіки та права "КРОК", 2021. - 287 с.
12. European Commission (2019), “Communication from the Commission: Annual Sustainable Growth Strategy 2020”. - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1578392227719&uri=CELEX%3A52019DC0650>
13. European Commission (2019), “Report from the Commission: Alert mechanism report 2020”. - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1578392070452&uri=CELEX%3A52019DC0651>
14. Eurostat (2019), “Macroeconomic Imbalance Procedure Scoreboard”. - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/10266449/2-17122019-BP-EN.PDF>
15. European Commission (2020), “Communication from the Commission. 2020 European Semester: Assessment of progress on structural reforms, prevention and correction of macroeconomic imbalances, and results of in-depth reviews under Regulation (EU) No 1176 (2011)”. - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1584543632863&uri=CELEX%3A52020DC0150>
16. European Commission (2019), “Communication from the Commission on the 2020 Draft Budgetary Plans: Overall Assessment”. - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/comm_chapeau_201119.pdf
17. European Commission (2019), “Recommendation for a Council recommendation on the National Reform Programme and delivering a Council opinion on the Stability Programme”. - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ec.europa.eu/info/publications/2019-european-semester-country-specific-recommendations-commission-recommendations_en
18. European Commission (2019), “Proposal for a joint employment report from the commission and the council”. - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1578392632182&uri=CELEX%3A52019DC0653>
19. Official Journal of the European Union (2011), “Regulation (EU) No 1174/2011 on enforcement measures to correct excessive macroeconomic imbalances in the euro area”. - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32011R1174>
20. European Commission (2020), “National Reform Programme and Stability/Convergence Programme”. - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/european-semester-timeline/national-reform-programmes-and-stability-convergence-programmes/2020-european-semester_en
21. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. №2456-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 50-51. - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
22. Закон України “Про військово-цивільні адміністрації”. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13, ст.87 Документ 141-VIII, чинний, поточна редакція — Редакція від 20.03.2022 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#:~:text=%D0%97%D0%90%D0%9A%D0%9E%D>

0%9D%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D
0%87%D0%9D%D0%

23. Загальна інформація про Міжвідомчу експертну групу з координації співробітництва України з НАТО у сфері економічної безпеки, Прес-реліз Міністерства економіки України. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=8b13e3af-d9b9-46e1-a6d6-be3eb13ed013>

24. Звіт про результати електронних консультацій з громадськістю щодо проекту Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від _____ 2021 року «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року». - [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=10de973d-c08e-4f01-95f1-11ad962a0e37&title=ZvitProRezultatiProvedenniaElektronnikhKonsultatsiiZGromadskistiuSchodoProektUkazuPrezidentaUkraini-proRishenniaRadiNatsionalnoiBezpekiOboroniUkrainiVid-2021-Roku-proStrategiiuEkonomichnoiBezpekiUkrainiNaPeriodDo2025-Roku->

25. Athanasios Orphanides. (2007), "Taylor rules," Finance and Economics Discussion Series 2007-18, Board of Governors of the Federal Reserve System (U.S.).

26. Kydland, F., Prescott, E. (1977), Rules rather than discretion: the inconsistency of optimal plans. Journal of political economy. Vol. 85, № 3, 473-492.

27. European Commission (2021), MACROECONOMIC IMBALANCE PROCEDURE. - [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/macroeconomic-imbalance-procedure/indicators>

28. Указ Президента України від 11.08.2021 №347/2021 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 серпня 2021 року “Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року”

References:

1. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 3, 2018 No. 804 "On the approval of the Technical Regulation on the establishment of a system for determining the requirements for eco-design of energy-consuming products." Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/804-2018-%D0%BF>

2. Tim Brown and Jocelyn Wyatt Winter. (2010), Design Thinking for Social Innovation. Development Outreach. World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6068>

3. Rim Razzouk and Valerie Shute. (2012), What is design thinking and why is it important?. Review of educational research 82.3: 330-348.

4. Rebecca Linke. (2017), Design thinking, explained. MIT Sloan School of Management. Retrieved from: [https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/design-](https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/design-thinking-)

[thinking-explained#:~:text=Design%20thinking%2C%20explained,Rebecca%20Linke](https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/design-thinking-explained#:~:text=Design%20thinking%2C%20explained,Rebecca%20Linke)

5. Jeanne Liedtka. (2018), Why Design Thinking Works. Harvard Business Review, 96(5), 72-79.

6. Rikke Friis Dam and Teo Yu Siang. (2022), The History of Design Thinking. Retrieved from: <https://www.interaction-design.org/literature/article/design-thinking-get-a-quick-overview-of-the-history>

7. David L. Weimer. (1995), Institutional Design, edited by David L. Weimer, Kluwer Academic Publishers.

8. Josep M. Colomer. (2008), Institutional Design // Prepared for: Handbook of Comparative Politics Todd Landmann and Neil Robinson eds. Sage. — pp. 246—262.

9. Lindsay Mayka. (2019), The Origins of Strong Institutional Design/ Comparative Politics. Vol. 51, No. 2, pp. 275-294

10. Bunetsky L.L. Institutional design of modern Ukrainian politics: identity crisis and conflict of interests / L.L. Bunetsky // Suchasna ukrayins'ka polityka. Polityky i politolohy pro neyi (Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about it). — K., 2010. — Vol. 19. - pp. 120-136. — Bibliography: 10 titles. — Ukrainian

11. Economics of uncertainty: content, assessment, regulation [Text]: collection. monograph / edited by Radionova I.F.; VNZ "Un-t ekonomiky ta prava "KROK". - Kyiv: VNZ "Un-t ekonomiky ta prava "KROK" (KROK University of Economics and Law. - Kyiv: KROK University of Economics and Law), 2021. - 287 p.

12. European Commission (2019), “Communication from the Commission: Annual Sustainable Growth Strategy 2020”. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1578392227719&uri=CELEX%3A52019DC0650>

13. European Commission (2019), “Report from the Commission: Alert mechanism report 2020”. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1578392070452&uri=CELEX%3A52019DC0651>

14. Eurostat (2019), “Macroeconomic Imbalance Procedure Scoreboard”. Retrieved from: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/10266449/2-17122019-BP-EN.PDF>

15. European Commission (2020), “Communication from the Commission. 2020 European Semester: Assessment of progress on structural reforms, prevention and correction of macroeconomic imbalances, and results of in-depth reviews under Regulation (EU) No 1176 (2011)”. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1584543632863&uri=CELEX%3A52020DC0150>

16. European Commission (2019), “Communication from the Commission on the 2020 Draft Budgetary Plans: Overall Assessment”. Retrieved from:

https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/comm_chapeau_201119.pdf

17. European Commission (2019), "Recommendation for a Council recommendation on the National Reform Programme and delivering a Council opinion on the Stability Programme". Retrieved from: https://ec.europa.eu/info/publications/2019-european-semester-country-specific-recommendations-commission-recommendations_en
18. European Commission (2019), "Proposal for a joint employment report from the commission and the council". Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1578392632182&uri=CELEX%3A52019DC0653>
19. Official Journal of the European Union (2011), "Regulation (EU) No 1174/2011 on enforcement measures to correct excessive macroeconomic imbalances in the euro area". Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32011R1174>
20. European Commission (2020), "National Reform Programme and Stability/Convergence Programme". Retrieved from: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/european-semester-timeline/national-reform-programmes-and-stability-convergence-programmes/2020-european-semester_en
21. Budget Code of Ukraine: Law of Ukraine of July 8, 2010 № 2456-VI // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR), 2010, № 50-51. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
22. Law of Ukraine "On Military-Civil Administrations". Information of the Verkhovna Rada (VVR), 2015, № 13, p. 87 Document 141-VIII, current, current version - Edition of 20.03.2022. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#:~:text=%D0%97%D0%90%D0%9A%D0%9E%D>

0%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%

23. General information about the Interdepartmental Expert Group on Coordination of Ukraine's Cooperation with NATO in the Field of Economic Security, Press Release of the Ministry of Economy of Ukraine. Retrieved from: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=8b13e3af-d9b9-46e1-a6d6-be3eb13ed013>
24. Report on the results of electronic public consultations on the draft decree of the President of Ukraine "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine from _____ 2021 "On the strategy of economic security of Ukraine until 2025". Retrieved from: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=10de973d-c08e-4f01-95f1-11ad962a0e37&title=ZvitProRezultatiProvedenniaElektronnikhKonsultatsiiZGromadskistiuSchodoProektUkazuPrezidentaUkraini-proRishenniaRadiNatsionalnoiBezpekiIOboroniUkrainiVid-2021-Roku-proStrategiiuEkonomichnoiBezpekiUkrainiNaPeriodDo2025-Roku->
25. Athanasios Orphanides. (2007), "Taylor rules," Finance and Economics Discussion Series 2007-18, Board of Governors of the Federal Reserve System (U.S.).
26. Kydland, F., Prescott, E. (1977), Rules rather than discretion: the inconsistency of optimal plans. Journal of political economy. Vol. 85, № 3, 473-492.
27. European Commission (2021), MACROECONOMIC IMBALANCE PROCEDURE. Retrieved from: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/macro-economic-imbalance-procedure/indicators>
28. Decree of the President of Ukraine dated August 11, 2021 No. 347/2021 "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated August 11, 2021 "On the Economic Security Strategy of Ukraine for the period until 2025".

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9: 37.07: 005.95]: 613.86
DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-124-133

ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ВІЙНИ: ОСНОВНІ ВИЯВИ ТА РЕСУРСИ

Людмила Карамушка¹

¹Академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-організаційної роботи та міжнародних наукових зв'язків, завідувачка лабораторії організаційної та соціальної психології, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна, e-mail: LKARAMA01@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-3419>

MENTAL HEALTH OF ORGANIZATION PERSONNEL AT WAR: MAIN MANIFESTATIONS AND RESOURCES

Liudmyla Karamushka¹

¹Academician of the NAES of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Deputy director of scientific organizational work and international scientific relations, Head of Laboratory of organizational and social psychology, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine, e-mail: LKARAMA01@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-3419>

Анотація. У статті представлено результати проведеного автором емпіричного дослідження основних виявів та ресурсів психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни. Розкрито зміст психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни та його структура. Виявлено недостатній рівень загальних показників стану фізичного та психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни, зокрема, констатовано більш низькі показники психічного здоров'я, порівняно з фізичним, а також негативні та позитивні тенденції у рівні розвитку основних складових психічного здоров'я. Автором здійснено класифікацію основних виявів стресу у персоналу організацій в умовах війни, проблем у спілкуванні з людьми та у здійсненні професійної діяльності. Показано, що найбільш вираженими проблемами психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни є проблеми, які стосуються здатності протидіяти стресу, далі слідує проблеми, що мають відношення до здатності здійснювати професійну діяльність (забезпечувати її ефективну організацію та продуктивність) і на останньому місці знаходяться проблеми, що пов'язані із здатністю налагоджувати стосунки з людьми. Разом з тим, констатовано, що для переважної більшості опитаного персоналу, не дивлячись на всю складність воєнного періоду, притаманна позитивна спрямованість життєдіяльності (бачення перспектив майбутнього, віра в життя, позитивне ставлення до своєї професійної діяльності тощо). Здійснено класифікацію ресурсів (організаційно-психологічних та особистісних), які використовує персонал організацій для підтримки та збереження психічного здоров'я у воєнний період. Констатовано розрив між ресурсами (ресурси організації значно «відстають» від ресурсів соціального оточення та особистісних ресурсів).

Ключові слова: психічне здоров'я, психічне здоров'я в умовах війни, складові психічного здоров'я, стрес, соціальне оточення, професійна діяльність, психологічні ресурси, персонал, організація.

Формул: 0, **рис.:** 0, **табл.:** 5, **бібл.:** 13

Abstract. The article presents the results of the author's empirical study of the main findings and resources of the mental health of the personnel of organizations in the conditions of war. The content of the mental health of the personnel of organizations in the conditions of war and its main components are disclosed. An insufficient level of general indicators of the state of physical and mental health of the personnel of organizations in war conditions was revealed, in particular, lower indicators of mental health compared to physical health were found, as well as negative and positive trends in the level of development of the main components of mental health. The author classified the main manifestations of stress in the personnel of organizations in the conditions of war, problems in communication with people, in the organization and implementation of professional activities. It is shown that the most pronounced mental health problems of the personnel of organizations in war conditions are problems related to the ability to counteract stress, followed by problems related to the ability to carry out professional activities (ensure its effective organization

and productivity) and lastly there are problems related to the ability to establish relationships with people. At the same time, it was established that for the vast majority of the surveyed personnel, despite all the complexity of the war period, a positive orientation of life is inherent (a vision of future prospects, faith in life, a positive attitude towards one's professional activities, etc.). The classification of resources (organizational-psychological and personal) used by the personnel of organizations to maintain and preserve mental health during the war period was carried out. A gap between resources has been established (the resources of the organization significantly lag behind the resources of the social environment and personal resources).

Keywords: mental health, mental health in conditions of war, components of mental health, stress, social environment, professional activity, psychological resources, personnel, organization.

Formulas:0; fig.: 0;tabl.: 5;bibl.: 13

Постановка проблеми. Однією із важливих проблем в період агресивної війни РФ проти України є проблема підтримки та збереження психічного здоров'я персоналу організацій, оскільки це має пряий вплив на ефективність професійної діяльності персоналу, задоволення його потреб, сприяє успішності діяльності організації. Це потребує осмислення цієї проблеми, здійснення аналізу основних виявів психічного здоров'я у персоналу організацій в умовах війни, проблем, які існують, вивчення особистісних та організаційних ресурсів, які використовуються персоналом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми психічного здоров'я персоналу організацій в умовах мирного часу, представлена в роботах ряду авторів, в яких розкрито ряд важливих аспектів цієї проблеми, зокрема, визначено сутність психічного здоров'я (Карамушка, Л.М. [3]), описано комплекс методик для дослідження цього феномену (Шевченко Н.М. [7]), досліджено особливості психічного здоров'я вчителя (Dziuba, T., Karamushka, L., Halushko, I., et. al. [9]), визначено психологічні чинники та умови забезпечення психологічного здоров'я менеджерів освітніх організацій в умовах Нової української школи (Карамушка Л.М., Шевченко А.М. [5]) та ін.

Серед вивчення психологічних наслідків війни вагоме місце займає аналіз психічних розладів населення під впливом військових конфліктів, які відбуваються в різних регіонах світу, що відображено в ряді зарубіжних досліджень [11; 12]. Вивчення психологічних наслідків широкомасштабної війни РФ проти України лише розпочалось і знайшло

відображення в наукових працях вітчизняних авторів: Злишков В., Лукомська С. [1]; Кокун, О.М., Мороз, В.М., Пішко, І.О., Лозінська, Н.С. [6]; Deineko O. [8].

Серед дослідження психологічних наслідків агресивної війни РФ проти України суттєве значення має проблема вивчення сутності та структури психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни, його негативних та позитивних виявів, класифікація основних проблем, які стосуються вираженості складових психічного здоров'я, визначення ресурсів, необхідних для його підтримки і збереження.

Мета дослідження: емпірично дослідити основні вияви та ресурси психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни.

Методика та організація дослідження. Методика дослідження. Для проведення дослідження використовувалась анкета «Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни» Л.М. Карамушка, яка включала 9 запитань, які стосувались таких блоків питань: 1) загальної оцінки персоналом власного фізичного та психічного здоров'я в умовах війни; 2) виявів основних складових психічного здоров'я в умовах війни; 3) наявності ресурсів для підтримки психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни; 4) потреби в психологічній допомозі щодо підтримки психічного здоров'я та основних форм її здійснення та ін. Також анкета включала 9 запитань «паспортички», які стосувалися статі, віку, сімейного стану, наявності дітей, освіти, посади респондентів, характеристик місця їх проживання, пов'язаного із рівнем безпеки під час війни. Узагальнені відповіді

респондентів (по масиву в цілому) на запитання анкети, які стосуються оцінка персоналом організацій власного фізичного та психічного здоров'я в умовах війни, вираженості основних складових психічного здоров'я та ресурсів збереження та його підтримки знайшли відображення у цій статті. Інші результати будуть проаналізовані в наступних публікаціях.

Опитування здійснювалось за допомогою Google Forms. Обробка результатів здійснювалась методами математичної статистики (описові статистики) за допомогою програми SPSS (22 версія).

Вибірка досліджуваних. Дослідження проводилось в травні 2022 р. 344 респондентів з Центрального регіону України взяли участь в дослідженні.

За соціально-демографічними характеристиками респонденти були розподілені таким чином: 80,8% опитаних були жінки та 19,2% чоловіки. Середній вік респондентів складає $M = 39,1$, $SD = 15,8$, 58,1% опитаних були неодруженими та 41,9% були одруженими. 63,7% опитаних не мали дітей, 36,3% мали дітей.

Щодо організаційно-професійних характеристик, то тут зафіксовані такі дані. 6,5% мали середню або середню спеціальну освіту, 81,7% мали незакінчену вищу або вищу освіту, 11,8% навчались в аспірантурі або мали науковий ступінь (наукове звання). 25,0% обіймали посади керівників в цих сферах, 75,0% мали статус працівників. Респонденти працювали в таких сферах: 29,9% – підприємництва та бізнесу, 24,7% – освіти і науки, 13,4% – охорони здоров'я, 8,2% – державної служби. 23,8% опитаних не працювали.

За характеристиками місця проживання, пов'язаного із рівнем безпеки під час війни у першій її фазі (кінець лютого-квітень) опитувані розподілились наступним чином. Щодо місця знаходження під час війни отримано такі відповіді: 62,5% відповіли, що знаходились у своєму місті (селі), 20,9% переїхали у більш безпечне місто (село) в

межах України і 16,6% переїхали у більш безпечне місце за кордоном.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Зміст та основні складові психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни. Відповідно до підходу Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), психічне здоров'я є фундаментальною основою для колективної та індивідуальної здатності людей мислити, переживати емоції та взаємодіяти один з одним, заробляти на життя й насолоджуватися ним [13]. Відповідно, психічне здоров'я розглядається як життєво важлива проблема для індивідів, громад та суспільства у всьому світі [13].

Згідно підходу ВООЗ, психічне здоров'я визначається *низкою соціально-економічних, біологічних та екологічних чинників*, які впливають на його рівень в будь-який момент часу. Отже, і можна говорити про те, що *війна є найбільш вираженим негативним чинником*, який впливає на психічне здоров'я особистості, оскільки цей чинник обумовлює пряму загрозу життя людини і різні вияви насильства (політичного, військового, економічного, сексуального тощо) [2].

Враховуючи загальні підходи ВООЗ [13] та наші власні розробки [2; 4] щодо розуміння сутності психічного здоров'я, можна говорити, на наш погляд, про те, що *психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни* включає такі основні складові: 1) здатність справлятися з повсякденними стресами життя в умовах війни; 2) здатність налагоджувати стосунки з людьми в умовах війни; 3) здатність ефективно здійснювати свою професійну діяльність та працювати на користь своєї організації й суспільства, реалізувати свої здібності в умовах війни.

Зазначимо, що існують різні підходи щодо вивчення структури психічного здоров'я особистості в умовах війни. У нашому дослідженні аналіз складових психічного здоров'я здійснюється через висвітлення його негативних та позитивних виявів у різних сферах

життєдіяльності людей в умовах війни, які названі вище.

2. Оцінка персоналом організацій власного фізичного та психічного здоров'я в умовах війни. Аналіз отриманих даних (табл.1) свідчить про те, що лише одна п'ята-одна шоста опитаних оцінюють своє фізичне та психічне здоров'я однозначно позитивно (21,5% та 15,6% відповідно). Значно більш опитаних, майже половина, оцінюють своє фізичне та

психічне здоров'я скоріше позитивно, ніж негативно (42,5,% та 44,0% відповідно). Ці показники можна оцінити позитивно, оскільки вони свідчать в цілому про позитивні тенденції у стані фізичного та психічного здоров'я респондентів, що в умовах війни є дуже суттєвим, оскільки мобілізує персонал для виконання діяльності, адаптації до нових умов, сприяє задоволенню базових потреб людини в екстремальних ситуаціях.

Таблиця 1. Оцінка персоналом власного фізичного та психічного здоров'я в умовах війни (в% від загальної кількості опитаних)

Оцінка здоров'я	Фізичне здоров'я	Психічне здоров'я
Оцінюють позитивно	21,5	15,6
Оцінюють скоріше позитивно, ніж негативно	42,5	44,0
Важко оцінити	23,0	22,1
Оцінюють скоріше негативно, ніж позитивно	10,6	13,6
Оцінюють негативно	2,4	4,7

Джерело: розроблено автором

Однак, можна говорити і про певну негативних тенденцій у вираженості стану фізичного та психічного здоров'я персоналу організацій. Про це свідчить, насамперед, той факт, що трохи більше, ніж одна п'ята опитаних, зазначили, що їм важко оцінити стан свого фізичного та психічного здоров'я (23,0% та 22,1% відповідно). Також було виявлено, що фізичне та психічне здоров'я оцінюються частиною опитаних скоріше негативно, ніж позитивно (10,6% та 13,6% відповідно). І невелика частина осіб однозначно оцінили власне фізичне та психічне здоров'я негативно (2,4,% та 4,7% відповідно). Також звертає увагу на себе той факт, що рівень вираженості психічного здоров'я в цілому є нижчим, порівняно із фізичним здоров'ям. Зазначимо, що в наших дослідженнях, проведених до війни, психічне здоров'я за рівнем вираженості випереджало фізичне здоров'я. Очевидно, це можна пояснити тим, що ситуація війни, яка характеризується підвищеним рівнем стресу та є загрозою для життя людей, негативно позначається, насамперед, на їх психічному здоров'ю.

Далі проаналізуємо вияви основних складових психічного здоров'я, відповідно до наведеної вище моделі.

3. Аналіз здатності персоналу організацій справлятися з повсякденними стресами життя в умовах війни. Отримані результати свідчать про те, що значна частина опитаних переживають різні вияви стресу під час війни, які можна, відповідно до нашої класифікації, об'єднати у чотири групи (табл. 2).

До першої групи відносяться *вияви «гострого» стресу*, більшість із яких респонденти, скоріше всього, пережили у перші дні війни. Сюди відносяться страх (62,5%), паніка (42,2%), шок (39,5%). Як бачимо у цій групі найбільш вираженим є страх, оскільки більше двох третіх опитаних вказали на його наявність, та паніка, на яку вказало майже половина опитаних.

Другу групу утворили вияви *«віддаленого» стресу*, з якими респонденти, скоріше всього, зустрілися у наступний період. Складовими цієї групи виступили такі показники стресу: тривожність (69,6%), роздратованість (39,2%), депресія (21,5%), невпевненість в собі (19,2%), агресивність (18,9%), панічні атаки (15,3%),

**Таблиця 2. Із якими виявами стресу Ви зустрілись під час війни?
 (в% від загальної кількості опитаних)**

Вияви стресу	%
<i>Вияви «гострого» стресу:</i>	
пережив страх	62,5
пережив паніку	42,2
пережив шок	39,5
<i>Вияви «віддаленого» стресу:</i>	
відчуваю тривожність	69,6
відчуваю роздратованість	39,2
відчуваю депресію	21,5
відчуваю невпевненість в собі	19,2
став агресивним	18,9
пережив панічні атаки	15,3
<i>Вияви стресу, які стосуються перспектив життя:</i>	
відчуваю апатію	28,6
втратив смисл життя	6,2
<i>Вияви вираженого «гострого» стресу, які стосуються каліцтва та смерті близьких:</i>	
пережив горе у зв'язку з смертю близьких людей	2,4
пережив горе у зв'язку з фізичними травмами /каліцтвом близьких людей	1,2

Джерело: розроблено автором

Слід наголосити, що найбільш виражено тут представлена тривожність, яка спостерігається у переважній кількості опитаних. Решта виявів стресу представлена в середньому у однієї п'ятої опитаних.

У третю групу увійшли вияви стресу, які стосуються *перспектив життя*. Сюди віднесено апатію (28,6%) та втрата смислу життя (6,2%). Як бачимо, ця група виявів стресу представлено у невеликої кількості респондентів, особливо, коли мова йде про показник, який стосуються втрати смислу життя, що, звичайно, заслуговує схвальної оцінки, оскільки свідчить про позитивну спрямованість життєдіяльності респондентів, навіть у такий складний час.

До четвертої групи було віднесено вияви *вираженого «гострого» стресу*, які мають відношення до *каліцтва та смерті близьких*: переживання горя у зв'язку із смертю близьких людей (2,4%), переживання горя у зв'язку з фізичними травмами/каліцтвом близьких людей (1,2%). Отримані дані свідчать про те, що, на щастя, число таких респондентів є невеликим.

Отже, отримані дані свідчать про те, що дуже велика кількість персоналу організацій переживають різні вияви стресу в умовах війни, серед яких найбільш представленими є страх і тривожність. Тому доцільним є використання, як самими персоналом організацій, так і працівниками психологічних служб різних способів протидії стресу в умовах війни, про що мова йде в ряді публікацій з цієї проблеми (Карамушка Л.М. [2]; Коқун, О.М., Мороз, В.М., Пішко, І.О., Лозінська, Н.С. [6]; Miller, K.E., Rasmussen A. [10]).

4. Дослідження здатності персоналу організацій налагоджувати стосунки з людьми в умовах війни. Результати дослідження показали, що досить значна частина респондентів вказали на наявність певних проблем у налагодженні стосунків з іншими людьми, які стосуються широкого спектру стосунків (від конфліктів до зради та зневіри в людей, припинення з ними стосунків, як крайніх форм загострення стосунків з людьми) (табл. 3). Виявлені проблеми, відповідно до здійсненої нами класифікації, було об'єднано у п'ять основних груп.

Таблиця 3. Із якими проблемами у стосунках з людьми ви зустрілись під час війни? (у % від загальної кількості опитаних)

Проблеми в стосунках з людьми	%
<i>Конфлікти з членами сім'ї та родини:</i>	
конфлікти з членами родини	26,5
конфлікти з батьками	23,9
конфлікти з чоловіком/дружиною	13,9
конфлікти з дітьми	5,3
<i>Конфлікти з друзями:</i>	
мав конфлікти з друзями	20,9
<i>Конфлікти з суб'єктами професійної взаємодії:</i>	
конфлікти з керівництвом своєї організації	6,2
конфлікти з членами свого колективу	5,6
<i>Конфлікти з людьми, які надавали допомогу вимушеним переселенцям:</i>	
напруженість в стосунках з людьми, які надавали мені житло (коли був вимушеним переселенцем в Україні)	3,5
напруженість в стосунках з людьми, які надавали мені житло (коли був вимушеним переселенцем за кордоном)	2,9
<i>Крайні форми загострення стосунків з людьми:</i>	
перестав спілкуватися із деякими із близьких людей	36,0
втратив віру в людей	8,3
пережив зраду близьких людей	5,9

Джерело: розроблено автором

Так, першу групу складають конфлікти, що стосуються *взаємодії персоналу з членами сім'ї та родини*, тобто, з найближчим колом соціальної взаємодії. На конфлікти з членами родини вказало 26,5%, конфлікти з батьками – 23,9%, з дружиною/чоловіком – 13,9%, конфлікти з дітьми – 5,3%. Тобто, в середньому близько четвертої частини респондентів пережили конфлікти з членами сім'ї та родини, що, скоріше всього, можна пояснити тим, що переважна більшість проблем забезпечення своєї безпеки та організації життєдіяльності в умовах війни опитувані вирішували, насамперед, на рівні сім'ї та родини.

Другу групу складають конфлікти, які стосуються *взаємодії з друзями*. На них вказало 20,9%.

До третьої групи відносяться *конфлікти з суб'єктами професійної взаємодії*, тобто, з суб'єктами професійної взаємодії в організаціях, де працюють респонденти в. На конфлікти з керівництвом своєї організації вказало 6,2%, конфлікти з членами свого колективу – 5,6%. Як бачимо, конфліктів з суб'єктами професійної взаємодії є значно менше, порівняно з конфліктами із з членами сім'ї та родини, що можна оцінити, як позитивний факт. Це може бути

обумовлене, зокрема, тим, що спілкування в організації здійснюється на більш формальній основі, з дотриманням субординації, а з іншого боку, можливо, меншою виключністю організацій в умовах війни у вирішенні повсякденних професійних та життєвих проблем персоналу.

До четвертої групи відносяться конфлікти, що які мають відношення до *взаємодії з людьми, які надавали допомогу вимушеним переселенцям*, зокрема, надавали житло, як в Україні та за кордоном. Число таких конфліктів складає всього 3,5% стосовно взаємодії з людьми, які надавали житло в Україні, та 2,9% стосовно людей, які допомагали у вирішенні цього питання за кордоном.

І п'яту групу складають проблеми, які стосуються *крайніх форм загострення стосунків з людьми*. 36,0% опитаних вказали на те, що перестали спілкуватися із деякими із близьких людей. Звертає увагу на себе той факт, що такий показник за кількісним вираженням є найбільшим серед проблем у стосунках з людьми. Однак, лише 8,3 % учасників дослідження зазначили, що втратили віру в людей, а 5,9% опитаних зазначили, що пережили зраду близьких людей, що є крайньою

формою розриву стосунків з людьми. В цілому, це свідчить, на наш погляд, про все ж таки позитивну спрямованість щодо соціальних контактів з людьми в умовах війни у більшості опитаних.

Отже, отримані результати свідчать про те, що війна, як крайня форма соціальної напруженості, яка складає загрозу безпеці і життю людей, обумовлює виникнення значних проблем у соціальній взаємодії у персоналу організацій. Це потребує підвищення компетентності персоналу організацій з цих питань, що

знайшло відображення у ряді публікацій (Карамушка Л.М. [2]; Карамушка Л.М., Шевченко А.М. []).

5. Аналіз здатності персоналу організацій здійснювати свою професійну діяльність та реалізувати свої здібності в умовах війни. Аналіз отриманих даних показав, що персонал організацій зустрівся з рядом проблем в їхній професійній діяльності (табл. 4). Виявлені проблеми, згідно з проведеною нами класифікацією, було об'єднано у такі три групи.

Таблиця 4. Із якими проблемами у здійсненні своєї професійної діяльності Ви зустрілись в умовах війни? (у % від загальної кількості опитаних)

Проблеми у здійсненні професійної діяльності	%
<i>Проблеми в організації та продуктивності професійної діяльності персоналу:</i>	
значно знизилась продуктивність діяльності	44,5
не можу організувати свій робочий час	35,4
не вірю в себе, свою здатність виконувати професійну діяльність	11,8
мені в цілому важко адаптуватись до роботи до нових умов війни	10,3
<i>Ставлення персоналу до професійної діяльності:</i>	
втратив бажання займатись своєю професійною діяльністю	13,9
не бачу перспектив своєї діяльності	10,9
не хочу навчатись новому	10,3
вважаю, що займатись моєю професійною діяльністю дистанційно немає ніякого смислу	7,1
<i>Найближчі перспективи персоналу щодо здійснення професійної діяльності:</i>	
втратив своє місце роботи, тому шукаю нову роботу	8,3
працювати в своїй організації не планую, хочу виїхати за кордон	3,5
приміщення моєї організації пошкоджене (зруйноване), працювати неможливо	1,5
працювати в своїй організації не планую, хочу виїхати в більш безпечний регіон України	0,6

Джерело: розроблено автором

Першу групу утворили проблеми, які мають відношення до *організації та продуктивності професійної діяльності персоналу*. Найбільша кількість, опитаних (44,5%), вказали на те, що у них різко знизилась продуктивність діяльності. 35,4% респондентів, більше третини, зазначили, що вони не можуть організувати свій час. Значно менше опитаних (11,8%) вказали на свою низьку самоефективність (зазначили, що вони не вірять в себе, свою здатність виконувати професійну діяльність). І 10,3%) відповіли, що їм в цілому важко адаптуватись до роботи до нових умов війни. Як бачимо, у цій групі переважають проблеми, які мають відношення до продуктивності професійної діяльності та тайм-менеджменту.

Другу групу утворили проблеми, які стосуються *ставлення персоналу до професійної діяльності*. До цієї групи були включені такі відповіді респондентів: втратив бажання займатись своєю професійною діяльністю (13,9%), не бачу перспектив своєї професійної діяльності (10,9%), не хочу навчатись новому (10,3%). Таким чином, можна говорити про те, що навіть у важких умовах війни лише незначна частина персоналу має негативну мотивацію щодо виконання своєї професійної діяльності.

І останню групу складають проблеми, які стосуються *найближчих перспектив здійснення професійної діяльності*. Звертає увагу на себе той факт, що число осіб, які вказали на проблеми цієї групи, є зовсім невеликим.

8,3% вказали на те, що втратили місце роботи, тому шукають нову роботу. 3,5% вказали на те, що працювати в своїй організації не планують, хочуть виїхати за кордон. 1,5% респондентів зазначили, що працювати в їхній організації неможливо, оскільки її приміщення пошкоджене/зруйноване. І 0,6% респондентів вказали на те, працювати в своїй організації не планують, хочуть виїхати в більш безпечний регіон України. Отже, в цілому можна заключити, що персонал організацій бачить позитивні перспективи своєї професійної діяльності, не дивлячись на складні умови війни, що можна, без сумніву, оцінити позитивно.

Таким чином, результати дослідження засвідчили те, що у персоналу організацій на фоні позитивного ставлення до своєї професійної діяльності та перспектив її здійснення, яке спостерігається у переважній більшості опитаних, зафіксовані виражені проблеми у продуктивності діяльності та часової її організації, а також частково проблеми в

адаптації до нових умов війни та самоефективності. Це свідчить про необхідність реалізації спеціальної психологічної підтримки персоналу організацій, що знайшло відображення в ряді наших публікацій [2; 4; 5].

Загалом виявлено ряд, як *негативних, так і позитивних, виявів* психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни, що передбачає вивчення ресурсів, використання яких може сприяти підтримці та збереженню психічного здоров'я.

6. Ресурси для підтримки та збереження психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни. Аналіз отриманих даних дав можливість виділити значу кількість ресурсів, які використовуються персоналом організацій для підтримки та збереження психічного здоров'я в умовах війни (табл. 5). Дані ресурси, відповідно до нашої класифікації, об'єднано у чотири групи.

Таблиця 5. Ресурси для підтримки та збереження психічного здоров'я в умовах війни (у % від загальної кількості опитаних)

Організаційно-психологічні та особистісні ресурси	%
<i>Підтримка соціального оточення:</i>	
Підтримка друзів	60,4
Підтримка сім'ї	59,1
Підтримка родини	46,3
Підтримка випадкових людей	13,9
<i>Використання особистих ресурсів:</i>	
Власна стресостійкість	53,7
Віра в себе, свої здібності (самоефективність)	46,9
Самоорганізація своєї життєдіяльності	36,6
Наявність фінансових ресурсів	24,2
<i>Підтримка організації, в якій працює персонал:</i>	
Підтримка колективу організації	21,5
Підтримка керівництва організації	18,8
Підтримка партнерів організації	3,5
<i>Підтримка інших організацій:</i>	
Підтримка волонтерських організацій	8,8
Підтримка територіальних громад, де я персонал проживаю постійно	3,8
Підтримка територіальних громад, куди персонал виїхав тимчасово	2,7

Джерело: розроблено автором

До першої групи відносяться ресурси, які стосуються підтримки персоналу організацій *соціальним оточенням*. Дана група, яка в цілому є найбільш кількісно численною, включає ресурси, які стосуються підтримки, яку

надають персоналу організацій такі суб'єкти: друзі (60,4%), сім'я (59,1%), родина (46,3%), підтримка випадкових людей (13,9%). Як бачимо, підтримка людей, які входять в найближче оточення

персоналу організацій, є дуже суттєвим ресурсом.

До другої групи відносяться *особисті ресурси* персоналу організацій, які кількісно виражені дещо менше, порівняно з першою групою, але також займають вагому роль. Сюди відносяться, насамперед, психологічні ресурси: власна стресостійкість (53,7%), віра в себе, в свої здібності (самоефективність) (46,9%) та самоорганізація своєї життєдіяльності (36,6%). Також значущим є і наявність фінансових ресурсів (24,2%). При цьому звертає увагу на себе той факт, що значущість психологічних ресурсів значно переважає над фінансовими ресурсами.

Третю групу утворили ресурси, які стосуються *підтримки персоналу організацією*, в якій працюють працівники. Як видно із отриманих даних, ця група ресурсів кількісно представлена значно нижче, орієнтовно в два-три рази, порівняно із ресурсами першої та другої груп. До неї відносяться такі ресурси, як підтримка колективу організації (21,5%), підтримка керівництва організації (18,8%), т підтримка партнерів організації (3,5%). Як бачимо, на останній ресурс вказала дуже невелика кількість опитаних.

І четверту групу утворили ресурси, які стосуються *підтримки інших організацій*. До цієї групи, яка кількісно є дуже не вираженою, відносяться такі ресурси: підтримка і допомога волонтерських організацій (8,8%), підтримка і допомога територіальних громад, де я проживаю постійно (3,8%), підтримка і допомога територіальних громад, куди я виїхав тимчасово (2,7%).

Загалом, можна заключити, що ресурси, які мають відношення до соціального оточення, та особисті ресурси відіграють провідну роль у збереженні та підтримці психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни, що можна оцінити, як позитивний факт. Однак, підтримка і допомога організацій, де працює персонал, та інших організацій, є незначною, що можна оцінити, як одне із проблемних місць в дослідженні цієї проблеми.

Висновки.

1. Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни являє собою здатність персоналу справлятися з повсякденними стресами війни, налагоджувати стосунки з людьми, ефективно здійснювати свою професійну діяльність та працювати на користь своєї організації й суспільства, реалізувати свої здібності.

2. Виявлено недостатній рівень фізичного та психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни (з більш низькими показниками психічного здоров'я, порівняно з фізичним), а також негативні та позитивні тенденції у рівні розвитку основних складових психічного здоров'я.

3. Констатовано розрив між ресурсами, які використовує персонал організацій для підтримки та збереження психічного здоров'я у воєнний період (ресурси організації значно відстають від ресурсів соціального оточення та особистісних ресурсів).

4. Отримані дані свідчать про необхідність розробки та впровадження спеціальних психологічних технологій, спрямованих на збереження та підтримання психічного здоров'я персоналу організацій в умовах війни, які можуть використовуватися на індивідуальному, груповому, організаційному та суспільному рівнях.

До перспектив дослідження відноситься вивчення особливостей психічного здоров'я різних категорій персоналу організацій в умовах війни, а також впливу на нього організаційно-психологічних чинників.

Література:

1. Зливков, В., Лукомська, С. Діти війни: теоретико-методичні і практичні аспекти психологічної допомоги: Навч. пос. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2022. 95 с.
2. Карамушка, Л.М. Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати: Метод. рекомендації. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 52 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/730974/>
3. Карамушка, Л. (2021). Психічне здоров'я: сутність, основні детермінанти, стратегії та програми забезпечення. *Psychological Journal*. 2021. 7(5). С. 26–37. DOI:<https://doi.org/10.31108/1.2.7.5.3>

4. Карамушка, Л., Креденцер, О., Терещенко, К., Лагодзінська В. Івкін В., Ковальчук О.С. Особливості психічного здоров'я персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 1 (25). С.62-74. DOI:<https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7>
5. Карамушка, Л.М., Шевченко А.М. Забезпечення психологічного здоров'я менеджерів та педагогічних працівників освітніх організацій в умовах Нової української школи: навчально-методичний посібник. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 157 с.
6. Кокун, О.М., Мороз, В.М., Пішко, І.О., Лозінська, Н.С. Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій: метод. посібник. Київ-Одеса: Фенікс, 2022. 88 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/730971>
7. Шевченко, А.М. Комплекс методик для дослідження психологічного здоров'я менеджерів освітніх організацій. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2019. (2-3) (9-10). С. 109-118.
8. Deineko, O. War in Ukraine: a sociological study. Oslo, Norwegian Institute for Urban and Regional Research, Metropolitan University. 2022. DOI: 10.1192/bjp.bp.110.084764. Epub 2012 Jan 26. PMID: 22282430
9. Dziuba, T., Karamushka, L., Halushko, I., et. al. Mental health of teachers in Ukrainian educational organizations. *Wiadomości Lekarskie*, 2021. Vol. 74. Part 1, pp.2779-2783. URL:<https://wiadlek.pl/11-2021/>.
10. Miller, K.E., Rasmussen A.. War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social Science and Medicine*. 2010. 70, pp. 7-16. DOI:10.1016/j.socscimed.2009.09.029
11. Murthy, R.S., Lakshminarayana, R. Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*. 2006. 5(1). pp.25-30.
12. Priebe, S., Bogic, M., Ajdukovic, D., et al. (2010). Mental disorders following war in the Balkans: a study in 5 countries. *Archives of General Psychiatry*, 2010. 67. pp.518-28. DOI:10.1001/archgenpsychiatry.2010.37
13. World Health Organization. «Mental health: strengthening our response». URL.: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>.

References

1. Zlyvkov, V., Lukomska, S. Dity viiny: teoretyko-metodychni i praktychni aspekty psykholoichnoi dopomogy [Children of war: theoretical, methodological and practical aspects of psychological assistance]. Vydavets PP Lysenko M. M, 2022. 95 p.. [In Ukrainian].
2. Karamushka, L. M. *Psykhychne zdorovyia osobystosti pid chas viiny: yak iogo zberegty ta pidtrymaty*: recommendations [Mental health of the individual during the war: how to preserve and support it: recommendations]. Instytut psykholoigii imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukrainy, 2022. 52 p. URL.: <https://lib.iitta.gov.ua/730974/> [In Ukrainian]
3. Karamushka, L. Psykhychne zdorovyia: sutnist, osnovni determinanty, strategii ta programy

- zabezpechennya [Mental health: nature, key determinants, strategies and promotion programs]. *Psychological Journal*, 2021, 7(5), 26–37. <https://doi.org/10.31108/1.2.7.5.3>
4. Karamushka, L., Kredentser, O., Tereschenko, Ivkin, V., Lagodzinska, V., & Kovalchuk, O. Osoblyvosti psykhychnogo zdorovyia personalu osvityvnykh ta naukovykh organizatsii v umovakh viiny [Peculiarities of the mental health of the staff of educational and scientific organizations in the conditions of war]. *Organizatsiina psykholoigia. Ekonomichna psykholoigia*, 2022. 1(25), 62-74. <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7> [In Ukrainian]
5. Karamushka, L. M., Shevchenko, A. M. Zabezpechennya psykholoichnogo zdorovyia menezheriv ta pedagogichnykh pratsivnykiv osvityvnykh organizatsii v umovakh Novoyi ukraiynskoyi shkoly [Promoting psychological health of managers and teaching staff of educational organizations in the conditions of the New Ukrainian School]. G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine. 2022 157 p. [In Ukrainian]
6. Kokun, O. M., Moroz, V. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S. Teoria i praktyka upravlinnya strakhom v umovakh boiovykh dii [Theory and practice of fear management in combat conditions]. Feniks, 2022. 88 p. <https://lib.iitta.gov.ua/730971> [In Ukrainian]
7. Shevchenko, A. M. Kompleks metodyk dlya doslidzhennya psykholoichnogo zdorovyia menezheriv osvityvnykh organizatsii [A complex of instruments to study the psychological wellbeing of managers of educational organizations]. *Organizatsiina psykholoigia. Ekonomichna psykholoigial* 2019. 2-3 (9-10), pp.109-118. [In Ukrainian]
8. Deineko, O. War in Ukraine: a sociological study. Oslo, Norwegian Institute for Urban and Regional Research, Metropolitan University, 2022. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.110.084764>. Epub 2012 Jan 26. PMID: 22282430
9. Dziuba, T., Karamushka, L., Halushko, I., et.al. Mental health of teachers in Ukrainian educational organizations. *Wiadomości Lekarskie*, 2021. Vol. 74, 11, Part 1, 2779-2783. <https://wiadlek.pl/11-2021/>.
10. Miller, K.E., Rasmussen A. War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social Science and Medicine*, 2010. 70, 7-16. DOI:10.1016/j.socscimed.2009.09.029
11. Murthy, R.S., Lakshminarayana, R.. Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 2006. 5(1), 25-30.
12. Priebe, S., Bogic, M., Ajdukovic, D., et al. Mental disorders following war in the Balkans: a study in 5 countries. *Archives of General Psychiatry*, 2010, 67, 518-28. DOI:10.1001/archgenpsychiatry.2010.37
13. Wold Health Organization. «Mental health: strengthening our response». URL.: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>.

УДК 658.891

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-134-146

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПОЖИВЧОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ОБМЕЖЕНИХ ФІНАНСОВИХ ВИТРАТ

Ольга Петрунько¹, Олексій Біленко²

¹Доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: olgapv@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

²Здобувач вищої освіти ступеня магістр, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: bilenkoov@krok.edu.ua

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERSONAL CONSUMER BEHAVIOR IN CONDITIONS OF LIMITED FINANCIAL EXPENDITURES

Olga Petrynko¹, Oleksii Bilenko²

¹Doctor of Sciences (Psychology), Senior Research Fellow, Professor of the Academic and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

²Master's degree student, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: bilenkoov@krok.edu.ua

Анотація. У статті розглянуто поняття споживчої поведінки особистості та проаналізовано феномен обмежених фінансових витрат як один із чинників поведінки людини у сфері споживання товарів і послуг. Уточнено поняття стилю споживчої поведінки особистості. Узагальнено підходи до типізації цих стилів. Акцентовано увагу на фінансових, соціальних та психологічних чинниках споживчої поведінки особистості в нормальних умовах існування та в умовах обмежених фінансових витрат. Презентовано методологію і методіку авторського емпіричного дослідження з виявлення особливостей споживчої поведінки осіб, які почуваються обмеженими у власних фінансових витратах. Особливий наголос зроблено на тому, що «умови обмежених фінансових витрат» – це не лише економічний феномен (що вимірюється за матеріальними показниками), а насамперед феномен психологічний (що вимірюється показниками суб'єктивного психологічного задоволення від своєї життєдіяльності в цілому). Представлено результати емпіричного дослідження споживчих переваг і уподобань та стилів споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат. Респондентами були переважно жінки віком від 18 до 57 років. А отже дані нашого емпіричного дослідження репрезентативні і можуть бути екстрапольовані на жіночі аудиторії. Показано, що в умовах обмежених фінансових витрат переваги й уподобання опитаних жінок здебільшого зосереджені у сферах догляду за собою (косметичні засоби, косметичні процедури, естетична медицина та стоматологія і т.д.), подорожей, додаткових витрат на дітей (організація дитячого дозвілля, відвідування додаткових гуртків, центрів розвитку тощо), взуття та одягу. Виявлено, що домінуючими стилями споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат є традиціоналістичний, консервативний і ситуативний стилі. Встановлено також кореляційні зв'язки між споживчими уподобаннями, стилями споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат та між іншими психологічними характеристиками особи (домінуючими індивідуальними цінностями, особистісними рисами, толерантністю до невизначеності).

Ключові слова: обмежені фінансові витрати, споживчі уподобання, споживчі переваги, стилі споживчої поведінки, індивідуальні цінності, толерантність до невизначеності

Формул: 0, **рис.:** 2, **табл.:** 2, **бібл.:** 7

Annotation. The article examines the concept of consumer behavior of an individual and analyzes the phenomenon of limited financial expenditures as one of the factors of human behavior in the sphere of consumption of goods and services. The concept of consumer behavior style of an individual has been clarified. Approaches to the typification of these styles are summarized. Attention is focused on financial, social and psychological factors of consumer behavior of an individual in normal conditions of existence and in conditions of limited financial expenses. The methodology and methods of the author's empirical research on identifying the features of consumer behavior of people who feel limited in their own financial expenses are presented. Special emphasis is placed on the fact that "conditions of limited financial expenses" are not only an economic phenomenon (measured by material indicators), but primarily a psychological phenomenon (measured by indicators of subjective psychological satisfaction with one's life as a whole). The results of an empirical study of consumer preferences and consumer behavior styles in conditions of limited financial expenses are presented. The respondents were mostly women aged 18 to 57. Therefore, the data of our

empirical study are representative and can be extrapolated to female audiences. *It is shown that in such conditions, the consumer preferences of the respondents are mostly concentrated in the areas of self-care (cosmetic products, cosmetic procedures, aesthetic medicine and dentistry, etc.), travel, additional expenses for children (organization of children's leisure time, visiting additional circles, development centers, etc.), shoes and clothes. It was found that the dominant styles of consumer behavior in conditions of limited financial expenses are traditionalist (choice of goods and services that are reliable and "tested by time"), conservative (maintenance of personal consumer traditions, cautious and alert attitude to innovations and experiments in the field of consumption) and situational (absence of clear consumer preferences, tendency to make consumer choices under the influence of situational factors) style. Relationships between consumer preferences, styles of consumer behavior in conditions of limited financial expenses and other psychological characteristics of a person (dominant individual values, personality traits, tolerance to uncertainty) have been established. It is shown that the psychological characteristics that have the most interrelationships with consumer preferences in various areas are orientation to the value of hedonism, the level of tolerance for uncertainty, and friendliness, and the most interrelationships with consumer behavior styles in conditions of limited financial expenses have the following characteristics friendliness and openness to new experiences, orientation to the values of independence, hedonism, achievements, power and security.*

Keywords: *limited financial expenditures, consumer preferences, styles of consumer behavior, individual values, tolerance to uncertainty.*

Formulas: 0; **fig.:** 2; **tabl.:** 2; **bibl.:** 7

Постановка проблеми. Споживання є невід'ємною частиною життя кожної людини і дозволяє забезпечувати різні її потреби (як базові, що пов'язані із самозбереженням, так і вищі потреби, які пов'язані з приналежністю до соціальної групи, самореалізацією тощо). Але споживча поведінка особистості є не просто обмеженим набором ситуацій товарно-грошового споживання, це – складне психосоціоекономічне явище, детерміноване впливом різних чинників, і вона стосується різних аспектів життєдіяльності людини та включена у різні сфери її життя.

Зважаючи на складність феномену споживчої поведінки, її вивченням займаються науковці із різних галузей, зокрема, й психологи, які зосереджують свою увагу на вивченні психологічних механізмів, що визначають поведінку споживачів, психологічні характеристики людини, з якими можуть бути пов'язані особливості її споживчої поведінки тощо. З огляду на економічну ситуацію, яка на сьогодні склалася у нашій країні, особливої актуальності набуває дослідження психологічних особливостей споживчої поведінки особистості в умовах обмежених фінансових витрат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За даними аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових публікацій, споживчу поведінку особистості нині розглядають з позицій різних теорій (М.

Соломон, С. Мохамед, Р. Пітерс, Н. Раміа [5; 6; 7]).

Активно досліджуються чинники, які визначають особливості споживчої поведінки особистості (О.М. Кузьмук, О.В. Овчар). Чимало сучасних досліджень присвячено вивченню саме психологічних чинників споживчої поведінки (Б.К. Перерва, О.В. Савченко, С.В. Хтей). Щойно згаданими та багатьма іншими дослідниками вивчалися і різні стилі споживчої поведінки, які описують те, як саме людина реалізує себе у сфері споживання товарів і послуг, і показують, як вона ідентифікує себе у суспільстві споживання, а також чинники, під впливом яких формується стиль споживчої поведінки особистості [1; 2; 3; 4].

Із аналізу виконаних досліджень бачимо, що споживча поведінка особистості вивчається теоретиками і практиками різних галузей науки з різних боків та з урахуванням різних аспектів. Справедливо буде зауважити, що з позиції психології одним із ключових моментів таких досліджень є вивчення психологічних чинників, які визначають особливості споживчої поведінки особи. Разом з цим, проблема специфіки споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат та її особливостей у взаємозв'язку з різними психологічними характеристиками особи, залишається недостатньо вивченою науковцями, а тому

потребує подальшого теоретичного й емпіричного дослідження.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є розкриття особливостей споживчої поведінки (зокрема, споживчих уподобань і переваг, домінуючих стилів споживчої поведінки) в умовах обмежених фінансових витрат у взаємозв'язку з окремими психологічними характеристиками особи (особистісними рисами, толерантністю до невизначеності, індивідуальними цінностями).

Виклад основного матеріалу дослідження. Як показує аналіз сучасної наукової літератури, на сьогодні пропонується чимало різних визначень поняття «споживча поведінка особистості». Так, наприклад, її визначають як «... організовану форму активності, спрямовану на задоволення актуальних потреб через пошук необхідних товарів та коштів, вибір оптимальної альтернативи та організацію процедури соціально-економічного обміну» [4, с. 98] або ж як «... пізнавальну, емоційну та фізичну активність, безпосередньо пов'язану з отриманням, споживанням та звільненням від продукції, послуг, включаючи процеси прийняття рішень, які передують цій діяльності та слідує за нею» [3, с. 91] тощо. Із наведених визначень помітно, що споживча поведінка особистості розуміється насамперед як сукупність певних активних дій людини, які вона робить, прагнучи задовольнити свої актуальні потреби. Ці дії включають в себе як ті, які здійснюються людиною ще до моменту придбання певного товару або послуги, так і ті, які відбуваються власне у момент їх купівлі, під час їх безпосереднього «споживання» і вже після його завершення.

Дослідження чинників, які визначають особливості споживчої поведінки особистості, показують, що основними серед них є індивідуальні особливості людини (вік, стать, професія, стиль життя), різні її психологічні характеристики (мотивація, базові переконання, атитюди, особистісні риси та

ін.), соціальні чинники (виконувана людиною соціальна роль, її соціальний статус, особливості сім'ї та референтної групи), культурні чинники (пануюча у соціальній групі людини культура, соціальний клас та ін.), економічні чинники (економічна система у країні проживання людини, її дохід (особистий і сімейний), очікування щодо доходу, розмір заощаджень людини тощо) [5; 6; 7].

Враховуючи те, що фінансові ресурси людини є одним із чинників, який визначає особливості її споживчої поведінки, логічним видається припущення, що умови, коли фінансові можливості, а отже, і витрати людини є обмеженими, також можуть мати певний вплив на те, якою буде її поведінка у сфері споживання товарів і послуг. Як показують результати досліджень споживчої поведінки осіб, які мають низький економічний статус, здебільшого, вони здатні до добровільного обмеження себе у сфері споживання. Для них більш значущими є якість і надійність товарів і послуг, а не те, наскільки вони є розрекламованими, сучасними, популярними чи модними. Вони часто мають критичне ставлення до надмірного споживацтва, обмежуючись найбільш необхідним. Але, водночас, нерідко ці особи схильні купувати продукти, які є статусно орієнтованими. У такому разі вони частіше намагаються довести самим собі, що «не є гіршими, ніж інші», а не продемонструвати іншим свій високий статус [1; 2].

Для вивчення особливостей споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат і психологічних характеристик особи, які з ними пов'язані, нами також було проведено емпіричне дослідження. У дослідженні взяли участь 40 осіб у віці від 18 до 57 років ($M=28,5$, $SD=8,7$). Серед опитаних переважали жінки (92%), найбільша частка з них народилися і проживають у великому місті (43% і 55% відповідно), працюють (70%), мають вищу освіту (48%) перебувають у шлюбі (53%) і мають дітей (50%), середній вік яких складає 10,9 років. Більше

половини опитаних (53%) оцінюють рівень свого матеріального становища як середній і так само значна частка респондентів (38%) вважають його вищим за середній. Потрібно відзначити, що опитування проводилося навесні 2022 року, тобто на початку повномасштабної війни на території країни.

Для виявлення споживчих уподобань і переваг досліджуваних у дослідженні було використано експериментальну ситуацію (респондентам потрібно було обрати із запропонованого переліку три сфери, на товари і послуги з яких вони готові витратити свої кошти в умовах обмежених фінансових витрат, враховуючи, що їхні базові потреби (їжа, житло, послуги зв'язку, витрати на транспорт і основні витрати на здоров'я, необхідний одяг тощо) є «закритими»).

З метою виявлення домінуючих стилів споживчої поведінки досліджуваних в умовах обмежених фінансових витрат було використано опитувальник «Психологічний профіль споживача» О. Посипанової (методика спрямована на діагностику таких стилів як інноваційний, модний, індивідуалістичний, традиціоналістичний, консервативний, ситуативний і байдужий).

Для визначення психологічних характеристик особи, які потенційно є пов'язаними з особливостями споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат, було використано:

• опитувальник «Портрет цінностей» Ш. Шварца в адаптації І. Семків (дозволяє діагностувати домінуючі ціннісні орієнтації та міру вираженості орієнтації на десять основних індивідуальних цінностей: конформізм, традиція, безпека, доброзичливість, універсалізм, самостійність, стимуляція, досягнення, влада, гедонізм);

• шкалу толерантності до невизначеності Д. МакЛейна в адаптації Є. Осіна (дає можливість визначити загальний показник толерантності до невизначеності, а також показники ставлення до новизни, до складних завдань, до невизначених ситуацій і показник надання переваги невизначеності);

• коротку версію п'ятифакторного опитувальника ТІРІ (С. Гослінг, П. Рентфру і В. Свонн) в адаптації М. Кліманської та І. Галецької (спрямована на діагностику п'яти базових особистісних властивостей: дружелюбності, екстраверсії, добросовісності, відкритості новому досвіду, емоційної стабільності).

Обробка отриманих емпіричних даних проводилася із використанням статистичних аналізів (дескриптивна статистика, кореляційний аналіз за критерієм Пірсона при $p < 0,05$), реалізованих у комп'ютерній програмі Statistica 8.0.

Аналіз категорій товарів і послуг, на які респонденти готові витратити свої кошти в умовах обмежених фінансових витрат, показує, що найчастіше вони обирають категорію догляду за собою (60%), яка включає косметичні засоби, косметичні процедури, естетичну медицину та стоматологію і т.д. Також популярною категорією в умовах обмежених фінансових витрат є категорія подорожей, яку обрали 42,5% опитаних.

Третє місце розділили між собою категорії додаткових витрат на дітей (її обрали 35% досліджуваних), яка включає організацію дитячого дозвілля, оплату відвідування дітьми додаткових гуртків, центрів розвитку тощо, та взуття й одягу (її також обрали 35% респондентів) (рис. 1).

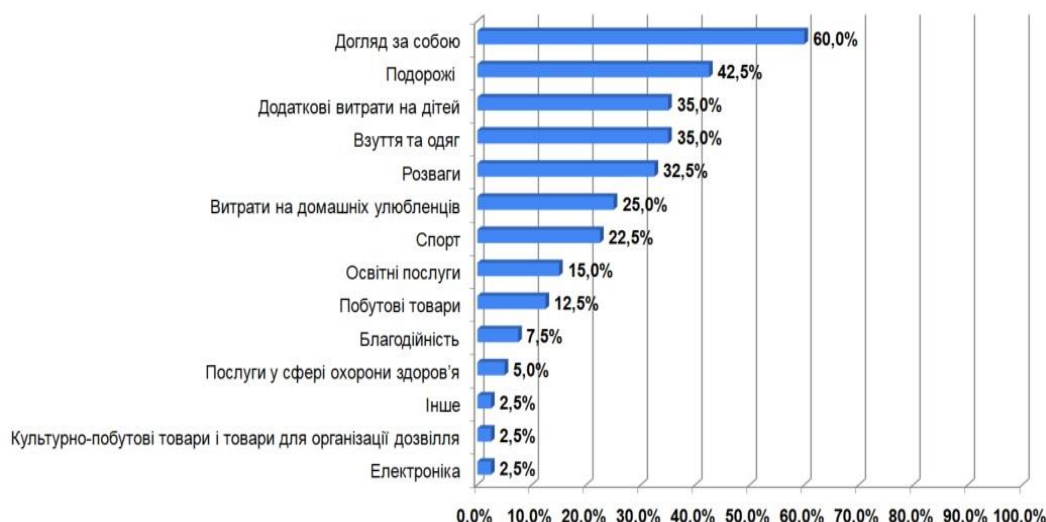

Рис. 1. Ієрархія споживчих уподобань і переваг в умовах обмежених фінансових витрат
Джерело: розроблено авторами

Аналіз схильності досліджуваних до різних стилів споживчої поведінки показує, що в умовах обмежених фінансових витрат найбільш вираженими у

групі є схильність до традиціоналістичного ($M=4,48$), консервативного ($M=4,35$) і ситуативного ($M=4,30$) стилів (рис. 2).

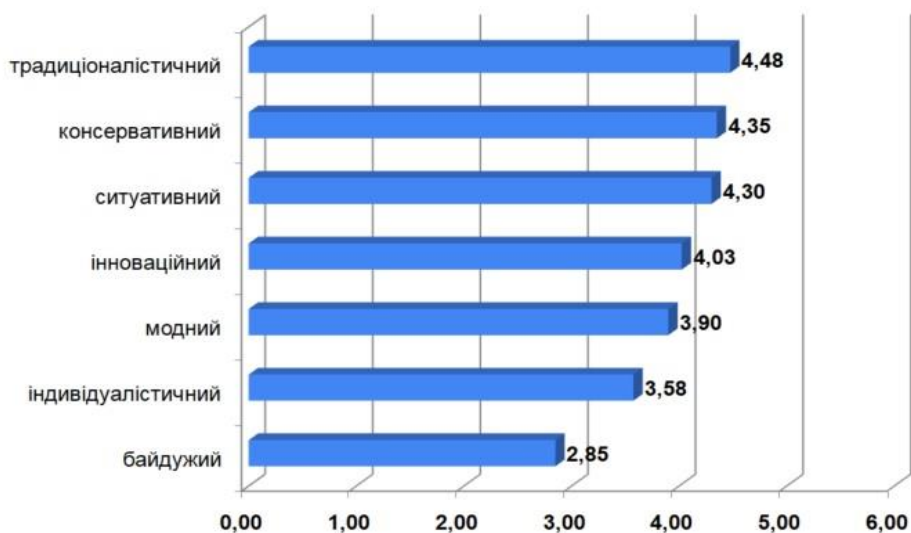

Рис. 2. Ієрархія стилів споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат
Джерело: розроблено авторами

В умовах обмежених фінансових витрат у респондентів особливо виявляється орієнтація на вибір «класичних» товарів і послуг, які добре себе зарекомендували, є надійними та «перевіреними часом», якими звикли користуватися самі респонденти або ж яким довіряють і надають перевагу люди з їхнього найближчого оточення. Також характерними в таких умовах є видатки на високофункціональні, корисні, практичні товари, які зможуть довго послужити.

Маючи обмежені фінансові можливості, опитані певною мірою схильні заперечувати нововведення та інновації. Водночас, їхні споживчі уподобання та переваги можуть визначатися й ситуативними чинниками, наприклад, швидкоплинними бажаннями, настроєм, що може призводити до необдуманих видатків та імпульсивних покупок. Проте, варто відзначити, що навіть такі імпульсивні покупки у подібних ситуаціях

з високою ймовірністю задовольнятимуть опитаних.

Аналіз кореляцій між шкалами споживчих уподобань та переваг в умовах обмежених фінансових витрат і між шкалами інших психологічних характеристик досліджуваних показав такі результати (табл. 1). Зі шкалою споживчих переваг у сфері побутових товарів прямо корелюють показники за шкалою цінності гедонізму ($r=0,34$, $p<0,05$) та обернено корелюють показники за шкалами ставлення до новизни ($r= -0,33$, $p<0,05$) і відкритості новому досвіду ($r= -0,37$, $p<0,05$). По мірі зростання для особи значущості комфорту й можливості отримувати насолоду і задоволення від життя у різних його виявах, спостерігається зростання її схильності в умовах обмежених фінансових витрат надавати перевагу видаткам, що пов'язані з покращенням і благоустроєм свого житла (купівля побутових товарів, меблів, посуду та ін.). Такі споживчі уподобання більше властиві і для тих осіб, які є менше відкритими новому досвіду, важче переносять нові ситуації, переживають дискомфорт у неоднозначних ситуаціях. Можна припустити, що удосконалюючи

свій побут, ці особи намагаються покращити свій емоційний стан, частково повернути собі відчуття емоційного комфорту, оскільки їм важко дається ситуація необхідності обмежувати свої фінансові витрати.

Шкала споживчих переваг і уподобань у сфері додаткових витрат на дітей статистично значуще корелює зі шкалами ставлення до новизни ($r=0,36$, $p<0,05$), толерантності до невизначеності ($r=0,39$, $p<0,05$) та дружелюбності ($r=0,37$, $p<0,05$). Це вказує на те, що чим більш толерантною до невизначеності є людина, чим краще їй вдається залишатися спокійною та почуватися емоційно комфортно у неоднозначних і невизначених ситуаціях (а такою ситуацією є і умови обмежених фінансових витрат), а також чим більше вона орієнтована на просоціальну поведінку та піклування про благополуччя близьких, тим частіше, маючи обмежені фінансові можливості, вона надає перевагу додатковим видаткам, що пов'язані з дітьми (наприклад, для організації дозвілля дітей, оплати відвідування ними додаткових гуртків, центрів розвитку та ін.).

Таблиця 1. Кореляції між шкалами споживчих уподобань в умовах обмежених фінансових витрат та між шкалами інших психологічних характеристик *

Шкали	Побутові товари	Додаткові витрати на дітей	Електроніка	Культурно- побутові товари і товари для організації дозвілля	Витрати на домашніх улюбленців	Благодійність
Конформізм	0,19	0,31	<u>-0,37</u>	0,24	-0,14	0,26
Доброзичливість	0,24	0,17	<u>0,31</u>	0,06	-0,08	0,21
Самостійність	0,28	0,02	<u>0,35</u>	-0,30	-0,01	-0,07
Гедонізм	<u>0,34</u>	-0,11	0,14	<u>0,34</u>	0,11	0,11
Досягнення	0,13	-0,20	<u>0,32</u>	-0,26	0,04	-0,18
Влада	0,03	-0,17	-0,03	-0,31	0,09	<u>-0,36</u>
Ставлення до новизни	<u>-0,33</u>	<u>0,36</u>	-0,01	-0,13	0,10	-0,23
Надання переваги невизначеності	-0,04	0,17	-0,01	<u>-0,37</u>	0,00	-0,16
Толерантність до невизначеності	-0,23	<u>0,39</u>	-0,17	-0,13	-0,10	-0,13
Дружелюбність	0,04	<u>0,37</u>	0,24	0,10	-0,11	<u>0,38</u>
Добросовісність	0,17	0,00	0,29	0,11	<u>0,35</u>	0,04
Відкритість новому досвіду	<u>-0,37</u>	0,13	-0,05	-0,05	-0,08	0,08

* - марковано коефіцієнти статистично значущих кореляцій ($p<0,05$)

Джерело: розроблено авторами

Зі шкалою споживчих переваг та уподобань у сфері електроніки і побутової техніки прямо корелюють шкали цінностей доброзичливості ($r=0,31$, $p<0,05$), самостійності ($r=0,35$, $p<0,05$) і досягнень ($r=0,32$, $p<0,05$), а також обернено корелює шкала цінності конформізму ($r= -0,37$, $p<0,05$). Прагнучи піклуватися про добробут і благополуччя близьких, виявляти свою індивідуальність й креативність, досягати вершин, які відповідають загальноприйнятним стандартам успішності у її соціальному оточенні, в умовах обмежених фінансових витрат людина з більшою ймовірністю надаватиме перевагу купівлі різноманітних гаджетів, електроніки, побутової техніки тощо. Володіння новинками у цій сфері буде для людини своєрідним показником її успішності, самостійності й незалежності або ж сприйматиметься нею як можливість зробити життя своїх близьких більш комфортним. Натомість, орієнтуючись на дотримання загальноприйнятних правил поведінки, поцінуючи норми моралі, виказуючи повагу до осіб старшого віку, ввічливість і послух, людина з меншою ймовірністю надаватиме перевагу товарам і послугам з цієї категорії у ситуації, коли її фінансові можливості є обмеженими.

Шкала споживчих уподобань і переваг у сфері культурно-побутових товарів і товарів для організації дозвілля прямо корелює зі шкалою цінності гедонізму ($r=0,34$, $p<0,05$) і обернено корелює зі шкалою надання переваги невизначеності ($r= -0,37$, $p<0,05$). Орієнтуючись на цінності гедонізму, в умовах обмежених фінансових витрат людина частіше надає перевагу видаткам, які пов'язані з товарами та послугами, що дозволяють їй організувати для себе приємне проведення часу (купівля книг, товарів для відпочинку та хобі, ігор тощо). Ця тенденція виявляється і тоді, коли людина менше схильна надавати перевагу невизначеності, натомість орієнтуючись на те, що є для неї прогнозованим, очікуваним, знайомим, однозначним, несуперечливим тощо.

Зі шкалою споживчих переваг і уподобань у сфері витрат на домашніх улюбленців прямо корелює шкала добросовісності ($r=0,35$, $p<0,05$). Ця кореляція свідчить про те, що чим більш добросовісною, надійною, організованою, дисциплінованою і завбачливою є особа, чим більш відповідально вона ставиться до взятих на себе зобов'язань, тим частіше в умовах обмежених фінансових витрат її споживчі переваги будуть знаходитися у сфері витрат на домашніх тварин. Очевидно, що така людина є відповідальним власником домашньої тварини, властиві для неї совісність, дбайливість і сумлінність будуть виявлятися також і у сфері догляду за домашнім улюбленцем. Тому навіть маючи обмежені фінансові можливості, вона не обмежуватиме необхідних витрат на харчування тварини, відвідування ветеринара тощо.

Шкала споживчих уподобань і переваг у сфері благодійності прямо корелює зі шкалою дружелюбності ($r=0,38$, $p<0,05$) та обернено – зі шкалою цінності влади ($r= -0,36$, $p<0,05$). Так виходить, що чим більш доброзичливо налаштованою до інших є особа, чим з більшою толерантністю і співпереживанням вона ставиться до людей зі свого оточення, тим з більшою ймовірністю в умовах обмежених фінансових витрат вона обиратиме категорію благодійності для додаткових видатків. Зазначені особистісні характеристики дають людині можливість поставити себе на місце потребуючої людини, емпатійно сприйняти її нужду, а тому сприяють готовності людини займатися доброчинністю навіть тоді, коли її власні фінансові можливості є обмеженими. Міра вираженості споживчих переваг у цій категорії також є тим більшою, чим менш значущими для особи є цінності влади, можливість володіти різними ресурсами (матеріальними чи нематеріальними), які вивисшують її з-поміж інших і завдяки яким вона може впливати на інших чи управляти ними.

Аналізуючи кореляції між шкалами стилів споживчої поведінки в умовах

обмежених фінансових витрат і між характеристиками досліджуваних, було шкалами інших психологічних виявлено таке (табл. 2).

Таблиця 2. Кореляції між шкалами стилів споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат та між шкалами інших психологічних характеристик *

Шкали	Індивідуалістичний стиль	Інноваційний стиль	Модний стиль	Традиціоналістичний стиль	Консервативний стиль	Ситуативний стиль
Конформізм	-0,14	-0,11	-0,20	0,19	<u>0,35</u>	-0,07
Традиція	-0,30	-0,16	-0,13	0,29	<u>0,46</u>	-0,14
Доброчливість	-0,14	-0,02	-0,05	0,29	<u>0,42</u>	0,02
Самостійність	0,23	<u>0,39</u>	<u>0,33</u>	0,30	0,21	<u>0,39</u>
Гедонізм	0,02	<u>0,34</u>	0,16	0,26	0,10	<u>0,37</u>
Досягнення	0,27	<u>0,44</u>	0,23	<u>-0,34</u>	<u>-0,38</u>	<u>0,32</u>
Влада	<u>0,43</u>	<u>0,44</u>	<u>0,34</u>	0,19	0,00	<u>0,40</u>
Безпека	0,08	<u>-0,41</u>	0,19	<u>0,49</u>	<u>0,40</u>	<u>-0,35</u>
Ставлення до складних завдань	0,01	<u>0,35</u>	0,13	-0,02	0,13	-0,25
Ставлення до невизначених ситуацій	-0,02	<u>0,40</u>	0,06	0,01	0,07	-0,25
Надання переваги невизначеності	0,23	<u>0,59</u>	0,29	0,13	0,15	0,05
Толерантність до невизначеності	-0,11	0,15	0,00	-0,13	-0,07	<u>0,43</u>
Дружелюбність	<u>-0,36</u>	-0,15	-0,09	0,21	0,21	<u>-0,35</u>
Відкритість новому досвіду	0,18	<u>0,42</u>	<u>0,31</u>	0,08	0,09	-0,17

* - марковано коефіцієнти статистично значущих кореляцій ($p < 0,05$)

Джерело: розроблено авторами

Зі шкалою індивідуалістичного стилю прямо корелює шкала цінності влади ($r=0,43$, $p < 0,05$) і обернено корелює шкала дружелюбності ($r = -0,36$, $p < 0,05$). Ці кореляції свідчать про те, що чим більше особа орієнтована на цінності влади або чим менш дружелюбною вона є, тим більшою є її схильність до індивідуалістичного стилю споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат. Особи, у яких домінує індивідуалістичний стиль споживацтва, мають нестандартні запити у сфері споживання, для них важливо купувати товари і послуги, які підкреслюють їхню індивідуальність. Такі товари і послуги також можуть слугувати для них тими ресурсами, якими для них важливо володіти, щоб відчувати свій вплив на інших людей та свою владу над ними. Натомість, орієнтуючись на позитивні взаємини з іншими, прагнучи почувати свою приналежність до певної соціальної групи, людина з меншою ймовірністю

надаватиме перевагу товарам і послугам, володіння якими буде вирізняти їх з-поміж інших, її споживчий вибір буде більше залежати від впливу інших людей, реклами тощо.

Шкала інноваційного стилю прямо корелює зі шкалами цінностей самостійності ($r=0,39$, $p < 0,05$), гедонізму ($r=0,34$, $p < 0,05$), досягнення ($r=0,44$, $p < 0,05$) і влади ($r=0,44$, $p < 0,05$), зі шкалою ставлення до складних завдань ($r=0,35$, $p < 0,05$) і до невизначених ситуацій ($r=0,40$, $p < 0,05$), зі шкалою надання переваги невизначеності ($r=0,59$, $p < 0,05$) та зі шкалою відкритості новому досвіду ($r=0,42$, $p < 0,05$), а також обернено корелює зі шкалою цінності безпеки ($r = -0,41$, $p < 0,05$). Виявлені кореляції показують, що чим більше особа орієнтована на цінності самостійності, гедонізму, досягнень чи влади, чим вищим є рівень її позитивного ставлення до складних завдань або до невизначених ситуацій, чим частіше вона надає перевагу невизначеності або чим

більш відкрита до нового досвіду, тим більшою є її схильність до інноваційного стилю споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат. Водночас, схильність до такого стилю споживацтва обернено пов'язана з тим, якою мірою особа орієнтована на цінності безпеки. При домінуванні в особі інноваційного стилю споживчої поведінки вона надає перевагу новим товарам і послугам або таким, якими вона саме ще не користувалася, які володіють новими атрибутами або нещодавно з'явилися на ринку. Така особа активно залучається до процесу вибору бажаного продукту, вона високо цінує свій споживчий вибір, виявляє наполегливість у пошуку саме того, що їй потрібно. Подібний стиль поведінки цілком узгоджується з прагненням виявляти свою індивідуальність, бути автономною й незалежною людиною, яка має свободу вибору, керується своїми особистими переконаннями і приймає самостійні рішення щодо поведінки у різних сферах, які властиві для осіб з домінуючою орієнтацією на самостійність. Він також відповідає прагненню досягати успіху, демонструвати іншим свою успішність і можливість впливати на них, які характеризують осіб з домінуючими цінностями досягнень або влади.

Вибір новинок, які володіють новими атрибутами, що можуть зробити життя більш комфортним, дозволяє особам з орієнтацією на цінність гедонізму певним чином розширити свої можливості добре відпочивати, гарно проводити свій час, отримувати задоволення і насолоду від свого повсякденного життя. Доволі закономірним є і те, що схильними до експериментів у сфері споживчої поведінки більше будуть особи, які відкриті новому досвіду, прагнуть отримувати нові враження від життя, комфортно почуваються в умовах невідомості і надають перевагу неоднозначним ситуаціям, які не передбачають єдино можливого та чітко визначеного варіанту поведінки. На противагу цьому, особам, які цінують безпеку, стабільність, спокій, надійність і

порядок, намагаються уникати ризикових ситуацій, важче експериментувати з новими товарами та послугами на ринку, тому вони рідше схильні до інноваційного стилю споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат.

Зі шкалою модного стилю прямо корелюють шкали цінностей самостійності ($r=0,33$, $p<0,05$) і влади ($r=0,34$, $p<0,05$), а також шкала відкритості новому досвіду ($r=0,31$, $p<0,05$). Виявлені кореляції показують, що разом зі зростанням орієнтації особи на цінності самостійності або влади, як і зі зростанням відкритості новому досвіду, спостерігається збільшення її схильності до модного стилю споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат. Домінуючий модний стиль споживчої поведінки передбачає, що людина схильна надавати перевагу тим товарам і послугам, які є популярними, знаходяться у тренді. Відтак, їхній споживчий вибір більшою мірою визначається зовнішніми чинниками, ніж особистими уподобаннями і перевагами у сфері споживання. Обираючи новинки на ринку, особа прагне виявити свою індивідуальність, що властиво при домінуванні самостійності як індивідуальної цінності, або підкреслити свою вищість над іншими та впливовість у взаєминах з ними, що характеризує осіб з домінуючою орієнтацією на цінність влади. Але водночас, керуючись модними трендами, людина залучається до масового споживання, що певним чином нівелює її прагнення продемонструвати свою унікальність, індивідуальність та «інакшість», порівнюючи з іншими людьми з її соціального оточення. Разом з тим, вибір нових товарів, схильність йти за модними тенденціями узгоджується з прагненням людини «розширювати свої горизонти», пізнавати щось нове, розширювати сферу своїх інтересів і зацікавлень, отримувати нові враження і розвиватися у культурному плані, які властиві для осіб з високим рівнем відкритості новому досвіду.

Шкала традиціоналістичного стилю прямо корелює зі шкалою цінності безпеки

($r=0,49$, $p<0,05$) і обернено – зі шкалою цінності досягнень ($r= -0,34$, $p<0,05$). Із виявлених кореляції випливає, що чим більше особа орієнтована на цінності безпеки або чим менше вона орієнтується на цінності досягнень, тим більше в умовах обмежених фінансових витрат вона схильна до традиціоналістичного стилю споживчої поведінки. Особи, які схильні до традиціоналістичного стилю споживчої поведінки, частіше обирають «класичні» товари і послуги, тобто такі, які є надійними і «перевіреними часом». Вибір таких товарів і послуг позбавлений ризику, оскільки людина знає, на що вона може розраховувати, купуючи їх. Це сприяє відчуттю безпеки, стабільності, впорядкованості та спокою, які є особливо значущими для особи з вираженою орієнтацією на цінність безпеки. Водночас, схильючись до традиціоналістичного стилю споживацтва, людина намагається уникати експериментів та інновацій у сфері споживання. Така позиція «гальмує» розвиток, суттєво зменшує можливості людини у досягненні значних результатів, які будуть схвалюватися іншими та визнаватися у суспільстві як особистий успіх. Логічно, що маючи орієнтацію на цінності досягнень, людина менше буде схильною до традиціоналістичного стилю споживання навіть в умовах, коли її фінансові можливості є обмеженими.

Зі шкалою консервативного стилю прямо корелюють шкали цінностей конформізму ($r=0,35$, $p<0,05$), традиції ($r=0,46$, $p<0,05$), доброзичливості ($r=0,42$, $p<0,05$) і безпеки ($r=0,40$, $p<0,05$), обернено корелює шкала цінності досягнень ($r= -0,38$, $p<0,05$). Такі кореляції вказують на те, що разом зі зростанням орієнтації особи на цінності конформізму, традицій, доброзичливості та безпеки, а також по мірі зниження її орієнтації на цінності досягнень спостерігається зростання її схильності до консервативного стилю споживчої поведінки в умовах фінансових обмежень. Особи з переважаючим консервативним стилем споживчої поведінки схильні дотримуватися власних споживчих

традицій, вони обирають функціональні, корисні, довговічні й практичні товари та послуги, у надійності яких вони переконалися на власному досвіді. Такі особи рідко експериментують з новинками на ринку, можуть заперечувати інновації у сфері споживання. Зазначені особливості споживання в умовах обмежених фінансових витрат повністю узгоджуються з прагненням дотримуватися загальноприйнятих правил і норм поведінки, підтримувати традиції, перебувати у безпечних, стабільних умовах, бути відповідальною, доброзичливою і вірною людиною у стосунках з іншими, не виділятися зі свого найближчого оточення і задовольнятися вже наявним у житті, що властиві для осіб, у структурі ціннісних орієнтацій яких домінують цінності конформізму, доброзичливості, традицій чи безпеки. Разом з цим, заперечення інновацій, відсутність прагнення експериментувати, випробовувати новинки на ринку товарів і послуг йтимуть у розріз з прагненням до розвитку, із бажанням нових досягнень та укріплення в очах інших своєї особистої успішності, які характеризують осіб з ціннісною орієнтацією на досягнення. Це пояснює виявлену негативну кореляцією між досягненнями як індивідуальною цінністю та між схильністю до консервативного стилю споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат.

Шкала ситуативного стилю прямо корелює зі шкалами цінностей самостійності ($r=0,39$, $p<0,05$), гедонізму ($r=0,37$, $p<0,05$), досягнень ($r=0,32$, $p<0,05$), влади ($r=0,40$, $p<0,05$) і зі шкалою толерантності до невизначеності ($r=0,43$, $p<0,05$), а також обернено корелює зі шкалою цінності безпеки ($r= -0,35$, $p<0,05$) та зі шкалою дружелюбності ($r= -0,35$, $p<0,05$). Виявлені кореляції свідчать про те, що чим більше особа орієнтована на цінності самостійності, гедонізму, досягнень чи влади, чим вищим є рівень її толерантності до невизначеності, чим менше вона орієнтована на цінність безпеки або чим нижчим є рівень її

дружелюбності, тим більше в умовах обмежених фінансових витрат вона схильна до ситуативного стилю споживчої поведінки. При домінуванні ситуативного стилю споживчої поведінки в осіб відзначається відсутністю чітких споживчих уподобань, її вибір у сфері споживання більшою мірою пов'язаний з впливом ситуаційних факторів, наприклад, таких як поведінка інших людей із найближчого оточення, власні актуальні бажання, настрої, який є мінливим і швидко може змінитися тощо. Маючи такі особливості споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат, для людини важливо почуватися комфортно та спокійно у неоднозначних і невизначених ситуаціях, зберігати продуктивність своєї поведінки у незнайомих умовах, бути готовою брати на себе відповідальність за здійснений споживчий вибір. Тому закономірно, що схильність до цього стилю споживчої поведінки прямо корелює з рівнем толерантності людини до невизначеності, а також є тим менше вираженою, чим більш значущою для людини є стабільність, безпека, можливість уникати загрозливих ситуацій, які вимагатимуть від неї прийняття ризикових рішень. Орієнтуючись на цінність самостійності, людина прагне мати можливість виявляти свою індивідуальність й креативність, приймати самостійні рішення, які базуються на її власних, нехай і швидкоплинних, бажаннях. Такі прагнення можна реалізувати, коли людина не «застрягає» на виборі одних і тих самих товарів та послуг, а її споживчі уподобання не є чітко сформованими, що виявляється при ситуативному стилі споживчої поведінки. Це також може стосуватися і позитивного взаємозв'язку між ситуативним стилем споживчої поведінки та між орієнтацією на цінність влади або досягнень. Цінуючи свою владу над іншими, можливість володіти різними ресурсами, які забезпечують людині вплив на інших, вона може розглядати товари і послуги у різних сферах споживання власне з позиції того, наскільки вони забезпечать їй таку

можливість, і керуватися при здійсненні споживчого вибору тим, наскільки цінними ресурсами є ті чи інші товари або послуги в актуальний момент часу. Орієнтуючись на досягнення результатів, які в очах суспільства є показниками особистого успіху, людина може ситуативно обирати ті чи інші товари або послуги, враховуючи їхню популярність в її оточенні або те, наскільки вони будуть слугувати для інших атрибутами її успішності. Прагнучи до комфорту, можливості отримувати насолоду і задоволення від життя, що виявляється при орієнтації людини на гедонізм, у сфері споживання вона з більшою ймовірністю керуватиметься своїми ситуативними бажаннями чи настроєм, здійснюючи вибір тих чи інших товарів і послуг з урахуванням того, наскільки вони принесуть їй задоволення в актуальній ситуації.

Висновки. За результатами проведеного дослідження було виявлено такі психологічні особливості споживчої поведінки особистості в умовах обмежених фінансових витрат. Маючи задоволеними основні потреби (оплачене житло, враховані видатки на їжу, транспорт, послуги зв'язку, найбільш необхідний одяг тощо), опитані дорослі особи найчастіше обирають для витрат своїх обмежених фінансових ресурсів категорії догляду за собою, подорожей, додаткових витрат на дітей, взуття та одягу. Щодо стилів споживчої поведінки у таких умовах, то найбільше опитані дорослі схильні до таких стилів як традиціоналістичний, консервативний і ситуативний.

Дослідження підтверджує також, що споживчі уподобання та стилі споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат значуще пов'язані з окремими психологічними характеристиками особи (домінуючими цінностями, рисами особистості, толерантністю до невизначеності). Так, міра вираженості споживчих уподобань людини у категорії побутових товарів прямо пов'язана з її орієнтацією на цінність гедонізму й

обернено пов'язана з тим, наскільки позитивно вона ставиться до новизни і наскільки в цілому є відкритою новому досвіду.

З'ясовано, що додаткові витрати на дітей в умовах обмежених фінансових витрат будуть здійснюватися тим частіше, чим більш толерантною до нового і до невизначеності є людина, а також чим більше для неї властивою є дружелюбність. Категорію електроніки і побутової техніки особа обирає тим частіше, чим більше вона орієнтована на цінності доброзичливості, самостійності та досягнень або чим менше вона орієнтується на цінність конформізму.

Міра вираженості споживчих уподобань особи у категорії культурно-побутових товарів і товарів для організації дозвілля прямо пов'язана з її орієнтацією на гедонізм і обернено – з тим, наскільки вона схильна надавати перевагу невизначеності. Разом зі зростанням рівня добросовісності особи спостерігається зростання її схильності до надання переваги в умовах обмежених фінансових можливостей витратам на своїх домашніх улюбленців. Чим більше дружелюбною є людина або чим менше вона орієнтована на цінність влади, тим частіше її споживчі переваги в умовах обмежених фінансових витрат стосуються категорії благодійності.

Схильність особи до індивідуалістичного стилю споживчої поведінки в таких умовах прямо корелює з орієнтацією на цінність влади й обернено – з рівнем її дружелюбності. Разом зі зростанням орієнтації особи на цінності самостійності, гедонізму, досягнень і влади, а також разом зі зростанням її відкритості новому досвіду, позитивного ставлення до складних завдань і невизначених ситуації відзначається зростання схильності до інноваційного стилю споживчої поведінки. Натомість, чим більше людина орієнтується на цінність безпеки, тим її схильність до такого стилю поведінки у сфері споживання буде меншою. До традиціоналістичного стилю споживчої поведінки більше схильні особи, які

орієнтуються на цінність безпеки або менше цінують досягнення. Схильність до модного стилю буде тим більшою, чим більше особа цінує самостійність або владу, а також чим більш відкритою новому досвіду вона є. До консервативного стилю споживчої поведінки більше схильні особи, які цінують конформізм, традиції, доброзичливість або безпеку, тоді як по мірі зростання орієнтації особи на цінність досягнень її схильність до такого стилю буде зменшуватися. Чим більше особа цінує самостійність, досягнення, гедонізм або владу, чим вищим є рівень її толерантності до невизначеності, тим більше вона схильна до ситуативного стилю споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат, тоді як разом зі зростанням орієнтації особи на цінність безпеки або її дружелюбності відзначається зменшення схильності до такого стилю споживацтва. Отримані результати можуть бути корисними для фахівців, які працюють у сферах реклами, маркетингу тощо.

Проте дане дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми психологічних особливостей споживчої поведінки в умовах обмежених фінансових витрат. Перспективою подальших досліджень може бути вивчення взаємозв'язку між споживчими уподобаннями і стилями споживчої поведінки в таких умовах та між іншими психологічними характеристиками особи (з огляду на актуальну ситуацію в країні, такими характеристиками можуть бути життєстійкість, стресостійкість, резильєнтність, домінуючі стратегії копінг-поведінки, емоційне виснаження, суб'єктивне благополуччя тощо). Також доцільним буде проведення подібного дослідження в умовах мирного часу і на прикладі гетерогенної за статевою ознакою та більшої за чисельністю групи.

Література:

1. Кузьмук, О.М. (2015). Споживацька поведінка як механізм ідентичності. *Грані*. №4. С. 12-16.
2. Овчар, О.В. (2016). Психологічна характеристика стилю споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом.

Педагогічний процес: теорія і практика. Вип. 1. С. 69-74.

3. Перерва, Б.К. (2021). Внутрішні та зовнішні фактори впливу на поведінку споживачів. *Економіка і менеджмент 2021: перспективи інтеграції та інноваційного розвитку*: зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф., 8-9 квітня 2021 р.: у 8 т. Дніпро: Вид-ць Біла К.О. С. 91-93.
4. Савченко, О.В. & Хтей, С.В. (2020). Методика діагностики аспектів споживацької поведінки студентів. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. №4 (21). С. 96-109.
5. Hoyer, W.D., MacInnis, D.J., Pieters, R. (2017). *Consumer Behavior (7th Edition)* Boston, Mass.: Cengage Learning. 560 p.
6. Ramya, N. & Mohamed Ali, S.A. (2016). Factors affecting consumer buying behavior. *International Journal of Applied Research*. №2(10). P. 76-80.
7. Solomon, M.R. (2017). *Consumer Behavior: Buying, Having, and Being (12th Edition)* Hoboken, NJ: Pearson. 624 p.

Reference:

1. Kuzmuk, O.M. (2015). Spozhyvatska povedinka yak mekhanizm identychnosti. *Hrani*, №4, s. 12-16.

2. Ovchar, O.V. (2016). Psykholohichna kharakterystyka stylu spozhyvannia materialnykh blah osobamy z nyzkym ekonomichnym statusom. *Pedahohichnyi protses: teoriia i praktyka*, Vyp. 1, s. 69-74.

3. Pererva, B.K. (2021). Vnutrishni ta zovnishni faktory vplyvu na povedinku spozhyvachiv. *Ekonomika i menedzhment 2021: perspektyvy intehratsii ta innovatsiinoho rozvytku*: zb. nauk. prats Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 8-9 kvitnia 2021 r.: u 8 t, s. 91-93.

4. Savchenko, O.V. & Khteii, S.V. (2020). Metodyka diahnostryky aspektiv spozhyvatskoi povedinky studentiv. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia*, №4 (21), s. 96-109.

5. Hoyer, W.D., MacInnis, D.J. & Pieters, R. (2017). *Consumer Behavior (7th Edition)*. Boston, Mass.: Cengage Learning. 560 p.

6. Ramya, N. & Mohamed Ali, S.A. (2016). Factors affecting consumer buying behavior. *International Journal of Applied Research*, №2(10), p. 76-80.

7. Solomon, M.R. (2017). *Consumer Behavior: Buying, Having, and Being (12th Edition)*. Hoboken, NJ: Pearson. 624 p.

ОБРАЗ Я І УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЄ У МОЛОДІ

Ольга Васильченко¹, Євген Бацман²

¹Доктор психологічних наук, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: vasy14enko.olha@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2502-8072>

²Здобувач вищої освіти, Магістрант групи ПС-21м-зн (в), ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: evgen@gmail.com

SELF IMAGE AND IDEAS ABOUT THE FUTURE IN YOUNG PEOPLE

Olha Vasilchenko¹, Yeugen Batsman²

¹Doctor of sciences (Psychology), professor, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: vasy14enko.olha@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2502-8072>

²Master degree student, “KROK” University, Kyiv, Ukraine, e-mail: evgen@gmail.com

Анотація. Зроблена спроба розглянути та систематизувати науковий теоретичний матеріал з питання феномену майбутнього саме в контексті психологічних досліджень. Розкриті особливості проектування особистістю власного життя. Вивчені особливості взаємозумовленого впливу особистісних характеристик молодого людини, її структурних компонентів образу Я та їхній вплив на процес та зміст проектування власного майбутнього. Проектування власного життєвого шляху досить складний і тривалий процес, який передбачає побудову життєвого плану, який виникає лише тоді, коли предметом роздумів стає не лише кінцевий результат (сама мета, її досягнення), а й способи його досягнення, шлях, яким людина має намір слідувати, і ті об'єктивні та суб'єктивні ресурси (самооцінка), які їй для цього знадобляться. Відповідно проектування власного життя відбувається як на рівні особистісному – проектування себе у майбутньому; так і на рівні змістовно-операційному – проектування власних дій по досягненню бажаного майбутнього. Проблема проектування життєдіяльності у психології розвивається в рамках проблематики вивчення особливостей особистісної активності, орієнтованої на досягнення суб'єктом свідомо поставленої мети. Процес постановки мети та її реалізації цілеспрямованої дії утворює ту основу, де суб'єкт реалізує проектування свого життя. Проект, що вибудовується суб'єктом, інтерпретується як усвідомлюване проживання людиною мети, реалізація тих чи інших цінностей у поєднанні зі спрямованою на їхнє досягнення внутрішньої та зовнішньої активності суб'єкта. Психологічна наука не має чіткого трактування сутності феномена майбутнього. Проте, вона має розгорнуте психологічне трактування психологічних функцій майбутнього в житті людини. В рамках дослідження прийняття точка зору щодо основної функції майбутнього, яка полягає в забезпеченні смислової та часової перспективи особистості. В психологічній науці дані функції-характеристики розкриваються через категорію образу майбутнього. В рамках нашого дослідження ми погоджуємося з трактування, які розглядають образ майбутнього, як новоутворення, яке постає як прогноз, як реальна конструктивна життєва перспектива, як життєвий план особистості. Образ майбутнього є мультимодальним (що включає різні часові координати, емоційні і когнітивні процеси) конфігуратором, властивим як окремій особистості, так і групі загалом.

Ключові слова. образ я, я концепція, життєвий шлях, планування майбутнього, життєвий план.

Формул: 0, **рис.:** 0, **табл.:** 0, **бібл.:** 12

Abstract. *Temptatum est considerare et disponere materiam scientificam theoreticam in eventu phaenomeni futuri in conteftu investigationis psychologicae. Lineamenta propriae vitae propriae revelantur. Peculiarataes mutuae influentiae propriarum personarum adolescentium, eiusque structurae propriae imagines et earum influxus in processu et content future propriae designandi, investigantur. Iter proprium vitae destinare est processus potius multiplex et longus, qui involvit vitae consilium aedificandum, quod oritur solum cum agitur de consideration non solum effectus finalis (the goal, its achievement), but also the ways to achieve it, the path that a person intends to follow, and the objective and subjective resources (self-esteem) that he will need for this. Accordingly, the design of ones own life takes place at the personal level – the design of ones own actions to achieve the desired future. The process of setting a goal and its implementation of purposeful action forms the basis where the subject realizes the design of his life. The project built by the subject is interpreted as a person's conscious living of the goal, the realization of certain values in combination with the internal and external activity of the subject aimed at their achievement. Psychological science*

does not have a clear interpretation of the phenomenon of the future. However, it has a detailed psychological interpretation of the psychological functions of the future in human life. In the framework of the study, a point of view is adopted regarding the main function of the future, which is to provide a meaningful and temporal perspective of the individual. In psychological science, these functions-characteristics are revealed through the category of the image of the future. As part of our research, we agree with interpretations that consider the image of the future as a neoplasm that appears as a forecast, as a real constructive life perspective, as a life plan of an individual. The image of the future is a multimodal (which includes different time coordinates, emotional and cognitive and cognitive processes) configurator, characteristic of both an individual and a group in general.

Key words. *Self image, self concept, life path, future planning, life plan.*

Формул: 0, **рис.:** 0, **табл.:** 0, **бібл.:** 12

Постановка проблеми. У сучасній науці позначений виражений інтерес до питань, пов'язаних з уявленням людини про власне майбутнє, процесами побудови образу майбутнього та його впливу на організацію життєвого шляху у зв'язку з наявністю протиріччя, що полягає в різниці між визнанням особливої ролі образу майбутнього в організації індивідуального життя людини та недостатньою вивченістю процесів породження образів майбутнього, включаючи і механізми детермінації (обумовленості) актуального буття людини її уявленнями про майбутнє. При цьому слід визнати справедливими вказівки на те, що нечисленність робіт у цій галузі не відповідає значущості психологічної категорії образу майбутнього для долі конкретної людини.

Все таки, здійснюючи певні дослідження феномену планування майбутнього, чимало авторів розглядають його через категорію життєвого плану. Поняття життєвого плану співвідноситься з поняттями самовизначення, побудови життєвого шляху, життєдіяльності, життєвого простору, життє будування. Аналіз робіт показує, що у більшості досліджень наголос робиться на формуванні життєвих планів старшокласників (О.Рапоцевич), студентів коледжів, вузів та випускників (І.Астаф'єва, Є.Максимова), підлітків (С.Махновець), особливих категорій (А.Напріс – засуджених молодіжного віку, Н.Васильєва – молодих інвалідів). Частина робіт присвячена дослідженню життєвих планів, створенню їхньої типології (І.Астаф'єва), частина – їх формуванню (Є.Максимова). Велика кількість робіт присвячена соціологічному аналізу

життєвих планів особистості під впливом об'єктивних факторів навколишнього світу (Л.Аза, Є.Головаха, М.Руткевич, О.Ручка, М.Тітма, Г.Чередніченко, В.Шубкін, Ф.Філіппов та ін.). Проте, варто вказати, що сучасній психологічній науці недостає робіт та наукового обґрунтування, яке б розкривало особливості уявлення про майбутнє у сучасній молоді. Особливої уваги потребують розробки питання детермінації образу Я у молоді. На наш погляд, саме цим зумовлена актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В психологічній науці життєвий шлях розглядається як різноспрямований та безперервний, як зв'язок суб'єктивного минулого та майбутнього. Один із найвідоміших психологів «середнього покоління», які працювали над проблемами життєвого шляху особистості, А.Кронік у своїх роботах синтезує наукові здобутки київської та інших шкіл, залишаючись головним пропагандистом «суб'єктивно-подійного підходу», оскільки предмет його досліджень – суб'єктивна картина життєвого шляху особистості [7].

Відповідно до Н.Логінової, у вивченні життєвого шляху можна виділити два аспекти, які відповідають двом головним напрямкам біографічних досліджень у психології: а) віковий аспект, розкриття загальних особливостей особистості на різних вікових щаблях; б) індивідуально-психологічний аспект, вивчення своєрідності психологічного розвитку конкретної, одиничної особистості. А.Адлер у своїх роботах використав поняття «життєвий план», пізніше замінивши його на «стиль життя» – унікальний спосіб адаптації індивіда до

життя, особливо у плані поставлених цілей та способів їх досягнення. За А.Адлером, люди завжди перебувають у русі до особистісно значимих життєвих цілей. Цілі, які люди ставлять перед собою, а також індивідуальні шляхи їх досягнення, дають ключ до розуміння того, яке значення люди надають своєму життю. Ці цілі значною мірою вибираються індивідуально, отже, люди здатні планувати свої дії та визначати власну долю [2].

Розглядаючи питання життєвого шляху, Ш.Бюллер, включає в неї категорію самоздійснення, самовиконання (синонім самореалізація), як основний механізм реалізації життєвого плану. Самоздійснення – результат життєвого шляху, коли «цінності та цілі, яких прагне людина усвідомлено чи неусвідомлено, отримали адекватну реалізацію». Самоздійснення, за Ш.Бюллер, можна досягти шляхом цілеспрямованого життя, завдяки творчості та творенню.

Якщо самореалізація розглядається Ш.Бюллер як момент, як, етап, як частина, то самоздійснення розуміється як результат і як процес, який у різні вікові періоди може виступати по-різному. Згідно з Ш.Бюллер життя людини має наступні фази життєвого циклу, кожна з яких відповідає за реалізацію життєвих завдань, в контексті життєвого плану. Перша фаза (від народження до 16-20 років) вважається періодом, що передує самовизначенню, і тому виноситься за межі життєвого шляху. Друга фаза (від 16-20 до 25-30 років) – період спроб людини у різних видах діяльності, пошуку супутника життя. На даному етапі людина реалізує спробу самовизначення. Складається свого роду прогноз на майбутнє. Третя фаза (від 25-30 до 45-50 років) – період зрілості. Даний період характеризується адекватністю життєвих очікувань, самооцінки, власних можливостей та здібностей. Також, це період підбиття перших підсумків. Четверта фаза (від 45-50 до 65-70 років) – фаза старіючого організму. Завершується чи наближається до завершення професійна діяльність. З

сім'ї йдуть дорослі діти, настає біологічне згасання. П'ята фаза (65-70 років до смерті) – старість. Більшість людей залишають свою професійну діяльність, внутрішній світ людей похилого віку звернений до минулого, про майбутнє вони думають із тривогою, передчуваючи близький кінець [4].

Згідно з С.Рубінштейном, життєвий шлях – це цілісне, безперервне явище, яке насамперед визначається етичними, моральними ставленням та відношенням людини до інших людей. Для С.Рубінштейна особистість людини – це її життєвий шлях, її діяльність на цьому життєвому шляху, діяльність, яка здатна змінити не тільки життя людини, а й світ навколо неї [11].

А.Наприс пише, що життєві плани в загальному вигляді розуміються як активність особистості, спрямована до майбутніх подій, які вже в теперішньому визначають поведінку та діяльність людини, зумовлюють зміну та розвиток її відносин з навколишньою дійсністю, у чому людина і виявляє себе як суб'єкт свого життєвого шляху [9].

І.Астаф'єва розглядає життєвий план як сукупність емоційно забарвлених рішень особистості відповідно до її головних цінностей і мотивів особистості про цілі та способи їх реалізації у значимих сферах життєдіяльності: професійна діяльність та кар'єра (професійно-кар'єрний план), створення сім'ї та розвиток себе як члена сім'ї, розвиток власних здібностей та взаємовідносин зі значимими іншими, саморозвиток. Також науковець виділяє компоненти життєвого плану: мотиваційно-організаційний (мотиви, цілі та засоби планів); емоційно-оцінний (емоційні переживання у зв'язку з плануванням) суб'єктний (уявлення про суб'єкт здійснення плану) [3].

Максимова О. вважає, що життєві плани – це конкретизація етапів життєвого самовизначення, що включає постановку цілей щодо майбутніх подій у житті індивіда на основі загальної та професійної спрямованості особистості, і прояс себе як

суб'єкта свого життєвого шляху. Життєвий шлях – система безперервних виборів у різних сферах життєдіяльності, пошук та визначення сенсу існування. Життєвий план, на думку О.Максимової, містить такі елементи: активність, мету і процес реалізації мети, мотиваційну сферу, спрямованість, уявлення про себе як про суб'єкт діяльності у всіх сферах життєдіяльності (професійна, сімейна, дозвілля і т.д.), навколишньому світі і своєму місці в ньому, сьогодення та майбутнє, можливості та шляхи саморозвитку і самовизначення. Життєві плани є проявом формування складного механізму цілепокладання, що реалізується в системі виборів у всіх сферах життєдіяльності, появи особистісних смислів, що дозволяють визначати ціннісні орієнтири та здійснювати поставлені цілі [8].

Абульханова-Славська К. пропонує розрізняти психологічну, особистісну та життєву перспективи як три різні поняття.

Психологічна (часова) перспектива – це когнітивна здатність передбачати майбутнє, прогнозувати його, уявляти себе у майбутньому.

Особистісна перспектива – не лише когнітивна здатність передбачати майбутнє, а й цілісна готовність щодо нього у теперішньому, установка на майбутнє (наприклад, готовність до труднощів у майбутньому, до невизначеності тощо.). Така перспектива може мати місце навіть у особистостей із когнітивно бідним, нерозчленованим, неусвідомленим уявленням про майбутнє. Особистісна перспектива відкривається за наявності як майбутніх можливостей, зрілості, так і в результаті готовності до несподіванок, труднощів, здібності до організації часу. Психологічну перспективу має той, хто здатний передбачати майбутнє, хто бачить особистісну перспективу, має життєвий досвід – особистісний потенціал [1].

Життєва перспектива – це не лише майбутні цілі, цінності, а й темп життєвого руху, оптимальність розвитку, зростання активності особистості. Звісно, утворення

життєвих перспектив відкриває і суб'єктивно-психологічну перспективу, проте наявність суб'єктивно-психологічних перспектив (спрямованість у майбутнє, усвідомлення майбутнього) ще свідчить про наявність потенціалу розвитку особистості, тобто життєвої перспективи (наприклад, у підлітків) У цьому праця, професія є найважливішими умовами самовизначення особистості, формування особистісної позиції людини.

Існуючі поки що визначення життєвої перспективи особистості свідчать про відсутність єдності у підході до вивчення цього феномену. Як зазначає Ю.Некрасова, деякі автори ототожнюють життєву перспективу із реалізацією мети. З цим можна погодитися лише частково, оскільки мета є ідеальний образ майбутньої діяльності, а життєві перспективи – як образи результатів діяльності, а й результати змін, які залежать від суб'єктивних зусиль. Було б правильніше розглядати життєву перспективу особистості через поняття «очікування», яке відображає не лише позитивні, а й негативні обставини життя особистості [10].

Життєва перспектива визначається Є.Головахою як «потенційна можливість розвитку особистості». При цьому життєва перспектива виступає і як неминучість проходження певних подій, змін у майбутньому житті особистості. Зокрема, проявом об'єктивних основ життєвої перспективи особистості є усвідомлення нею кінечності індивідуального існування [5].

На думку С.Ковальова, життєві перспективи є своєрідним «переглядом» буття, з фіксуванням у свідомості особистості різних подій, змін результатів діяльності протягом усього її життєвого шляху. Осмислення особистістю її буття виникає з того що образ майбутнього створює в суб'єкта стан готовності діяти певним способом, адекватним цьому осмисленню. Таким чином, підводячи підсумок відзначимо, що здійснений аналіз літературних джерел дає можливість констатувати, що конструювання

особистістю життєвого світу, шляху у роботах сучасних дослідників розглядається як процес формування ціннісно-сислової основи життєвого проекту та її подальшої продуктивної реалізації [6].

Формулювання цілей статті. Мета статті - розкрити взаємозв'язок і взаємовплив структурних компонентів образу Я молоді та особливостей проектування їхнього майбутнього.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження образу майбутнього передбачає осмислення його складових, які можна розподілити щонайменше на дві групи. До першої з них можна віднести індивідуальні очікування, що акумулюють надії конкретної людини, її зацікавленість у майбутньому, до другої – соціальні очікування, пов'язані з майбутнім суспільства, держави, людства загалом. В подальшому дослідженні, саме індивідуальні очікування будуть розглянуті нами в якості предмету. Як характеристики людського буття індивідуальні очікування аналізувалися в екзистенційній філософії. Так, наприклад, М.Хайдеггер називав турботою людську спрямованість у майбутнє, вважаючи її однією з основних характеристик буття. Продовжуючи теорію часового самоздійснення людської екзистенції, П. Сартр наголошує на його принциповій свободі по відношенню до майбутнього [12].

Людська зацікавленість у майбутньому, на його думку, має пасивну форму очікування та активну форму реалізації – проектування і втілення у життя проекту. Цю сторону індивідуальних очікувань ми позначимо як особистісний проект, поєднуючи у цьому понятті усі уявлення та плани, пов'язані з особистим життям людини, її близьких, мрії та плани на майбутнє. Проте, питанню проектування власного життя присвячений наступний, третій розділ нашого дослідження.

Як було вказано вище, на особливості очікування майбутнього, формування його образу, впливають

індивідуальні особливості людини. Попередній розділ нашого дослідження це наглядно продемонстрував. Ми показали, що людина має певний «Образ Я», який, з усіма його оцінками, уявленнями, самовідношенням визначає та впливає на особливості уявлення людини про власне майбутнє. Особливість даного взаємозв'язку, взаємозумовленості пояснюється тим, що «Образи Я» – це наші фундаментальні елементи самовизначення. Вони мають систематичний і глибокий вплив на те, як переробляється нами інформація, що стосується нашого «Я». Образ Я – не просто інтеграція минулих та справжніх дій. Це заява про свою відповідальність за майбутню поведінку у певній галузі. Таким чином, схеми «Я» визначають минуле і сучасне «Я», але, що більш важливо, вони визначають майбутні, можливі «Я». Найчастіше в «Я» містяться деякі ідеї щодо способів досягнення бажаного результату, плани та стратегії.

Отже, можливі «Я» – це те, що запускає «Я» у дію, намічає ймовірний курс дій. Можливі «Я» – це когнітивні мости між сьогоднішнім та майбутнім. Образ Я – це не набір уявлень про себе, які людина має в даний момент. Це – постійно активний масив знань про себе, що змінюється. Він змінюється в залежності від того, яке з цих уявлень було активізовано відповідними соціальними обставинами та від того, які уявлення були активізовані індивідом у його відгуку на поточний досвід.

Висновки. Зроблено такі висновки: Образ Я являється складним інтегративним особистісним утворенням, основна функція якого фіксація системи уявлень особистості про себе та на основі цих уявлень, самовідношення та самоствалення особистості до себе. «Образ Я» включає три головні виміри: «Актуальне Я» – те якою людина бачить себе в даний момент; «Бажане Я» – те якою б людина хотіла себе бачити; «Я, яке презентується іншим» – якою людина показує себе іншим. Усі три виміри співіснують у особистості, забезпечуючи її цілісність та розвиток. «Образ Я»

розглядається як набір всіх знань і уявлень про себе, включає в себе «хороші Я», «погані Я», надії на здобуття певних «Я», «Я», яких людина боїться і «Я», яким вона має бути та ін. Подібні уявлення про себе постійно доступні для усвідомлення. Питання майбутнього в тому чи іншому варіанті його інтерпретації виступає предметом психологічного дослідження. В психології не існує суто психологічного трактування сутності феномена майбутнього, оскільки це не психологічна категорія. Натомість, існує розгорнуте психологічне трактування психологічних функцій майбутнього в житті людини. Ми погоджуємося, який вказує, що основною функцією психологічного майбутнього є забезпечення смислової та часової перспективи особистості. В психологічній науці дані функції-характеристики розкриваються через категорію образу майбутнього. В рамках нашого дослідження ми погоджуємося з трактування, які розглядають образ майбутнього, як новоутворення, яке постає як прогноз, як реальна конструктивна життєва перспектива, як життєвий план особистості.

Теоретична частини показала взаємозв'язок між проектуванням життя та особливостями образу Я молоді. Доведено, що уявлення про себе, свої можливості, само сприйняття, не лише впливають, але і визначають зміст життєпроекування, тому в рамках нашої програми, один з її блоків був спрямований на розвиток позитивного самовідношення та самосприйняття молодих людей, як психологічної основи їхнього подальшого життєпланування.

Література :

1. Абульханова-Славская К. (2011). Стратегия жизни. 160 с.
2. Адлер А. (2015). Практика и теория индивидуальной психологии. Академический Проект. 240 с.
3. Астафьева И. (2010). Содержание и структура жизненных планов, нацеленных на личностный рост, у студентов-выпускников. 348с.
4. Бюллер Ш. (1968). Жизненный путь человека. 158с.
5. Головаха Е. (1984). Психологическое время личности. 127с.
6. Ковальова С. (1998). Психология современной семьи. 134с.
7. Кроник А. (2008). Каузометрия: методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути. 210 с.
8. Максимова О. (2005). Развитие личности и ее жизненный путь. 282 с.
9. Наприс А. (1997). Психологическая характеристика личностных жизненных планов и их влияние на поведение осужденных молодежного возраста. 219 с.
10. Некрасова Ю. (2006). Лечение творчеством. 225 с.
11. Рубинштейн С. (2002). Основы общей психологии. 720 с.
12. Хайдеггер М. (2015). Бытие и время. 460 с.

Reference:

1. Abulkhanova-Slavskaya K. Strategy of life. M.: Mysl, 2011. 160s.
2. Adler A. Practice and theory of individual psychology. Academic Project 2015. 250s.
3. Astafieva I. The content and structure of life plans aimed at personal growth among graduate students. 2010. 348s.
4. Buller Sh. Life is a drinking man. 1968. 150s.
5. Glovakha E. Psychological time of personality. 1984. 127s.
6. Kovaleva S. Psychology of the modern family. 1998. 134s.
7. Khornyk A. Causometry: methods of self-knowledge, psychodiagnostics and psychotherapy in the psychology of the life path. 2008. 210s.
8. Maksimova O. Personality development and its life path. 2005. 282s.
9. Napris A. Psychological characteristics of personal life plans and their influence on the behavior of convicted youth. 1997. 219s.
10. Nekrasova Y. Healing with creativity. 2006. 225s.
11. Rubinstein S. Fundamentals of general psychology. 2002. 720s.
12. Heidegger M. Being and time. 2015. 460s.

УДК 159.9.07

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-153-160

САМООЦІНКА СТУДЕНТІВ, ЩО ПОЄДНУЮТЬ НАВЧАННЯ ТА РОБОТУ

Лариса Березовська¹

¹Кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та практичної психології, Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів, Україна, e-mail: berezlarysa@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5972-7883>

SELF-ESTEEM OF STUDENTS WHO COMBINE STUDY AND WORK

Larysa Berezovska¹

¹Ph.D. (Psychology), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theoretical and Practical Psychology, Lviv Polytechnic National University, Kyiv, Ukraine. e-mail: berezlarysa@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5972-7883>

Анотація. У статті описано особливості самооцінки студентів, що поєднують навчання та роботу. Все частіше сучасна молодь приймає рішення піти працювати під час навчання у закладах вищої освіти. Прийняти таке рішення їх спонукають різні причини: від бажання розвинути свої практичні навички до бажання заробити тільки гроші, від потреби забезпечити себе до бажання допомогти рідним. Вибір саме цієї роботи, прийняття рішення йти працювати побудований на основі самооцінки, яку має молода людина, що навчається в закладі освіти. Самооцінка особистості розглядається з двох позицій: як цілісна характеристика, яка виражається в таких поняттях як ставлення до себе, повага себе, цінність Я та як характеристика окремих показників діяльності, окремих здібностей, важливих якостей, що є основою успішної професійної діяльності. Часто поряд із самооцінкою (або підміняють її) використовують таке поняття як «само ставлення». Ставлення до себе набуло власного змістовного наповнення, але воно наближається до цілісної особистісної самооцінки. Наведено результати емпіричного дослідження особливостей самооцінки студентів, що під час навчання у закладах вищої освіти працюють. Емпірично виявлено, що в більшій кількості студентів, що поєднують навчання та роботу високий рівень самооцінки. Самооцінювання таких особистісних якостей, як: здоров'я, здібності, характер, авторитет у однолітків, уміння робити своїми руками, зовнішність та впевненість у собі показав, що в основному в тих студентів, які поєднують навчання та роботу вищий рівень як домагань, так і самооцінки. Виявлено, що група студентів, що поєднує навчання та роботу демонструє вищі показники самовпевненості, самокерівництва, віддзеркаленого Я та самоцінності, і той же час нижчі показники самозвинування та внутрішньої конфліктності. Студенти, що ще під час навчання починають працювати, незалежно від мотивації, яка спонукала прийняти таке рішення вище цінують свою особистість, свої досягнення, свою значимість, вміють керувати собою, своїм часом, вважають, що інші їх сприймають позитивно, і, очевидно, вони є більш успішними та психологічно благополучними.

Ключові слова: самооцінка, рівень домагань, самоставлення, студенти, студенти, що поєднують навчання та роботу.

Формул: 0, **рис.:** 1, **табл.:** 2, **бібл.:** 10

Abstract. The article describes the features of self-esteem of students combining study and work. More and more often modern youth makes a decision to go to work while studying at higher education institutions. A variety of reasons prompt them to make this decision, from the desire to develop their practical skills to the desire to earn money, from the need to provide for themselves to the wish to help their relatives. Choosing this particular job, making a decision to go to work is built on the basis of self-esteem, which a young person studying in an educational institution has. The self-esteem of a person is considered from two points. As a holistic characteristic which is expressed in specific concepts such as self-attitude, self-worth, and as a characteristic of particular activity indicators, abilities and important qualities which are a basis of successful professional activity. Frequently, along with self-esteem is used (or is replaced with) a concept of 'self-attitude'. Self-attitude has acquired its own content, but it approaches a holistic personal self-esteem. The results of the empirical study of features of the self-esteem of students who work while studying in higher education institutions are presented. It was empirically established that the most of students who combine work and study demonstrate higher level of self-esteem. The self-assessment of such personality qualities such as health, abilities, character, authority among peers, ability to do thing with their own hands, appearance and self-confidence, mainly showed that those students who combine work and study manifest higher levels of both aspiration and self-esteem. It

was found that the group of students combining study and work showed higher indicators of self-confidence, self-direction, reflected self and self-worth, and at the same time lower indicators of self-blame and internal conflict. Students who start working while still studying, regardless of the motivation that prompted them to make such a decision, value their personality, their achievements, their importance, know how to manage themselves and their time, believe that others perceive them positively, and, obviously, they are more successful and have higher indicators of psychological well-being.

Key words: *self-esteem, aspiration level, self-attitude, students, students combining study and work*

Formulas: 0; **fig.:** 1; **tabl.:** 2; **bibl.:** 10

Постановка проблеми. У сучасному світі самооцінка молоді людини набуває все більш актуального значення. Важливими чинниками співжиття у соціумі є здатність у людини до реалістичної оцінки своїх можливостей, позитивного ставлення до себе та інших, визнання своєї цінності, значимості та цінності та значимості інших. Самооцінка особистості є оцінкою людини самої себе, своїх можливостей, якостей, свого місця серед інших людей. Багато в чому від самооцінки залежать стосунки із соціальним оточенням, поведінка людини, вимогливість до себе та вміння критично ставитися до себе.

Самооцінка часто визначає успішність студента у навчальній діяльності, є важливою для професійного вибору та власного ставлення до реальності. Адекватна самооцінка допомагає студенту бути успішним у навчанні, виважено зробити професійний вибір та розважливо, реально ставитися до оточуючого соціуму. Неадекватна самооцінка викликає викривлене, неналежне ставлення особистості до себе, що часто впливає і на ставлення до інших, а це в майбутньому може спричинити ряд проблем.

У сучасних умовах суспільства все частіше під час навчання у закладах вищої освіти молодь приймає рішення працювати. Студенти починають працювати через різні причини: одні хочуть набути практичних навичок ще під час навчання, інші починають працювати через особисті потреби, деякі через неможливість підтримки сім'ї, інші – навпаки намагаються матеріально допомогти своїй родині. На прийняття рішення щодо роботи під час навчання впливає самооцінка у студентів. Студенти, що поєднують навчання та роботу

відчувають себе впевненими у своїх силах, психологічно та матеріально благополучними, потрібними іншим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самооцінка особистості значною мірою сучасних дослідників розглядається як цілісна характеристика, яка виражається в таких поняттях як ставлення до себе, повага себе, цінність Я. Інші науковці розглядають її як характеристику окремих показників діяльності, окремих здібностей, важливих якостей, що є основою успішної професійної діяльності. Часто поряд із самооцінкою (або підміняють її) використовують таке поняття як «само ставлення». Ставлення до себе набуло власного змістовного наповнення, але воно наближається до цілісної особистісної самооцінки. А також самооцінка з однієї сторони розглядається у структурі Я-концепції, з іншої – у структурі самосвідомості.

Самооцінка є в основі взаємозв'язку особистості з оточенням, критичність людини, вимогливість до себе, ставлення до успіху та невдачі. Також самооцінка є основою ефективності діяльності людини та її розвитком. Оцінка себе пов'язана з потребою самоствердження, ставленням до досягнень, до поставлених особистістю цілей.

Самооцінка може бути оптимальною (адекватною) або неоптимальною (неадекватною). Людина з адекватною самооцінкою правильно співвідносить свої можливості та здібності, критично ставиться до себе, в основному реально дивиться на свої успіхи та невдачі, цілі, які вона виставляє, є реальними та досяжними. Зазначена самооцінка є найбільш оптимальною для певних ситуацій та умов.

У випадку неадекватної самооцінки у людини виникає викривлене уявлення про

себе, вона ідеалізує образ своєї особистості та можливостей. У неї виникає неправильне уявлення щодо своєї цінності для оточуючих та для спільної справи. Часто невдачі не помічаються та ігноруються для того, щоб зберегти високу оцінку себе, своїх вчинків та справ. Емоційно людина відштовхує те, що порушує уявлення про себе. Часто невдача ними пояснюється зовнішніми причинами, а не внутрішніми помилками. Найоптимальнішим варіантом є пластичність самооцінки: під час успіху підвищується, а під час невдачі – знижується, що може сприяти розвитку особистості. Це відбувається тому, що людині доводиться прикладати зусилля для досягнення поставлених цілей, для розвитку своїх властивостей та вольових якостей. Для молоді, що часто поєднує навчання та роботу адекватна самооцінка, її пластичність є дуже важливою під час виконання трудової діяльності, адже шлях молодій людині не є легким та рівним.

У сучасній психологічній літературі зроблено багато спроб описати самооцінку студентів під час їхнього навчання у закладах вищої освіти. Так, описано самооцінку як складову Я-концепції майбутніх фахівців соціономічних професій [1]; досліджено самооцінку як фактор становлення особистості студента [2]; розглянуто часові перспективи та само ставлення студентів у професійній сфері [3]; визначено *особливості взаємозв'язку самооцінки та мета когнітивних суджень студентів* [4]; проаналізовано особливості становлення професійної самооцінки студентів медичних закладів вищої освіти [5]; розкрито вплив самооцінки на професійне майбутнє випускників закладів освіти [6]; описано самоставлення майбутніх психологів як чинник професійного саморозвитку [7]; досліджено взаємозалежність самооцінки та суспільних вимог до професійної успішності [8] та інші.

Аналіз сучасної психологічної літератури показав, що особливості самооцінки студентів розглянуто доволі докладно у взаємозв'язку з різними

індивідуальними, типологічними характеристиками. Однак ми не спостерігали описи самооцінки студентів, що поєднують навчання та роботу, а це видається нам вкрай актуальним у сучасних умовах життя. Саме тому наше дослідження присвячене даній проблематиці.

Мета статті – проаналізувати та емпірично дослідити особливості самооцінки студентів, що поєднують навчання та роботу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наше дослідження побудовано на розумінні самооцінки особистості як цілісної характеристики, яка виражається в таких поняттях як ставлення до себе, повага себе, цінність Я. Ми використовуємо поняття самооцінки Г.А. Цукермана «Загальна самооцінка, або самоповага, само прийняття себе, полягає у переживанні власної цінності або нікчемності, загального задоволення або незадоволення собою [5].

Емпіричне дослідження особливостей самооцінки студентів, що поєднують навчання та роботу здійснювалося за допомогою анкети, методики діагностики самооцінки Дембо-Рубінштейн (модифікація А.М. Прихожан) [9] та тесту-опитувальника для визначення самоставлення особистості (В. В. Столін-С. Р. Пантелеєв) [10].

Анкету використано для отримання даних про досліджуваних, про причини поєднання навчання та роботи, самодіагностики оцінки себе досліджуваними, впливу оточуючих людей.

Застосування методики діагностики самооцінки Дембо-Рубінштейн (модифікація А.М. Прихожан) дало змогу через пряме оцінювання визначити розвиток таких особистісних якостей, як: здоров'я, здібності, характер, авторитет у однолітків, уміння робити своїми руками, зовнішність та впевненість у собі. За таким же алгоритмом визначається рівень домагань особистості. Прояв зазначених особистісних якостей (самооцінки) та домагання особистості визначаються за

трьома рівнями: високий, адекватний та низький. Згідно інтерпретації методики шкала «здоров'я» не береться до уваги під час аналізу результатів. Також визначається співвідношення рівня самооцінки та рівня домагань між собою, що дає змогу визначити конфлікт між тим, до чого людина прагне і те, якою вона себе вважає.

За тестом-опитувальником самоствавлення особистості (В.В. Столін-С.Р. Пантелеєв) визначено структуру самоствавлення та вираженість компонентів самоствавлення. За тестом виявляють три рівні ставлення, що вирізняються за ступенем узагальнення: 1) глобальне ставлення; 2) само ставлення, що диференційоване на самоповазі, ауто симпатії, само інтересу та очікуванням ставлення до себе; 3) рівень конкретних дій, готовності до них відносно до свого «Я».

Самоствавлення виділяється трьома незалежними факторами. До I фактору «Самоповага» ввійшли такі шкали, як «відкритість», «самовпевненість», «самокерування», «віддзеркалення свого Я». Він виражає оцінку власного «Я» відносно соціально-нормативних критеріїв: моральності, волі, цілеспрямованості, успішності, соціального схвалення. До II фактору «Ауто симпатія» належать наступні шкали: «самоцінність», «само прийняття», «самоприв'язаність», які відображають емоційне ставлення особистості до свого «Я». До III фактору «Внутрішня невпорядкованість» належать шкали «самозвинувачення» та «внутрішня конфліктність», що свідчить про негативне само ставлення, що не залежить від ауто симпатії та самоповаги. Згідно інтерпретації методики визначаються три рівні прояву самоствавлення: високий, середній та низький.

Емпіричне дослідження особливостей самооцінки студентів, що

паралельно з навчанням працюють здійснено серед студентів закладів вищої освіти міста Львів через мережу Інтернет (соціальні мережі) за допомогою Google-форм. В опитуванні взяли участь 106 осіб, з них 40 хлопців та 66 дівчат. Половина досліджуваних (53 особи) поєднують навчання та роботу, інша половина ні, вони лише навчаються. Вік досліджуваних склав від 19 до 22 років, це студенти освітніх рівнів «бакалавр» та «магістр». Щодо спеціальності, то вибірку склали студенти наступних спеціальностей: «Психологія», «Педагогічна освіта», «Право», «Журналістика» та «Філологія».

Щодо мотивації, яка спонукала їх до прийняття рішення почати працювати під час навчання, то досліджувані вказали наступні: бажають набути практичних навичок безпосередньо на місці праці; мають особисті потреби, на які не хочуть брати кошти від батьків; вважають, що їхня сім'я не може їм забезпечити повне утримання; а також бажають матеріально допомогти своїм батькам.

На основі анкетування визначено, що 56,6% досліджуваних, що поєднують навчання та роботу повністю задоволені своєю роботою, інші визначають свою задоволеність на середньому рівні. У переважної кількості (58,4%) студентів самооцінка після критики іншими не змінюється.

Емпіричне дослідження особливостей самооцінки студентів показало, що 34% працюючих студентів (1 група) мають високий рівень самооцінки, серед тих, хто тільки навчається (2 група) з відповідним рівнем є 24,5% осіб. Середнього рівня самооцінки виявлено у досліджуваній групі 1 – 58,6% проти 60% опитаних у групі 2. Щодо низького рівня, то 7,5% та 15,1% досліджуваних у зазначених групах проявляється відповідно (рис. 1).

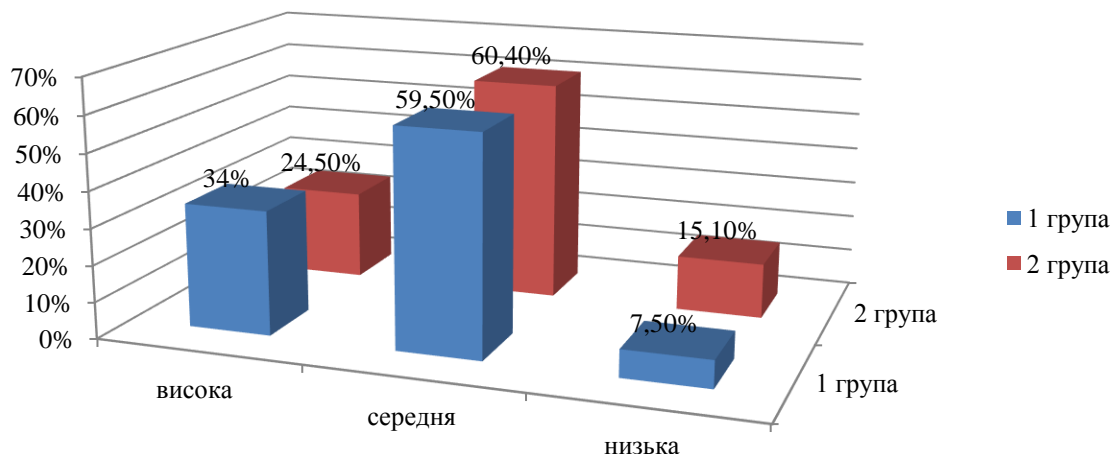

Рис. 1. Самооцінка студентів

Примітка: 1 група – студенти, що поєднують навчання та роботу, 2 група – студенти, що тільки навчаються.

Як бачимо спостерігаються відмінності між групами саме у крайніх проявах самооцінки.

Здійснене самооцінювання таких особистісних якостей, як: здоров'я, здібності, характер, авторитет у однолітків, уміння робити своїми руками, зовнішність та впевненість у собі показало наступне. За U-критерій Манна-Уїтні для незалежних вибірок визначено, що в основному в тих студентів, які поєднують навчання та роботу виявляється вищий рівень як домагань, так і самооцінки (табл. 1).

Щодо показників шкали «зовнішність», то між групами досліджуваних як у самооцінці, так і у рівні домагань визначено відмінності на статистично значимому рівні. Студенти, що паралельно з навчанням працюють вище оцінюють свою зовнішність, в той же час у них вищий рівень домагань до свого зовнішнього вигляду. Очевидно, спілкування на робочому місці піднімає оцінку себе у студентів.

Працюючі студенти мають вищий рівень домагань щодо розумових

здібностей та впевненості у собі, ніж їх самооцінку, що свідчить про їхню жаху до знань, до пізнання нового не тільки в навчанні, а і у праці. За іншими шкалами визначено зворотне: рівень домагань є нижчим, ніж самооцінка.

Як видно з таблиці 2, працюючі студенти в цілому оцінюють себе більш позитивно, домагання їхні є вищими.

Відмінності між групами студентів (група тих, що поєднує навчання та роботу та група тих, що тільки навчається) за шкалами «самовпевненість», «самокерівництво», «віддзеркалене Я», «самоцінність», «самозвинувачення» та «внутрішня конфліктність» визначаються на статистично значимому рівні (табл. 2).

Аналіз самоставлення показав, що між групами студентів, що поєднують навчання та роботу і групою, що тільки навчається ранги за всіма шкалами є відмінними. Так, самовпевненість, самокерівництво, віддзеркалене Я, самоцінність є вищими на рівні статистичної значущості (див. табл. 1).

Таблиця 1. Самооцінка особистісних якостей студентів

Само ставлення	Група	N	Ранг	Сума рангів	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Розумові здібності, рівень домагань	1	53	58,83	3118,00	1122,000	2553,000	-1,798	,072
	2	53	48,17	2553,00				
Розумові здібності, рівень самооцінки	1	53	56,65	3002,50	1237,500	2668,500	-1,060	,289
	2	53	50,35	2668,50				
Характер, рівень домагань	1	53	57,79	3063,00	1177,000	2608,000	-1,450	,147
	2	53	49,21	2608,00				
Характер, рівень самооцінки	1	53	59,84	3095,00	1145,000	2576,000	-1,644	,100
	2	53	47,16	2576,00				
Авторитет серед однолітків, рівень домагань	1	53	55,52	2942,50	1297,500	2728,500	-0,681	,496
	2	53	51,48	2728,50				
Авторитет серед однолітків, рівень самооцінки	1	53	58,89	2550,00	1119,000	2550,000	-1,813	,070
	2	53	48,11	3121,00				
Уміння робити своїми руками, рівень домагань	1	53	53,80	2851,50	1388,500	2819,500	-0,102	,919
	2	53	53,20	2819,50				
Уміння робити своїми руками, рівень самооцінки	1	53	53,42	2831,00	1400,000	2831,000	-0,029	,977
	2	53	53,58	2840,00				
Зовнішність, рівень домагань	1	53	47,18	3170,50	1069,500	2500,500	-2,130	,033
	2	53	59,82	2500,50				
Зовнішність, рівень самооцінки	1	53	59,38	3147,00	1093,000	2524,000	-1,987	,047
	2	53	47,62	2524,00				
Впевненість у собі, рівень домагань	1	53	57,46	3045,50	1194,500	2625,500	-1,350	,177
	2	53	49,54	2625,50				
Впевненість у собі, рівень самооцінки	1	53	55,82	2958,50	1281,500	2712,500	-0,782	,434
	2	53	51,18	2712,50				

Примітка: 1 група – студенти, що поєднують навчання та роботу, 2 група – студенти, що тільки навчаються.

За I фактором «Самоповага» прояв самовпевненості, керівництво собою, відзеркалення свого Я, що виражає оцінку власного «Я» відносно соціально-нормативних критеріїв: моральності, волі, цілеспрямованості, успішності, соціального схвалення у працюючих студентів є вищим, ніж у тих, хто тільки навчається.

За II фактором «Аутосимпатія» прояв самоцінності у групі студентів, що поєднують навчання з роботою є вищим. Тобто вони мають позитивне емоційне ставлення особистості до свого «Я».

За III фактором «Внутрішня невпорядкованість» прояв самозвинувачення та внутрішньої конфліктності, що свідчить про негативне

само ставлення, що не залежить від ауто симпатії та самоповаги значно виявляються нижчими у працюючих студентів.

Тобто для студентів, що поєднують навчання та роботу характерні більша впевненість у собі, вони сприймають себе як вольову, надійну, самостійну та енергійну людину, не відчувають внутрішньої напруги. Вміють керувати собою, розуміють, що вони є рушієм діяльності та результатів цієї діяльності, а також мають внутрішні цілі. Вони більше цінять себе та свої досягнення, проявляють інтерес до власного Я, вважають своє «Я» цінним для інших, відчувають любов до себе та те, що особистість цих студентів є значущою для інших.

Таблиця 2. Самоставлення студентів

Само ставлення	Група	N	Ранг	Сума рангів	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)
Самовпевненість	1	53	59,58	3158,00	1082,000	2513,000	-2,056	,040
	2	53	47,42	2513,00				
Самокерівництво	1	53	62,20	3296,50	943,500	2374,500	-2,968	,003
	2	53	44,80	2374,50				
Віддзеркалене Я	1	53	62,02	3287,00	953,000	2384,000	-2,886	,004
	2	53	44,98	2384,00				
Самоцінність	1	53	59,84	3171,50	1068,500	2499,500	-2,144	,032
	2	53	47,16	2499,50				
Самоприйняття	1	53	57,24	3033,50	1206,500	2637,500	-1,281	,200
	2	53	49,76	2637,50				
Самоприв'язаність	1	53	59,20	3137,50	1102,500	2533,500	-1,942	,052
	2	53	47,80	2533,50				
Самозвинувачення	1	53	46,24	2450,50	1019,500	2450,500	-2,479	,013
	2	53	60,76	3220,50				
Внутрішня конфліктність	1	53	47,42	2513,00	1082,000	2513,000	-2,065	,039
	2	53	59,58	3158,00				

Примітка: 1 група – студенти, що поєднують навчання та роботу, 2 група – студенти, що тільки навчаються.

Група цих досліджуваних вважає, що їхня діяльність, характер та інше викликають схвалення, розуміння та симпатію в інших. А також для групи студентів, що поєднують навчання та роботу характерними є нижчий рівень звинувачення себе та внутрішніх конфліктів. Очевидно, робота, яку виконують студенти, що її поєднують із навчання позитивно впливає на їхнє само ставлення, вони відчувають себе більш значущими, більш успішними, такими, що викликають повагу в інших.

Висновки. За результатами проведеного дослідження були сформовані наступні висновки:

- третина працюючих студентів мають високий рівень самооцінки, серед тих, хто тільки навчається з відповідним рівнем є четверта частина; низький рівень виявляється у 7,5% та 15,1% досліджуваних групах відповідно; спостерігаються відмінності між групами саме у крайніх проявах самооцінки;

- в тих студентів, які поєднують навчання та роботу виявляється вищий рівень як домагань, так і самооцінки таких особистісних якостей, як: здоров'я, здібності, характер, авторитет у однолітків, уміння робити своїми руками, зовнішність та впевненість у собі

- група студентів, що поєднує навчання та роботу демонструє вищі показники самовпевненості, самокерівництва, віддзеркаленого Я та самоцінності, і той же час нижчі показники самозвинувачення та внутрішньої конфліктності.

Важливим, актуальним і таким, що потребує дальших досліджень, залишається питання емпіричного визначення взаємозв'язку самооцінки та психологічного благополуччя студентів, що поєднують навчання та роботу.

Література:

1. Онуфрієва Л.А. Самооцінка як складова Я-концепції майбутніх фахівців соціономічних професій. Проблеми сучасної психології: Зб. Наук. Пр.. Київ, Кам'янець-Подільський К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2013. Вип. 22. С. 396-412.
2. Козерук Ю.В., Євсейчик Я.О. Самооцінка як фактор становлення особистості студента. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2015. Вип. 124 С. 163-165.
3. Большакова А.М. Часові перспективи та само ставлення студентів у професійній сфері. Збірник наукових праць. Теорія і практика сучасної психології. 2018. Вип. 1 С. 62-66.
4. Волошина В.О. Особливості мета когнітивних суджень студентів та їхній взаємозв'язок із самооцінкою. Студентські наукові записки. Серія "Соціально-політичні науки". Вип. 3. 2011. с. 241-255.

5. Музика О.Л., Чекрижова М.М. Становлення професійної самооцінки студентів медичних ВНЗ. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 22. К.: Вид-во «Фенікс», 2016. С. 213-231.

6. Слободянюк А., Гречановська О. Самооцінка та її вплив на професійне майбутнє випускників ВНЗ. Матеріали XLVII Науково-технічної конференції Інституту соціально-гуманітарних наук. 2018. URL: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/handle/123456789/20168>

7. Дідик Н.М., Онуфрієва Л.А. Самоставлення майбутніх психологів як чинник професійного саморозвитку. Психологічний часопис. 2019. Т. 5, № 8. С. 233-248.

8. Сингаївська І.В. Психологічні особливості узгодження особистісних і суспільних вимог до професійної успішності викладача. Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 2015. Вип. 30. с. 574–588.

9. Методика діагностики самооцінки Дембо-Рубінштейн (модифікація А.М. Прихожан). Режим доступу: http://psychologis.com.ua/metodika_diaagnostika_samoocenki_dembo-rubinshteyn_modifikaciya_prihozhan.htm

10. Тест-опитувальник самоставлення особистості (В.В. Столін-С.Р. Пантелєєв). – Режим доступу: <http://psih.pp.ua/>

Reference:

1. Onufriieva L.A. Samoostinka yak skladova Ya-kontseptsii maibutnikh fakhivtsiv sotsionomichnykh profesii. [Self-esteem as a component of the self-concept of future specialists in socioeconomic professions]. Problemy suchasnoi psykholohii: Zb. Nauk. Pr.. Kyiv, Kamianets-Podil'skyi K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2013. Vyp. 22. S. 396-412

2. Kozeruk Yu.V., Yevseichyk Ya.O. Samoostinka yak faktor stanovlennia osobystosti studenta. [Self-esteem as a factor in the formation of a student's personality]. Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky. 2015. Vyp. 124 S. 163-165.

3. Bolshakova A.M. [Time perspectives and the very attitude of students in the professional sphere]. Chasovi perspektyvy ta samo stavlennia studentiv u profesiinii

sferi. Zbirnyk naukovykh prats. Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii. 2018. Vyp. 1 S. 62-66.

4. Voloshyna V.O. Osoblyvosti meta kohnityvnykh sudzhen studentiv ta yikhonii vzaiezozv'iazok iz samoostinkoiu. [Peculiarities of the goal of students' cognitive judgments and their relationship with self-esteem]. Studentski naukovi zapysky. Seriiia "Sotsialno-politychni nauky". Vyp. 3. 2011. s. 241-255.

5. Muzyka O.L., Chekryzhova M.M. Stanovlennia profesiinnoi samoostinky studentiv medychnykh VNZ. [Formation of professional self-esteem of students of medical universities]. Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy. T. KhII. Psykholohiia tvorchosti. Vyp. 22. K.: Vyd-vo «Feniks», 2016. S. 213-231.

6. Slobodianiuk A., Hrechanovska O. Samoostinka ta yii vplyv na profesiine maibutnie vypusknnykiv VNZ. [Self-esteem and its impact on the professional future of university graduates]. Materialy XLVII Naukovo-tekhnichnoi konferentsii Instytutu sotsialno-humanitarnykh nauk. 2018. URL: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/handle/123456789/20168>

7. Didyk N.M., Onufriieva L.A. Samostavlennia maibutnikh psykholohiv yak chynnyk profesiinoho samorozvytku. [Self-attitude of future psychologists as a factor of professional self-development]. Psykholohichni chasopys. 2019. T. 5, № 8. S. 233-248.

8. Synhaiv'ska I. V. Psykholohichni osoblyvosti uzghodzhennia osobystisnykh i suspil'nykh vymoh do profesijnoi uspishnosti vykladacha. Problemy suchasnoi psykholohii: Zb. nauk. prats'. Kam'ianets'-Podil's'kyj: Kam'ianets'-Podil's'kyj natsional'nyj universytet imeni Ivana Ohiiienka. 2015. Vyp. 30. s. 574–588.

9. Metodyka diahnostryky samoostinky Dembo-Rubinshtein (modyfikatsiia A.M. Prykhozhan). [Dembo-Rubinstein method of self-esteem diagnosis (modification by A.M. Prihozhan)]. Rezhym dostupu: http://psychologis.com.ua/metodika_diaagnostika_samoocenki_dembo-rubinshteyn_modifikaciya_prihozhan.htm

10. Test-opytuvalnyk samostavlennia osobystosti (V.V. Stolyn-S.R. Panteleev). [Personality self-assessment questionnaire (V.V. Stolyn-S.R. Panteleev)]. – Rezhym dostupu: <http://psih.pp.ua/>

ВИКОРИСТАННЯ КОДІВ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ У ТЕРАПЕВТИЧНИХ МЕТАФОРАХ

Разіда Ткач¹, Ольга Сербова²

¹Кандидатка психологічних наук, доцентка кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: razidatkach@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1984-5081>

²Кандидатка психологічних наук, доцентка кафедри психології і педагогіки, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, Україна, e-mail: serbova_olha@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8131-7506>

USE OF HISTORICAL MEMORY CODES OF UKRAINIANS IN THERAPEUTIC METAPHORS

Razida Tkach¹, Olha Serbova²

¹Ph.D. (Psychology), Associate Professor of Psychology Department, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: razidatkach@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1984-5081>

²Ph.D. (Psychology), Associate Professor, Associate Professor of Psychology and Pedagogy Department, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine, e-mail: serbova_olha@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8131-7506>

Анотація. У статті розглянуто феномен соціальної психіки та розкрито зміст впливу архетипів на духовну трансформацію українців під час війни. Акцентовано на значенні для людини розуміння символічного життя та окреслено особливості психологічної допомоги в розвитку символічного та метафоричного мислення. Наведено короткий аналіз трактування неусвідомлених форм життя соціуму та колективного несвідомого психіки людини. Зокрема, виділені такі визначення як позаперсональна система психіки, психокультура соціуму, внутрішня мова суспільства та архетипи. Зосереджено увагу на полярні стани людини під час війни, від безпорадності та апатії до активності та сили. Наголошено на тому, що психіка людини має внутрішні механізми захисту та самоцілення, але їх треба розблокувати, «дістати» з несвідомого та свідомо ідентифікувати із власною психічною цілісністю. Вказано на значення в цьому процесі символічного мислення і мови та надано приклад використання терапевтичної метафори з використанням архетипічних символів. Визначено зміст психологічної допомоги щодо розвитку символічного та метафоричного мислення людини. Зокрема, вказано, що психолог має навчитися визнавати і відображати символічний зміст переживань клієнта, розмовляти з ним на його символічній мові та привносити в психологічні зустрічі всі елементи символічного життя. На підставі проаналізованого матеріалу й багаторічного досвіду роботи з метафорою було розроблено терапевтичну метафору «Букет з пшеничних колосків», яка була використана в психотерапевтичній роботі з гетерогенними групами українців, які перебували в різних життєвих обставинах під час терапевтичних зустрічей. Теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено вплив терапевтичної метафори, з використанням архетипічних символів, на підвищення ресурсу та гармонізацію психіки людини.

Ключові слова: соціальної психіки, архетип, символізація, терапевтична метафора.

Формули: 0, **рис.:** 0, **табл.:** 0, **бібл.:** 8

Abstract. The article examines the phenomenon of the societal psyche and reveals the content of the influence of archetypes on the spiritual transformation of Ukrainians during the war. Emphasis is placed on the importance for a person of understanding symbolic life and the features of psychological assistance in the development of symbolic and metaphorical thinking are outlined. A brief analysis of the interpretation of the unconscious forms of life in society and the collective unconscious of the human psyche is provided. In particular, such definitions as the extrapersonal system of the psyche, the psychoculture of society, the internal language of society, and archetypes are highlighted. Focuses on the polar states of man during war, from helplessness and apathy to activity and strength. It is emphasized that the human psyche has internal mechanisms of protection and self-healing, but they must be unlocked, "removed" from the unconscious and consciously identified with one's own mental integrity. The importance of symbolic thinking and language in this process is indicated, and an example of the use of a therapeutic metaphor using archetypal symbols is given. The content of psychological assistance regarding the development of a person's symbolic and metaphorical thinking is defined. In particular, it is indicated that the psychologist must learn to recognize and reflect the symbolic content of the client's experiences, to speak with him in his symbolic language and to bring all the elements of symbolic

life into psychological meetings. Based on the analyzed material and many years of experience working with the metaphor, the therapeutic metaphor "Bouquet of Wheat Ears" was developed, which was used in psychotherapeutic work with heterogeneous groups of Ukrainians who were in different life circumstances during therapeutic meetings. The effect of a therapeutic metaphor, using archetypal symbols, on increasing the resource and harmonizing the psyche of a person has been theoretically substantiated and experimentally verified.

Key words: societal psyche, archetype, symbolization, therapeutic metaphor.

Formulas: 0; **fig.:** 0; **tabl.:** 0; **bibl.:** 8

Постановка проблеми. Україна та українці під час війни перебувають в архетипічному процесі «ініціації» та духовної трансформації. Перебуваючи у потоці травматичних подій війни, переживаючи стан невизначеності, людина не усвідомлює наскільки її емоційні реакції та актуалізовані внутрішні принципи й патерни поведінки наповнені історико-психологічною несвідомою мотивацією. Розігруються вони під глибинним впливом трансперсональних конструктів – архетипових відбитків долі людства, долі українського народу. Соціалізуючим чинником духовної трансформації українців, як нації та ресурсом задля збереження цілісності колективної та індивідуальної психіки є події минулого в пам'яті психосоціального свідомого та психосоціального несвідомого, яке зберігає арсенал архетипічного минулого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. К. Юнг вказував на існування кодів історичної пам'яті людства [1]. На думку О. Шпенглера, типи епох, ситуацій та особистостей постійно повторюються, а історія змушує людину ставати на шлях саморефлексії, пошуку сенсу, сили, ресурсу через глибинну внутрішню достовірність, яка спрямовує міфологічне, релігійне і художнє мислення [2].

Психіка особистості та соціальної групи має в своїй структурі трансперсональні конструкти, які є глибинними мотиваційними орієнтаціями самої особистості та соціальної групи. Саме тому, на нашу думку, однією з основних задач психологічної допомоги українцям під час війни і є актуалізація ресурсу психіки клієнта через зіткнення зі своєю глибинною внутрішньою достовірністю, через символічне мислення за допомогою терапевтичної метафори, наповненої архетипічними символами.

Сьогодні наука впевнено промовляє про психічне не тільки як про породження мозку особистості, а й про психічне, що створюється життям багатьох поколінь та успадковується. На думку К. Юнга, людина народжується не тільки з біологічною, а й з психологічною спадщиною, яка визначає нашу поведінку і досвід [1]. Більша частина цієї психологічної спадщини закладена у структурах соціальної психіки.

За визначенням О. Донченко, соціально (від лат. *societas* – спільність) психіка – позаперсональна система, яка містить інформацію не тільки відображуваного характеру, а й наслідувально-відтворювального, регулятивного, від покоління до покоління. Це своєрідна психокультура соціуму, яка втілена як у предметах, речах, текстах, архітектурі, живописи, літературі, музиці, так і в різноманітних ритмах, міміці, жестах, кольорах тощо. То навіть – історико-культурний словник окремого соціуму, в якому хоча і не всі знаки-ознаки дешифровані, але в якому народжується індивід, котрий через мікросередовище свого спілкування досягає «внутрішню мову» свого суспільства [3].

В останні роки символічне і метафоричне мислення та мова стала об'єктом уваги не тільки засновників різних напрямів психології (З. Фройд, К. Юнг, Ф. Перлз, М. Еріксон, Н. Пезешкіан та ін.), але і провідних вчених світу в галузі розуміння нейробіології символів. Наприклад, Р. Сапольські, професор біології і неврології Стенфордського університету, заявляє, що символи слугують в якості заміни, що спрощує щось складне. Так, прапор країни чи родовий герб представляє історію і цінності країни чи відповідно родовід. На думку вченого, символічна мова привнесла величезну

еволюційну перевагу. Ми отримали здібності представляти емоції з минулого і передчувати емоції з майбутнього, що ніяк не пов'язано з самими емоціями. Ми придумали театр, естетичну символіку і створили Бога як найвищий символ контролю та оцінювання життя людини Р. Сапольські вказує, що думати символами – це надзвичайно важлива унікальність людини, і що символи мають величезну владу над людьми. З їхньою допомогою ми проживаємо сильні емоції, «ми вбиваємо заради символів і вмираємо за них» [5].

В психологічній науці майже не розкриті особливості використання терапевтичної метафори з архетиповим наповненням як засобу подолання наслідків стресу, гармонізації психологічного стану та отримання ресурсу людиною. Відтак, в пошуках дієвих механізмів збереження психічного здоров'я в умовах війни породжується проблема використання кодів історичної пам'яті українців у терапевтичних метафорах.

Формулювання цілей статті. Мета статті – в рамках наукових знань про психіку людини, окреслити основні структурні елементи соціальної психіки українців та механізми актуалізації її ресурсу через символічне мислення за допомогою терапевтичної метафори, наповненої архетипічними символами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен соціальної психіки здебільшого стосується неусвідомлених форм життя соціуму, який має свою історію, в якій формується те, що потім у зашифрованому вигляді передають людині батьки, рідні, близькі люди. Так, стратегії і тактики поведінки оточення, особливості побуту, харчування, пристосування, захисту від ворогів обумовлені утворенням комплексів специфічного реагування історичної спільноти на внутрішні і зовнішні подразники і виклики.

Коллективне несвідоме містить в собі психологічний матеріал, який не виникає у власному досвіді, він забарюється в міфах, легендах, казках, соціальній енергії. За К.

Юнгом, коллективне несвідоме – наче повітря, яким дихають усі, але яке нікому не належить. Вміст коллективного несвідомого – архетипи – надособистісні патерни (матриці) формування різноманітних форм матеріальної і духовної діяльності в окремому соціумі.

Під час війни у стані невизначеності психіка людини може знаходитися у різних станах: як безпорадності та апатії, так й активності та сили. Психіка людини має внутрішні механізми захисту та самозцілення, процеси адаптації людини, перш за все, є архетипами соціальної поведінки, за допомогою яких вона на несвідомому рівні створює свою реальність, патерни поведінки.

Ніяку адаптацію до зовнішніх обставин та впливів не можна вважати цілісною, доки людина не стане собою, тобто не ідентифікується із власною психічною цілісністю. Теж і з соціумом, якщо він забув, втратив чи знехтував себе глибинного та істинного. Тож, жодна людина, як і суспільство неспроможні знайти дієві нові, тобто такі, яких би не було в архетипі, форми вирішення проблем і конфліктів, самовладання та зцілення. Так Дж. Хоманс, наприклад, стверджував, що чим частіше певний тип поведінки винагороджувався в тому чи іншому соціумі, тим він стає поширенішим, створюючи відповідне соціотальне поле. Кожен соціум у своєму функціонуванні так чи інакше підпорядковується якійсь з архетипових форм, які виявляються в житті спільноти, диктує схильність суспільної поведінки і свідомості до певного типу [4].

Зміст коллективного несвідомого потребує постійного інформаційного обміну із свідомим соціальним життям, це умова збереження та відновлення психосоціального здоров'я окремої людини і соціуму. Корінним захистом психіки у скрутні часи виступає базова адаптивна енергія, яка проявляється в звичаях, традиціях, вірі у надприродне й чудодійне. Доки психіка людини має доступ до системи впорядкованих часом цінностей роду, зв'язок з ними через

особистісно значущі для людини контакти в своєму середовищі, своїй культурі, доти вона відчуває себе у безпеці на базовому рівні.

Духовна атмосфера та соціетальне поле як соціальні феномени закладені в індивідуальній та колективній психіці людини, існують як психогенетичні патерни й впливають на її життя. Соціетальна психіка українця має інтроверсійну властивість – прагнення до пошуків позитивного потенціалу «образу Божого», цілісне сприйняття світу, символічне мислення, орієнтацію на традицію, неприйняття тиску ззовні [3].

Однією з ключових ідей аналітичної психології є ідея, що людина у процесі самореалізації (у юнгівських термінах – індивідуації) свідомо виявляє і встановлює стосунки з несвідомим психічним змістом. Проте процес встановлення стосунків між свідомістю і несвідомим не такий простий, оскільки вони розмовляють різними мовами. Свідоме говорить на мові конкретного знання, а несвідоме на мові абсолютного розуміння. Свідоме використовує слова, а несвідоме – образи і символи. Щоб увійти до ситуації розуміння людина повинна опанувати символічну мову несвідомого і навчитися розшифровувати її для свідомості.

У роботі «Символічне життя», К. Юнг писав: «Лише символічне життя може виразити потребу душі – смію стверджувати, щоденну потребу душі. <...> Символічне життя – це наповнене життя, в якому немає місця неврозу» [6, с. 305-306)]. Щоденна потреба душі українців виражена у ключових символах, які саме зараз надають внутрішньої сили і віри мільйонам українців. Так, наприклад, калина – український символ позачасового єднання народу: живих з тими, що відійшли в потойбіч і тими, котрі ще чекають на своє народження. Калина уособлює й саму Україну; як символ Батьківщини, вона «проросла» в гімнові січових стрільців: «Ой у лузі червона калина похилилася, Чогось наша слава Україна зажурилася, А ми тую червону калину підійmemo. А ми нашу славу

Україну, гей-гей, розвеселимо!». Сьогодні цей гімн співають і дорослі і малі українці, яких розкидано по всьому світу, й весь світ підтримує Україну, співаючи саме цей гімн.

Пшениця – символізує вічність. Золота пшениця під синім небом – символ прапору України. У духовному плані синій колір символізує духовну зрілість, а жовтий – нескінченність людського життя. У поєднанні ці два кольори знаменують взаємозв'язок минулого і майбутнього

Сніп пшениці – символ багатства, забезпеченого життя і родинного благополуччя. Особливе ритуальне значення має сніп «квітка» – останній сніп жнив, який в'язали визначеним способом: останні колоски з поля збирали в пучки, прикрашали волошками (васильками), маками та іншими польовими квітами і вручали господареві, який у знак вдячності частував женців і косарів. І цей сніп зберігали в домі на найпочеснішому місці – на покуті – аж до нового врожаю.

У зв'язку з чим, вважаємо доцільним зробити акцент на наступному: якщо людина живе символічним життям, то у неї є сенс життя, а значить немає неврозу; надавати психологічну допомогу людині потрібно в тій системі, в яку вона вірить; символічне життя складається з догми (віра), ритуалу і місця для здійснення ритуалу. У практиці надання психологічної допомоги це означає: 1) навчитися визнавати і відображати символічний зміст переживань клієнта, 2) розмовляти з клієнтом на його символічній мові, 3) привнести в психологічні зустрічі всі елементи символічного життя.

Одним з інструментів такого проникнення в несвідоме може бути переведення внутрішнього переживання людини в текст метафори, яка з'єднає в собі слово і образ і дозволить здійснити не тільки рух всередину, але і назад зовні. Таку метафору для клієнта може придумати психолог, спираючись на свої враження про клієнта і його життєвої ситуації.

Для того, щоб прихований зміст терапевтичної метафори досяг мети і був

прийнятий психікою клієнта необхідно, щоб історія [7]:

- була в чомусь ідентичною проблемі клієнта (при цьому не мала з нею прямої схожості), щоб він зміг зануритися в метафоричний світ і ототожнити себе з персонажами і подіями придуманого світу;

- пропонувала досвід заміщення (деяку модель), почувши про який і провівши його крізь фільтри своїх проблем, клієнт зміг побачити можливості нового вибору;

- мала позитивне завершення, як винагороду за усі негаразди і випробування. Метафора з щасливим кінцем надихає клієнта, покращує його настрій і допомагає набути психологічного ресурсу.

В результаті теоретичного осмислення даного питання й на основі багаторічного досвіду роботи з терапевтичною метафорою з використанням архетипічних символів, під час роботи з клієнтами утворилася терапевтична метафора Р. Ткач «Букет з пшеничних колосків» [8].

«Ця історія трапилась у звичайній українській родині. Одного літнього сонячного дня дідусь приніс додому кілька колосків пшениці. Бабуся обережно взяла пшеничний букет з дідушевих рук, і вони удвох пішли до світлиці. Батько, мама, син і молодші доньки рушили слідом за ними. Всі знали, що зараз розпочнеться улюблене родинне свято.

Родина сіла за стіл, застелений білою скатертиною. У центрі столу стояла ваза з пшеничними колосками, які дідусь приніс додому минулого літа. Мама вийняла з вази старі колоски й розклала їх на столі, а бабуся поставила у вазу новий букет.

– Ми готові, – сказала мама і нагадала дітям, що потрібно неквапом відділяти зернята від колоска, доки батько розповідатиме родинну історію.

– Нашій родинній традиції вже багато років, – почав батько свою розповідь дітям. – Вона народилася дуже давно, у надзвичайно важкий рік для нашого роду. Того літа згорів майже весь

врожай пшениці. Колоски, що вціліли, ваш прапрадід і семеро його дорослих синів зібрали у дев'ять снопів. І коли снопи пшениці принесли з поля додому, прапрадід сказав: «У нас є дев'ять в'язок пшениці. Одна в'язка – для нас с матір'ю, сім – для вас, по одній на кожну сім'ю, а дев'ята в'язка пшениці – на посів нового врожаю. Цю в'язку ми повинні берегти пильніше, ніж решту».

*Та біда не приходить сама. Не збереглася дев'ята в'язка – пробралися до клуні злодії та й вкрали той сніп пшениці. Може, хтось інший і зневірився б, але тільки не чоловіки й жінки нашого роду. Ваш прапрадід і семеро його синів зробили іншу в'язку. Кожен приніс по оберемку пшеничних колосків зі своїх снопів, і вийшла нова в'язка, ще більша, ніж попередня. А наступний рік був врожайним, на радість всій родині. І коли настав час збирати врожай пшениці, ваш прапрадід разом з синами вийшли в поле. Довго вони стояли серед золоті пшениці під блакитним небом і милувалися цією жовто-синьою красою. А потім кожен зробив собі букет з дев'ятьох колосків пшениці, щоб пам'ятати, що **сила роду – в його єдності та взаємопідтримці**. З того часу в нашому роду заведено зберігати букет з дев'ятьох пшеничних колосків від старого врожаю до нового, а зерна висівати в землю на пшеничному полі.*

Коли батько скінчив свою розповідь, все зерно вже було відділене від колосків. Тепер батько, дідусь і син мали поїхати на найближче поле і посіяти там зерна пшениці, а мама, бабуся і дочки – спекти до їх повернення духмяний пшеничний хліб.

*Так все й було. І бути інакше не могло, бо все виходить до ладу там, де **сила роду в єдності та взаємопідтримці**.*

Висновки. В ході терапевтичної роботи з дітьми й дорослими, українськими родинами було констатовано посилення суб'єктивного почуття єдності сім'ї та захисту роду; виникнення бажання надавати психологічну та моральну підтримку не лише членам своєї родини, а й українським співвітчизникам;

покращення емоційного стану та зниження рівня стресу. Тому, вважаємо за доцільне використання представленої терапевтичної метафори в психологічній практиці фахівців, з метою психологічної підтримки, пошуку та підвищення ресурсу та гармонізації психіки людині в сучасних умовах переживання війни.

Подальші перспективи дослідження вбачаємо у продовженні аналізу ефективності використання терапевтичної метафори в практичній діяльності психолога з клієнтом та розробки й впровадження програм навчальних курсів зі складання та використання терапевтичної метафори в роботі психолога.

Література:

1. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме / Переклала з німецької Катерина Котюк; науковий редактор українського видання Олег Фешовець. 2-ге опрац. вид.. Львів: Видавництво «Астролябія», 2018. 608.
2. Spengler, O. (1993) Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoy istorii [Електронний ресурс] [The Decline of the West. Essays on the Morphology of World History]. Vol. 1. Режим доступу до ресурсу: https://www.academia.edu/10710737/Essay_The_Decline_of_the_West_By_Oswald_Spengler
3. Донченко, О. Психологія трансперсональних конструктивів [Текст] / *Психологія і суспільство*, 2001. № 3. С. 44-104. Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/29428>
4. Homans G. C. Social Behavior: Its Elementary Forms. NY, 1961. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.worldcat.org/title/social-behavior-its-elementary-forms/oclc/468479330>
5. Эволюция и метафорический язык: Роберт Сапольский о нашей способности думать символами [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://monocler.ru/mozg-i-metaforyi>
6. Юнг К. Г. Символическая жизнь. 2-е изд. М.: Когито-Центр, 2013. 326 с.

7. Юнганське консультування: кол. моног./ Ткач Р.М., Сербова О. В., Сингаївська І. В. та ін.; заред. Ткач Р. М. Київ: Талком, 2021. 220 с.

8. Ткач Р. М. Букет з пшеничних колосків [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/razida.tkach/posts/pfbid033PfsYAmbH11jfNJ7SwiwU2xgKkiDdqGPa2KGFb8YNE2BzmJsx3fXBz4hnhz7quhjl>

Reference:

1. Yung K.G. Arkhetypy i kolektivne nesvidome / Pereklala z nimets'koi Kateryna Kotiuk; naukovyj redaktor ukrains'koho vydannia Oleh Feshovets'. 2-he oprats. vyd.. L'viv: Vydavnytstvo «Astroliabiia», 2018. 608.
2. Spengler, O. (1993) Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoy istorii [Elektronnyj resurs] [The Decline of the West. Essays on the Morphology of World History]. Vol. 1. Rezhym dostupu do resursu: https://www.academia.edu/10710737/Essay_The_Decline_of_the_West_By_Oswald_Spengler
3. Donchenko, O. Psykholohiia transpersonal'nykh konstruktiv [Tekst] / *Psykholohiia i suspil'stvo*, 2001. № 3. S. 44-104. Rezhym dostupu do resursu: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/29428>
4. Homans G. C. Social Behavior: Its Elementary Forms. NY, 1961. [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.worldcat.org/title/social-behavior-its-elementary-forms/oclc/468479330>
5. Evoliutsyia y metaforycheskyj iazyk: Robert Sapol'skyj o nashej sposobnosti dumat' symvolamy [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu: <https://monocler.ru/mozg-i-metaforyi>
6. Yunh K. H. Symvolycheskaia zhyzn'. 2-e yzd. M.: Kohyto-Tsentr, 2013. 326 s.
7. Yunhians'ke konsul'tuvannia: kol. monoh./ Tkach R.M., Serbova O. V., Synhaivs'ka I. V. ta in.; zared. Tkach R. M. Kyiv: Talkom, 2021. 220 s.
8. Tkach R. M. Buket z pshenychnykh koloskiv [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.facebook.com/razida.tkach/posts/pfbid033PfsYAmbH11jfNJ7SwiwU2xgKkiDdqGPa2KGFb8YNE2BzmJsx3fXBz4hnhz7quhjl>

УДК 159:922

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-67-167-179

СТРАТЕГІЇ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПЕРЕХОДІ ДО ДОРΟΣЛОСТІ

Ольга Заверуха¹

¹Кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри філософії та педагогіки, Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З.Гжицького, м. Львів, Україна, e-mail.: olichka.zaverukha@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2701-2215>

PROFESSIONAL IDENTITY FORMATION STRATEGIES IN THE TRANSITION TO ADULTHOOD

Olha Zaverukha¹

¹Candidate of psychological sciences, senior teacher of the Department of Philosophy and Pedagogy, Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnology named after S.Z. Gzhitskyi, Lviv, Ukraine, e-mail.: olichka.zaverukha@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2701-2215>

Анотація. Одним з головних завдань переходу до дорослого віку є вибір кар'єри. У статті автор намагається з'ясувати професійну ідентичність молоді, аналізуючи їх кар'єрні інтереси, стратегії реалізації праці та особистісних властивостей. Автор констатує три чинники, які впливають на формування дорослості. До них належать: перехід до економіки інформаційних технологій і відповідне збільшення потреби у випускниках; відповідно, перехід до кар'єри, шлюбу та батьківства відбувається пізніше, ніж до цього; різке збільшення можливостей отримання освіти та кар'єри, доступних для жінок, що провокує бажання отримати вищу освіту та кар'єру; більша толерантність до дошлюбних статевих стосунків. У статті також автор опирається на теорію Джеффері Арнет, який виокремив «велику трійку» критеріїв дорослого віку. Серед них – це вміння брати на себе відповідальність за вчинки, прийняття незалежних рішень, а також набуття фінансової незалежності. Автор зазначає, що існують розбіжності серед авторів щодо вікової періодизації. Проте все більше вчених схиляється до думки про продовжений на кілька років період юності та децю відтерміноване настання дорослості. Вчені вказують, що наслідки перехідного періоду в поєднанні з новими вимогами глобальної інформаційної культури підтримують прагнення до емоційної та інтелектуальної незалежності та контролю над середовищем, особливо серед молодших когорт, які соціалізувалися в умовах без історичного відповідника. В науковій праці також згадуються дослідження, які шукають взаємозв'язок і збіг між професійними інтересами та особистісними факторами за допомогою моделі «Великої п'ятірки».

Ключові слова: особистісні властивості, професійні інтереси, професійна ідентичність, стратегія трудової реалізації, перехід до дорослості.

Формули 0; рис. 0; табл. 0; бібл. 34

Abstract. One of the main tasks of the transition to adulthood is choosing a career. In the article, the author tries to find out the professional identity of young people, analyzing their career interests, work implementation strategies and personal characteristics. The author notes three factors that affect the formation of adulthood. These include: the transition to an information technology economy and the corresponding increase in the need for graduates; accordingly, the transition to career, marriage and parenthood occurs later than before; a dramatic increase in the educational and career opportunities available to women, fueling the desire for higher education and careers; greater tolerance for premarital sex. In the article, the author also relies on the theory of Jeffrey Arnett, who singled out the "big three" criteria of adulthood. Among them is the ability to take responsibility for actions, making independent decisions, as well as gaining financial independence. The author notes that there are disagreements among authors regarding age periodization. However, more and more scientists are inclined to think that the period of youth is extended by several years and the onset of adulthood is somewhat delayed. Scientists indicate that the consequences of the transition period, combined with the new requirements of the global information culture, support the desire for emotional and intellectual independence and control over the environment, especially among younger cohorts who have been socialized in conditions without a historical counterpart. The research paper also mentions studies that look for the relationship and overlap between professional interests and personal factors using the Big Five model.

Keywords: personal characteristics, professional interests, professional identity, strategy of work implementation, transition to adulthood.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 34

Постановка проблеми. Ідентичність змінюється протягом життя, причому більша частина її розвитку відбувається в підлітковому віці та при переході до дорослого життя (Erikson, 1968). У багатьох західних культурах і народах встановлено норми та завдання розвитку, такі як перехід від обов'язкової освіти до трудової діяльності та від домашнього життя до романтичного партнерства та співжиття. Вони дедалі більше визначаються не стільки суспільством, скільки самою особистістю (Schwartz, Côté, & Arnett, 2005).

Завдяки цим соціально-структурним змінам період входу в доросле життя, що приблизно припадає на 18-29 років, є періодом, який пропонує найбільше можливостей для дослідження ідентичності (Arnett, 2000). Можна припустити, що, як і їхні однолітки в деяких західних країнах, в Україні створення романтичного партнерства та відданість кар'єрі – це два основні психосоціальні завдання під час переходу до дорослого життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід підкреслити, що тема є особливо актуальною, оскільки внаслідок світової економічної кризи в Україні спостерігається зростання безробіття серед молоді, яке охоплює роки становлення дорослого віку (18-29 років).

Формулювання цілей статті. Метою нашої статті є теоретично розглянути проблему вибору професії в період переходу до дорослого життя. Для цього ми зосередилися на таких конструктах, як кар'єрні інтереси та стратегії професійної реалізації, і спробуємо встановити, чи особистість якось детермінує ці два конструкти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дорослість у стані формування є історично та культурно зумовленою. Це не універсальний період життя. Його специфіка характерна для культур, які дозволяють експериментувати з різними соціальними ролями в пізньому підлітковому та двадцятирічному віці

(Arnett, 2000). Існують три основні чинники, які спонукають до дорослішання:

1) перехід від індустріальної економіки до економіки інформаційних технологій і відповідне збільшення потреби у випускниках; відповідно, перехід до кар'єри, шлюбу та батьківства відбувається пізніше, ніж до цього;

2) різке збільшення можливостей отримання освіти та кар'єри, доступних для жінок, провокує бажання отримати вищу освіту та кар'єру, а не виходити заміж і мати дітей у віці двадцяти років;

3) більша толерантність до дошлюбних статевих стосунків, що дозволяє молодим людям у багатьох суспільствах почати активне статеве життя задовго до шлюбу.

Теорія Джефрі Арнетта ще «молода» і створена лише на початку цього століття. Нечисленні емпіричні дослідження з учасниками віком 18-29 років одноставно об'єднуються навколо тези про те, що специфіка цього вікового періоду обумовлюється властивостями особистості, постульованими Арнеттом (Ganeva, 2012; Papazova, Moody, & Bathurst, 2015; Pencheva, Papazova, 2009). Крім того, ці висновки також підтверджуються об'єктивними зовнішніми факторами, такими як той факт, що наша країна належить до індустріально розвинутих країн Європи, а наша сучасна культура підтримує період експериментів і незалежності серед 18-29-річної молоді (Garvanova, Tyankov, 2015). За словами Дж. Арнетта (Arnett, 2004), це два важливі зовнішні та культурно визначальні чинники розвитку зрілості.

Джефрі Арнет виокремив «велику трійку» критеріїв дорослого віку, зокрема, це вміння брати на себе відповідальність за вчинки, прийняття незалежних рішень, а також набуття фінансової незалежності. Перші 2 критерії мають суб'єктивну природу, тобто можна виміряти фінансову незалежність, проте як виміряти те, наскільки ви відповідальні чи приймаєте незалежні рішення? Це саме те, що ви маєте для себе особисто вирішити самостійно.

Як запевняє Е. Еріксон, в юності вся увага переходить на формування близькості та розвитку романтичних та дружніх стосунків. А також існування цілі, життєвої місії – це крок, зроблений в сторону до формування ідентичності. Особистості, що схильні до сформованості цієї ідентичності, більш імовірно вважатимуть себе дорослими.

Те, що наша культура підтримує незалежні соціальні ролі та експерименти у віці формування дорослості, підтверджено емпіричним дослідженням за допомогою моделі дослідження цінностей Шварца, проведеним у 2013 році, яке виявило, що серед 18-29-річних значимість майстерності переоцінюється (Garvanova, Tyankov, 2015). На думку авторів дослідження, ймовірно, наслідки перехідного періоду в поєднанні з новими вимогами глобальної інформаційної культури підтримують прагнення до емоційної та інтелектуальної незалежності та контролю над середовищем, особливо серед молодших когорт, які соціалізувалися в умовах без історичного відповідника (Garvanova, Tyankov, 2015).

Крім того, перевага індивідуальних цінностей над колективістськими цінностями зазвичай спостерігається серед сучасної молоді в світі (Bauchinska, 1994; Garvanova, 2013; Papazova & Garvanova, 2008).

Дж. Арнетт переконує, що сьогодення молодь теж, як і колись, хоче вступити у шлюб, здійснити кар'єру, завести дітей, проте вона більше не вважає ці маркери визначальними для дорослого життя. Цю думку не визнає старше покоління та все ще схильне визнавати дорослість лише після того, як молоді особи досягнуть саме тих маркерів.

Дорослість має багато обов'язків, проте лише один більшість вважають перетворювальним – це батьківство. Багаточисельні опитування свідчать про те, що люди пов'язують перехід в доросле життя саме з появою власних дітей. Звичайно, що не йдеться про те, що ви не станете дорослим, якщо у вас немає дітей, а лише про те, що для тих, у кого вони є,

цей етап став визначальним для переходу в дорослість. Таким самим перемикачем може стати, до прикладу, роль опікуна хворих батьків. Зрештою, щоб подорослішати не обов'язково має бути переломний момент, багато змін відбувається в нашому житті поступово.

Важливо зазначити, що спочатку Арнетт, виходячи зі специфіки американської культури, визначив вікові межі становлення зрілості переважно між 18 і 25 роками (Arnett, 1998; Arnett, 2000; Arnett, 2004). Згодом, у результаті численних досліджень і перевірки методологій вимірювання початкової зрілості в різних культурах, ці межі були скориговані до вікового періоду 18-29 років, який також є роками, зазначеними на веб-сайті Товариства з вивчення ранньої дорослості (SSEA Society for the Study of Emerging Adulthood, 2014).

Загалом щодо вікової періодизації існує багато точок зору. Зокрема, Дж. Біррен (Birren, 1964) ранньою дорослістю окреслює період 17-25 років, Д. Бромлей (Bromley, 1966) – 21-25 років, в Е. Еріксона (Erikson, 1963) рання зрілість припадає на 20-25 років, В. Квінн описує молодість з 18 по 40 років, такий самий вік Г. Крайг (G. Kraig, 2000) називає ранньою дорослістю. Отож бачимо, що є деяка різниця у поглядах вчених.

Варто зазначити, що має місце також і суб'єктивні відчуття та об'єктивні акмепоказники віку, тобто вони характеризуються не лише хронологічним віком. Важливими також є соціально-економічний статус особи, освіта, специфіка професійної діяльності та інше. Наукова спільнота на сьогодні прихильна до думки вченого Г. Крайга, який запевняє, що точно встановити межі розвиткових стадій на етапі дорослості достатньо важко, подекуди і цілком неможливо.

Трудова діяльність у дорослому віці зосереджена на питанні ідентичності: «Що я дійсно хочу робити? Що я роблю найкраще? Що мені подобається найбільше? Як мої здібності та бажання вписуються в можливості, які з них мені корисні?». У ранній дорослості особистість

теж має деякі сумніви щодо того, яка вона людина. Під час становлення дорослого віку, коли молодь приміряє до себе різні професії, молоді люди поступово починають відповідати на запитання про свою ідентичність, розвивають краще уявлення про те, ким вони є, і яка робота їм підходить найкраще (Arnett, 2004).

Жінки, які приходять у професію з високими вимогами до статусу, значно рідше, ніж їхні однолітки, мають дітей. Таким чином, для багатьох жінок, які починають дорослішати, вибір у напрямку кар'єри є не просто вибором, який відповідає їх ідентичності, а шляхом, який дозволить їм збалансувати свою ідентичність між фахівцем та матір'ю (Arnett, 2004).

Професійна чи кар'єрна ідентичність вважається ключовим елементом структури ідентичності (Erikson, 1968; Skorikov & Vondracek, 2011). Загалом, як чоловіки, так і жінки на стадії дорослішання, як правило, мають високі очікування та надії щодо своєї майбутньої кар'єри. Вони розглядають свою кар'єру не лише як спосіб отримати фінансову незалежність, але також, як уже було сказано, як засіб вираження своєї ідентичності (Skorikov & Vondracek, 2011). Таким чином, враховуючи, що багато робочих місць початкового рівня є адміністративними та технічними, покладені на зовнішній резерв, зараз або застарілі, або зникли зовсім, порівняно з серединою 20-го століття (Kalleberg, 2009). Зараз підвищений акцент під час побудови кар'єри ставиться на прояві особистості, що потребує тривалого часу для прояву, а також збільшення кількості змін посад та місць праці, перш ніж молоді люди досягнуть стабільної кар'єри.

Середньостатистичний молодий європеєць займає сім-вісім робочих місць у віці від 18 до 30 років, а кожен четвертий молодий працівник займає більше 10 різних робочих місць протягом цього періоду (Arnett, 2004). Для багатьох молодих людей, які переходять у доросле життя, робота означає просто знайти роботу, часто в мережі закладів швидкого

харчування, яка буде оплачувати рахунки, поки не з'явиться щось краще. Більше того, значна частина дорослих у західних країнах бере участь у програмах додаткової вищої освіти та підготовки (Tanner & Arnett, 2011). Тим не менш, незважаючи на ці зростаючі виклики, відданість вибору конкретної професії часто сприяє суб'єктивному відчуттю благополуччя (І. Попович, 2021).

Коли молоді люди знаходять своє місце в житті через любов і роботу, то взаємопідсилювальний вплив обох сфер неминучий. Дослідження (головним чином у подружніх парах) показують, що важливо мати міжсистемні зв'язки між роботою та сімейним життям (Frone, Yardley, & Markel, 1997; Heller & Watson, 2005). Труднощі на роботі чи в закладі вищої освіти можуть послабити здатність людини справлятися з проблемами вдома. Подібним чином, якщо забагато особистих ресурсів інвестується в сім'ю, робочі обов'язки можуть бути знехтувані, а кар'єрні зобов'язання послаблені (Lerner & Castellino, 2002).

Існують суттєві відмінності між Сполученими Штатами та європейськими країнами щодо кар'єрного розвитку в дорослому віці: американська система дозволяє більше вибору, але надає менше допомоги при виході на ринок праці, а європейська система забезпечує більше структури та організації, але забезпечує менше свободи в зміні напрямку кар'єри. Можливо, у найближчі десятиліття дві крайнощі рухатимуться до гібридної системи: структура та допомога для молоді, яка хотіла б перейти безпосередньо до тієї роботи, яку вона знає та хоче, і свобода дослідження для молоді, яка хоче використати свій час, щоб випробувати різні варіанти, перш ніж почати постійну кар'єру (Arnett, 2004).

Так чи інакше, більшість молодих людей врешті-решт знаходять роботу, яка задовольняє інтереси своєї держави. 73% молодих дорослих українців кажуть, що вони задоволені своєю поточною роботою (Arnett, 2004).

Питання кар'єрних інтересів у роки становлення дорослої особистості мало вивчено емпірично. За допомогою метааналізу та використання метааналітичних методів Лоу (Low, 2009) спробував визначити закономірності змін у професійних інтересах від підліткового віку (12 років) до дорослого (середній вік 24,9 років). Результати показують, що професійні інтереси, виміряні за моделлю Холланда, окреслюють чітку схему змін. Дослідницькі, мистецькі, соціальні та підприємницькі інтереси зростають протягом періоду дослідження від середнього до пізнього підліткового віку, а згодом – до молоді. У свою чергу звичайні інтереси зростають у жінок і зменшуються у чоловіків протягом того самого вікового періоду. Однак, всупереч стереотипам, реалістичні інтереси зростають у жінок і зменшуються у чоловіків (Low, 2009).

У теоретичному та концептуальному аспектах термін «стратегія, пов'язані з роботою» найближчий за значенням до поняття «орієнтація на роботу» – теми, яка розроблялася у психології праці та організаційній психології з 70-х і 80-х років минулого століття.

Стратегії виконання роботи – це «дії для вирішення проблем, пов'язаних з роботою» (Beşpınar, 2010, стор. 523). Прикладом стратегій виконання роботи Бешпінар вказує на рішення працювати чи ні, розглядаючи це рішення в контексті сім'ї (Beşpınar, 2010).

Болгарські вчені Р. Божинова, С. Георгієва та С. Жильова провели дослідження динаміки трудових цінностей студентів у період соціальних змін 1992-1996 рр., шукаючи відповідні стратегії трудової (професійної) реалізації. Вони виокремили три типи стратегій зайнятості на ринку праці – активну, середньоактивну (пов'язану з орієнтацією на ринок праці) і пасивну (Bozhinova, Georgieva & Zhiliova, 1995).

Їхня загальна гіпотеза полягає в тому, що в період соціальних змін трудові цінності молодих людей у Болгарії реструктуризуються і поступово

формуvatимуть стійкі смислові одиниці, і це вплине на вибір альтернатив і стратегій майбутньої зайнятості. На їхню думку, ситуація соціальних змін створює нові характеристики ринку праці, тобто нові умови здійснення праці (Bozhinova, Georgieva & Zhiliova, 1995). У цьому дослідженні всього взяли участь 208 осіб, випускники гуманітарних і технічних спеціальностей. Половина з них – 104 особи – були опитані у 1992 р., інша – у 1996 р. Результати показують, що в обидва періоди дослідження на вибір альтернатив і стратегій майбутньої реалізації роботи по-різному впливали трудові цінності. У 1992 р. 70% опитаних орієнтувалися на роботу за фахом, 18% – на перспективну для збагачення галузь, 12% – на будь-яку роботу. У 1996 р. 51% опитаних студентів пішли працювати за власною спеціальністю, 27% – у перспективну галузь, 22% – на будь-яку роботу (Bozhinova, Georgieva & Zhiliova, 1995). Стратегія студентів, орієнтованих на роботу за власним фахом, у 1992 р. є переважно пасивною, передбачаючи насамперед успішне завершення навчання. Ця загальна тенденція спостерігалася і в 1996 р., але поведінкова активність студентів значно підвищилася в напрямку додаткової кваліфікації та цілеспрямованого пошуку інформації про роботу.

Дослідження також показує, що студенти, готові виконувати «будь-яку роботу» після завершення навчання реалізують стратегію, яка передбачає активну орієнтацію на ринку праці. Поведінкова активність тих, хто обрав цю альтернативу, не зазнала істотних змін за досліджуваний період 1992-1996 рр. Спостерігається тенденція до підвищення активності випускників щодо майбутнього працевлаштування наприкінці досліджуваного періоду порівняно з його початком (Bozhinova, Georgieva & Zhiliova, 1995).

Зміни особистості від підліткового віку до дорослішання відображають глобальні зміни. У цей віковий період особистість схильна бути більш рішучою;

стає більш цілеспрямованою у своїй роботі; спостерігається підвищення самоконтролю, що відображає тенденції до рефлексивності та навмисності; зменшує негативну емоційність, включаючи агресію та замкнутість (Donnellan, Conger, & Burzette, 2007).

В кінці ХХ ст. в рамках лексичної моделі Г. Олпорта, Р.-Б. Кеттела, Л.-Л. Терстоуна було сформульовано факторну теорію рис особистості. У ній вказується на те, що всі психологічні й поведінкові суттєві відмінності зазвичай відображаються у мові. Саме тому літературні та побутові характеристики зовнішності особистості показують системотвірне ядро людини. Модель «Великої п'ятірки» (PPM) чи п'яти-факторна модель мала підтвердження в ряді емпіричних досліджень. Зокрема, виокремлені фактори мають високу конвергентну валідність, виокремлюються в різноманітних підходах.

Так, велику роботу в цьому напрямку провели науковці Л. Голдберг, Р. Мак-Крей, П. Коста, В. Норман. Вони спробували визначити важливі людські риси. Змінні цієї моделі найширше представлені в людській мові. Отже, «мовну особистість», за їх твердженнями, формують екстравертованість, доброзичливість, сумлінність, емоційна стабільність, культурність та відкритість досвіду. Оці чинники в різних дослідженнях можуть мати деяку варіативність, проте загальна сутність цієї моделі досить стабільна. П'яти-факторна теорія особистісних рис базується на таких постулатах:

-дорослі особистості характеризуються специфікою комбінації особистісних рис, які мають вплив на поведінку, відчуття, думки (індивідуальність);

-досліджувані особистісні риси є ендегенними основними тенденціями (походження);

-особистісні риси ієрархічно влаштовані: від специфічних і вузьких до широких, загальних диспозицій (структура).

Опираючись на фактори «Великої п'ятірки», емпіричні дослідження показують, що молода особа може характеризуватися підвищенням соціальної життєздатності (тобто комунікабельності, позитивного впливу, яке виражено фактором екстраверсії-інтроверсії) протягом років навчання в університеті, з подальшим зниженням у 22-30 років; і незначне підвищення емоційної стабільності (фактор нейротизму – емоційної стабільності), яке починається в підлітковому віці і продовжується до тридцяти (Furlong, 2009).

Два інших дослідження виявили негативні вектори (зменшення з віком) чинника відкритості до нового досвіду від дитинства до підліткового віку (De Fruyt, Bartels, Van Leeuwen, De Clercq, Decuyper, & Mervielde, 2006; Lamb, Chuang, Wessels, Broberg, & Hwang, 2002), враховуючи, що чотири дослідження виявили позитивні закономірності (зростання з віком) для цього вікового фактора від ранньої юності до дорослого віку (Allik, Laidra, Realo, & Pullman, 2004; Branje, van Lieshout, & Gerris, 2007; McCrae та ін., 2002; Pullmann, Raudsepp, & Allik, 2006). Одне з можливих тлумачень цих неоднозначних результатів полягає в тому, що вони пропонують криволінійну схему відкритості новому досвіду з негативною тенденцією для віку від дитинства до ранньої юності, а потім позитивною тенденцією для дорослого віку.

У дослідженні з понад 1 млн. учасників з англomовних країн в рамках проекту «Інтернет-особистість Гослінга-Поттера» було виявлено, що доброзичливість і сумлінність, а також їх більш специфічні аспекти (такі як альтруїзм, довіра, турбота, скромність, емпатія, співпраця та компетентність, упорядкованість, почуття обов'язку, потреба в досягненні, самодисципліна та обережність) показують обернено пропорційні вікові тенденції, причому тенденція є негативною (зменшення) від пізнього дитинства до раннього підліткового віку та позитивною

(збільшення) при досягненні дорослості. Відкритість новому досвіду демонструє негативну тенденцію (зменшення) у підлітковому віці, а потім позитивну тенденцію (збільшення) протягом років навчання в коледжі (Soto, John, Gosling, & Potter, 2011).

Професійні інтереси та риси особистості чинять взаємовплив на професійну поведінку, таку як вибір професії, стратегії працевлаштування, задоволеність роботою та кар'єрою протягом життєвого циклу. Розуміння їх взаємозалежності та перекриття є критично важливим для розвитку теорії та практики психології праці (Larson, Rottinghaus, & Borgen, 2002).

У цьому сенсі не дивно, що існує велика кількість досліджень, які шукають взаємозв'язок і збіг між професійними інтересами Голланда та особистісними факторами за допомогою моделі «Великої п'ятірки» (Costa, McCrae, & Holland, 1984; Tokar, Vaux, & Swanson, 1995). Однак у літературі недостатньо досліджень, які б зосереджувалися на моделі Холланда та «Великій п'ятірці» у дорослому віці. А також небагато є досліджень, які зосереджені на стратегіях самореалізації особистості на роботі та професійних інтересах і стратегіях наповнення роботою в дорослому віці.

Отже, основні зв'язки між «Великою шісткою інтересів» і «Великою п'ятіркою» особистісних параметрів на основі окремих досліджень є такими:

-мистецькі інтереси помірно корелюють із відкритістю до нового досвіду, а підприємницькі інтереси – від низького до помірного з екстраверсією (Costa, McCrae, & Holland, 1984; Larson, Rottinghaus, & Borgen, 2002; Tokar & Swanson, 1995; Tokar, Vaux, & Swanson, 1995);

-соціальні інтереси незначно пов'язані з екстраверсією і трохи з доброзичливістю (Costa, McCrae, & Holland, 1984; Larson, Rottinghaus, & Borgen, 2002; Tokar & Swanson, 1995; Tokar, Vaux, & Swanson, 1995);

-наукові інтереси пов'язані з відкритістю до нового досвіду та екстраверсією (Costa, McCrae, & Holland, 1984; Larson, Rottinghaus, & Borgen, 2002; Tokar & Swanson, 1995; Tokar, Vaux, & Swanson, 1995);

-мета-аналіз даних із вибіркою 2571 жінки та 2358 чоловіків додав до наведених вище кореляцій ще одну – між звичайними інтересами, сумлінністю та підприємницькими інтересами й сумлінністю (Larson, Rottinghaus, & Borgen, 2002).

Існує також дослідження, що пов'язує модель, яка описує шість особистісних факторів (чотири з яких збігаються з факторами Великої п'ятірки) та професійні інтереси, виміряні за шкалою Орегона (Pozzebon, Visser, Ashton, Lee, & Goldberg, 2010). Між деякими шкалами та змінними було виявлено як помірні, так і великі кореляції. Встановлені результати показують, що між окремими характеристиками особистості та професійними інтересами, які також концептуалізуються як особистісні риси, існує від низької до помірної кореляції, між якими також спостерігається значуще перекриття.

Висновки. Отже, бачимо, що проблема становлення ідентичності є надзвичайно актуальною і досі. Теоретичний аналіз в цьому дослідженні показав, що професійні інтереси та особистісні характеристики у роки становлення дорослості характеризуються національною культурою соціуму, підтримкою незалежності соціальних ролей і експериментування в сфері професійної ідентичності у віці входження в дорослий вік.

Вибір спеціальності, пошук роботи та майбутня професійна реалізація відіграють центральну роль у житті багатьох молодих людей Європи. Молодіжне безробіття, яке виникло внаслідок світової економічної кризи, а згодом і світової пандемії, загальмувало процес реалізації професійної ідентичності студентів на ринку праці. Тому питання стратегії працевлаштування молоді в Україні є

особливо актуальним. Лише завдяки кращому розумінню проблем, пов'язаних із вибором професії та стратегій працевлаштування молодих людей, можна підтримувати політику боротьби з дорогими наслідками безробіття серед молоді.

Перспективами нашого дослідження стане емпіричне вивчення зв'язку між кар'єрними інтересами та стратегіями професійної реалізації особистості в роки становлення дорослого життя в контексті української культури.

Література:

1. Заверуха О.Я. Історичний ракурс категорії «ідентичність» у психології. Теоретичні і прикладні проблеми психології / Збірник наукових праць № 3(53), 2020. Том 2. С. 88-101.
2. Allik, J., Laidra, K., Realo, A., & Pullman, H. (2004). Personality development from 12 to 18 years of age: Changes in mean levels and structure of traits. *European Journal of Personality*, 18(6), 445-462.
3. Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *The American Psychologist*, 55(5), 469-480.
4. Baychinska, K. (1994). Tsennosti. Tsennoten stres... Tsennostna kriza! [Values. Value stress... Value crisis!]. Sofia, Bulgaria: AI «Marin Drinov».
5. Beşpınar, F. U. (2010). Questioning agency and empowerment: Women's work-related strategies and social class in urban Turkey. *Women's Studies International Forum*, 33(6), 523-532.
6. Bozhinova, R., Georgieva, S., & Zhiliovа, S. (1995). Tsennosti za rabota i izbor na alternativni i strategii za badeshta trudova realizatsiya pri zavarshvashti studenti [Work values and choice of alternatives and strategies for a future career in graduates]. In V. Rusinova & R. Roe (Eds.), *Psihosotsialni problemi na trudovata zaetost* [Psychosocial problems of employment] (pp. 93-105). Sofia, Bulgaria: Akademichno izdatelstvo «Prof. Marin Drinov».
7. Branje, S. J. T., van Lieshout, C. F. M., & Gerris, J. R. M. (2007). Big Five personality development in adolescence and adulthood. *European Journal of Personality*, 21(1), 45-62.
8. Chen, C. C., Jones, K. T., Scarlata, A. N., & Stone, D. N. (2012). Does the Holland model of occupational choice (HMOC) perpetuate the Beancounter-Bookkeeper (BB) stereotype of accountants? *Critical Perspectives on Accounting*, 23(4-5), 370-389.
9. Costa, P. T., McCrae, R. R., & Holland, J. L. (1984). Personality and vocational interests in an adult sample. *Journal of Applied Psychology*, 69(3), 390-400.
10. De Fruyt, F., Bartels, M., Van Leeuwen, K. G., De Clercq, B., Decuyper, M., & Mervielde, I. (2006). Five types of personality continuity in childhood and adolescence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(3), 538-552.
11. Donnellan, M. B., Conger, R. D., & Burzette, R. G. (2007). Personality development from late adolescence to young adulthood: Differential stability, normative maturity, and evidence for the maturity-stability hypothesis. *Journal of Personality*, 75(2), 237-263.
12. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York, NY, USA: Norton.
13. Frone, M. R., Yardley, J. K., & Markel, K. S. (1997). Developing and testing an integrative model of the work-family interface. *Journal of Vocational Behavior*, 50(2), 145-167.
14. Furlong, A. (2009). *Handbook of youth and young adulthood: New perspectives and agendas*. Routledge, United Kingdom: London.
15. Ganeva, Z. (2012). Conceptions of the transition to adulthood among emerging adults in Bulgaria. In J. C. McDermott, A. Kington, & M. Matulčikova (Eds.), *Paradigms and research of educational practice* (pp. 249-262). Los Angeles, CA, USA: Department of Education, Antioch University.
16. Garvanova, M., Tyankov, A. (2015). Balgarskiyat kulturen tsennosten model – savremenni tendentsii i perspektivi za razvitie [Bulgarian cultural value model - contemporary trends and prospects for development]. Paper presented at Parva kragla masa: «Problemi na obshtestvenata komunikatsiya» [First round table: «Problems of public communication»] (pp. 127-136). Sofia, Bulgaria: Izdatelstvo «Za bukвите – O pismenehy».
17. Heller, D., & Watson, D. (2005). The dynamic spillover of satisfaction between work and marriage: The role of time and mood. *The Journal of Applied Psychology*, 90(6), 1273-1279.
18. Holland, J. L. (1997). *Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments* (3rd ed.). Odessa, FL, USA: Psychological Assessment Resources.
19. Kalleberg, A. L. (2009). Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition. *American Sociological Review*, 74(1), 1-22.
20. Lamb, M. E., Chuang, S. S., Wessels, H., Broberg, A. G., & Hwang, C. P. (2002). Emergence and construct validation of the Big Five factors in early childhood: A longitudinal analysis of their ontogeny in Sweden. *Child Development*, 73(5), 1517-1524.
21. Larson, L. M., Rottinghaus, P. J., & Borgen, F. H. (2002). Meta-analyses of Big Six Interests and Big Five Personality Factors. *Journal of Vocational Behavior*, 61(2), 217-239.
22. Lerner, R. M., & Castellino, D. R. (2002). Contemporary developmental theory and adolescence: Developmental systems and applied developmental science. *The Journal of Adolescent Health*, 31(6), Suppl.), 122-135.
23. Low, K. D. (2009). Patterns of mean-level changes in vocational interests: A quantitative review of longitudinal studies (Unpublished doctoral dissertation). University of Illinois at Urbana-Champaign, Champaign, Illinois.

24. McCrae, R. R., Costa, P. T., Jr., Terracciano, A., Parker, W. D., Mills, C. J., De Fruyt, F., & Mervielde, I. (2002). Personality trait development from age 12 to age 18: Longitudinal, cross-sectional and cross-cultural analyses. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(6), 1456-1468.
25. Papazova, E., & Garvanova, M. (2008). Osnovni individualni tsennosti pri balgarski studenti - sravnitelnen analiz [Basic individual values in Bulgarian students – comparative analysis]. *Treta natsionalna shkola "Sotsialnite nauki za zapazvane i razvitie na natsionalnata obshtnost*, Sofia, 12-13 May 2008. *Psihologichni izsledvaniya*, 11(2), 7-16.
26. Papazova, E., Moody, R., & Bathurst, J. (2015). Kros-kulturno izsledvane na psihologichnite tipove v godinite na vaznikvashta zrelost [Cross-cultural study of psychological types at the years of emerging adulthood]. *Psychological Thought*, 8(2), 148-172.
27. Pencheva, E., & Papazova, E. (2009). Psihologichen profil na "vaznikvashtata zrelost" (18-29 g.) [Psychological profile of "emerging adulthood" (18-29 years)]. *Psihologichni izsledvaniya*, 12(2), 221-228.
28. Pozzobon, J. A., Visser, B. A., Ashton, M. C., Lee, K., & Goldberg, L. R. (2010). Correction to "Psychometric Characteristics of a Public-Domain Self-Report Measure of Vocational Interests: The Oregon Vocational Interest Scales". *Journal of Personality Assessment*, 92(6), 618.
29. Pullmann, H., Raudsepp, L., & Allik, J. (2006). Stability and change in adolescents' personality: A longitudinal study. *European Journal of Personality*, 20(6), 447-459.
30. Schwartz, S. J., Côté, J. E., & Arnett, J. J. (2005). Identity and agency in emerging adulthood: Two developmental routes in the individualization process. *Youth & Society*, 37(2), 201-229.
31. Skorikov, V. B., & Vondracek, F. W. (2011). Occupational identity. In S. J. Schwartz, K. Luyckx, & V. L. Vignoles (Eds.), *Handbook of identity theory and research* (pp. 693-714). New York, NY, USA: Springer.
32. Soto, C. J., John, O. P., Gosling, S. D., & Potter, J. (2011). Age differences in personality traits from 10 to 65: Big Five domains and facets in a large cross-sectional sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100(2), 330-348.
33. Tanner, J., & Arnett, J. J. (2011). Presenting "emerging adulthood": What makes it developmentally distinctive? In M. Arnett, M. Kloep, L. Hendry, & J. Tanner (Eds.), *Debating emerging adulthood: Stage on process?* (pp. 13-30). Oxford, United Kingdom: University Press.
34. Tokar, D. M., Vaux, A., & Swanson, J. L. (1995). Dimensions relating Holland's Vocational Personality Typology and the Five-Factor Model. *Journal of Career Assessment*, 3(1), 57-74.
- scientific papers № 3(53), 2020. V. 2. C. 88-101. (In Ukraine).
2. Allik, J., Laidra, K., Realo, A., & Pullman, H. (2004). Personality development from 12 to 18 years of age: Changes in mean levels and structure of traits. *European Journal of Personality*, 18(6), 445-462. (In English).
3. Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *The American Psychologist*, 55(5), 469-480. (In English).
4. Baychinska, K. (1994). Tsennosti. Tsennosten stres...Tsennostna kriza! [Values. Value stress...Value crisis!]. Sofia, Bulgaria: AI "Marin Drinov". (in Bulgaria).
5. Beşpınar, F. U. (2010). Questioning agency and empowerment: Women's work-related strategies and social class in urban Turkey. *Women's Studies International Forum*, 33(6), 523-532. (In English).
6. Bozhinova, R., Georgieva, S., & Zhiliova, S. (1995). Tsennosti za rabota i izbor na alternativi i strategii za badeshta trudova realizatsiya pri zavarshvashti studenti [Work values and choice of alternatives and strategies for a future career in graduates]. In V. Rusinova & R. Roe (Eds.), *Psihosotsialni problemi na trudovata zaetost* [Psycho-social problems of employment] (pp. 93-105). Sofia, Bulgaria: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov". (in Bulgaria).
7. Branje, S. J. T., van Lieshout, C. F. M., & Gerris, J. R. M. (2007). Big Five personality development in adolescence and adulthood. *European Journal of Personality*, 21(1), 45-62. (In English).
8. Chen, C. C., Jones, K. T., Scarlata, A. N., & Stone, D. N. (2012). Does the Holland model of occupational choice (HMOC) perpetuate the Beancounter-Bookkeeper (BB) stereotype of accountants? *Critical Perspectives on Accounting*, 23(4-5), 370-389. (In English).
9. Costa, P. T., McCrae, R. R., & Holland, J. L. (1984). Personality and vocational interests in an adult sample. *Journal of Applied Psychology*, 69(3), 390-400. (In English).
10. De Fruyt, F., Bartels, M., Van Leeuwen, K. G., De Clercq, B., Decuyper, M., & Mervielde, I. (2006). Five types of personality continuity in childhood and adolescence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(3), 538-552. (In English).
11. Donnellan, M. B., Conger, R. D., & Burzette, R. G. (2007). Personality development from late adolescence to young adulthood: Differential stability, normative maturity, and evidence for the maturity-stability hypothesis. *Journal of Personality*, 75(2), 237-263. (In English).
12. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York, NY, USA: Norton. (In English).
13. Frone, M. R., Yardley, J. K., & Markel, K. S. (1997). Developing and testing an integrative model of the work-family interface. *Journal of Vocational Behavior*, 50(2), 145-167. (In English).

References

1. Zaverukha O.Ya. Historical perspective of the category "identity" in psychology. Theoretical and applied problems of psychology / Collection of

14. Furlong, A. (2009). *Handbook of youth and young adulthood: New perspectives and agendas*. Routledge, United Kingdom: London. (In English).
15. Ganeva, Z. (2012). Conceptions of the transition to adulthood among emerging adults in Bulgaria. In J. C. McDermott, A. Kington, & M. Matulčikova (Eds.), *Paradigms and research of educational practice* (pp. 249-262). Los Angeles, CA, USA: Department of Education, Antioch University. (In English).
16. Garvanova, M., Tyankov, A. (2015). Balgarskiyati kulturne tsennosti model – savremenni tendentsii i perspektivi za razvitiye [Bulgarian cultural value model - contemporary trends and prospects for development]. Paper presented at Parva kragla masa: «Problemi na obshtestvenata komunikatsiya» [First round table: «Problems of public communication»] (pp. 127-136). Sofia, Bulgaria: Izdatelstvo «Za bukviye – O pismenehy». (in Bulgaria).
17. Heller, D., & Watson, D. (2005). The dynamic spillover of satisfaction between work and marriage: The role of time and mood. *The Journal of Applied Psychology*, 90(6), 1273-1279. (In English).
18. Holland, J. L. (1997). *Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments* (3rd ed.). Odessa, FL, USA: Psychological Assessment Resources. (In English).
19. Kalleberg, A. L. (2009). Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition. *American Sociological Review*, 74(1), 1-22. (In English).
20. Lamb, M. E., Chuang, S. S., Wessels, H., Broberg, A. G., & Hwang, C. P. (2002). Emergence and construct validation of the Big Five factors in early childhood: A longitudinal analysis of their ontogeny in Sweden. *Child Development*, 73(5), 1517-1524. (In English).
21. Larson, L. M., Rottinghaus, P. J., & Borgen, F. H. (2002). Meta-analyses of Big Six Interests and Big Five Personality Factors. *Journal of Vocational Behavior*, 61(2), 217-239. (In English).
22. Lerner, R. M., & Castellino, D. R. (2002). Contemporary developmental theory and adolescence: Developmental systems and applied developmental science. *The Journal of Adolescent Health*, 31(6), Suppl.), 122-135. (In English).
23. Low, K. D. (2009). Patterns of mean-level changes in vocational interests: A quantitative review of longitudinal studies (Unpublished doctoral dissertation). University of Illinois at Urbana-Champaign, Champaign, Illinois. (In English).
24. McCrae, R. R., Costa, P. T., Jr., Terracciano, A., Parker, W. D., Mills, C. J., De Fruyt, F., & Mervielde, I. (2002). Personality trait development from age 12 to age 18: Longitudinal, cross-sectional and cross-cultural analyses. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(6), 1456-1468. (In English).
25. Papazova, E., & Garvanova, M. (2008). Osnovni individualni tsennosti pri balgarski studenti - sravnitelnen analiz [Basic individual values in Bulgarian students – comparative analysis]. *Treta natsionalna shkola “Sotsialnite nauki za zapazvane i razvitiye na natsionalnata obshtnost*, Sofia, 12-13 May 2008. *Psihologichni izsledvaniya*, 11(2), 7-16. (in Bulgaria).
26. Papazova, E., Moody, R., & Bathurst, J. (2015). Kros-kulturno izsledvane na psihologichnite tipove v godinite na vaznikvashta zrelost [Cross-cultural study of psychological types at the years of emerging adulthood]. *Psychological Thought*, 8(2), 148-172. (in Bulgaria).
27. Pencheva, E., & Papazova, E. (2009). Psihologichen profil na “vaznikvashtata zrelost” (18-29 g.) [Psychological profile of «emerging adulthood» (18-29 years)]. *Psihologichni izsledvaniya*, 12(2), 221-228. (in Bulgaria).
28. Pozzebon, J. A., Visser, B. A., Ashton, M. C., Lee, K., & Goldberg, L. R. (2010). Correction to “Psychometric Characteristics of a Public-Domain Self-Report Measure of Vocational Interests: The Oregon Vocational Interest Scales”. *Journal of Personality Assessment*, 92(6), 618. (In English).
29. Pullmann, H., Raudsepp, L., & Allik, J. (2006). Stability and change in adolescents’ personality: A longitudinal study. *European Journal of Personality*, 20(6), 447-459. (In English).
30. Schwartz, S. J., Côté, J. E., & Arnett, J. J. (2005). Identity and agency in emerging adulthood: Two developmental routes in the individualization process. *Youth & Society*, 37(2), 201-229. (In English).
31. Skorikov, V. B., & Vondracek, F. W. (2011). Occupational identity. In S. J. Schwartz, K. Luyckx, & V. L. Vignoles (Eds.), *Handbook of identity theory and research* (pp. 693-714). New York, NY, USA: Springer. (In English).
32. Soto, C. J., John, O. P., Gosling, S. D., & Potter, J. (2011). Age differences in personality traits from 10 to 65: Big Five domains and facets in a large cross-sectional sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100(2), 330-348. (In English).
33. Tanner, J., & Arnett, J. J. (2011). Presenting “emerging adulthood”: What makes it developmentally distinctive? In M. Arnett, M. Kloep, L. Hendry, & J. Tanner (Eds.), *Debating emerging adulthood: Stage on process?* (pp. 13-30). Oxford, United Kingdom: University Press. (In English).
34. Tokar, D. M., Vaux, A., & Swanson, J. L. (1995). Dimensions relating Holland’s Vocational Personality Typology and the Five-Factor Model. *Journal of Career Assessment*, 3(1), 57-74. (In English).

ISSN (Print) 2307-6968, ISSN (Online) 2663-2209
Вчені записки Університету «КРОК» №3 (67), 2022

Збірник наукових праць

Вчені записки Університету «КРОК»

Фахове видання

Випуск №3 (67)

Підписано до друку 28.10.2022 р. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 21,5. Наклад 200 прим.
Зам. 226

Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Табірна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafi.a.krok@gmail.com